

Keyifli Okumalar Dileriz

Binlerce kategoride milyonlarca PDF e-kitap, ders kitapları, dergiler ve romanlara platformumuz üzerinden ücretsiz ulaşabilirsiniz.

RESMİ WEB SİTEMİZ

<https://rantey.org>

Yedek ve Duyuru Kanallarımız

Sitemize erişim engeli gelmesi veya adres değişikliği durumunda aşağıdaki kanallardan güncel giriş adresine erişebilirsiniz:

- Telegram: <https://t.me/birkitapbir>
- WhatsApp Kanalımız : <https://whatsapp.com/channel/0029VbDHv8uE50Us4lvMoc0Y>

TANRIYA UZAK MERKEZE YAKIN

MEKSİKA VE TÜRKİYE'DE
ÇEVRE KAPİTALİZMİNİN
TARİHSEL SOSYOLOJİSİ

ERTAN EROL

TARİH VAKFI YURT YAYINLARI

Ücretsiz PDF Kitap Arsivi - <https://rantey.org>

**TANRIYA UZAK MERKEZE YAKIN:
MEKSİKA VE TÜRKİYE'DE ÇEVRE KAPİTALİZMİNİN
TARİHSEL SOSYOLOJİSİ**

Sarıdemir Mah. Ragıp Gümüşpala Cad. No: 10

34134 Eminönü/İstanbul

Tel: (0212) 522 02 02 - Faks: (0212) 513 54 00

www.tarihvakfi.org.tr - tarihvakfi@tarihvakfi.org.tr

© Tarih Vakfı Yurt Yayınları, 2020

Yayıma Hazırlayan

Y. Doğan Çetinkaya

Editöryel Okuma

Hasret Dikici Bilgin, Ahmet Bekmen

Redaksiyon

Erhan Keleşoğlu

Kitap Uygulama

Aşkın Yücel Seçkin

Kapak Tasarımı

Haluk Tuncay

Kapak Görseli

‘Sultan ve Diktatör’, *‘El sultán y el dictador’* (1909).

Meksika’lı sanatçı Marius de Zeyas tarafından kömür ve kurşun kalem ile yapılan bu çalışma Haziran 1909’da New York’ta Sultan Abdulhamid ve Porfirio Díaz üzerine yapılan konferansta sergilenmiş ve Antonio Saborit’in ‘Meksika’nın Çarı’ adlı kitabından alınmıştır; Antonio Saborit, *‘Díaz, zar de México’*, (2010) México D.F.: Debolsillo.

Baskı

Yıkılmazlar Basın Yayın Prom. ve Kağıt San. Tic. Ltd. Şti.

Evren Mahallesi, Gülbahar Cd. 62/C, 34212 Bağcılar/İstanbul

Tel: (0212) 630 64 73

Yayıncı Sertifika Numarası: 45602

Matbaa Sertifika Numarası: 45464

Birinci Basım: Ocak 2020

ISBN 978-975-333-367-2

Bu eser Tarih Dostu bir kurum olan Helen Holidays’in katkılarıyla basılmıştır.

Tarih Vakfı olarak teşekkür ederiz.

Ücretsiz PDF Kitap Arsivi - <https://rantey.org>

**TANRIYA UZAK MERKEZE YAKIN:
MEKSİKA VE TÜRKİYE'DE
ÇEVRE KAPİTALİZMİNİN
TARİHSEL SOSYOLOJİSİ**

—
ERTAN EROL

TARİH VAKFI YURT YAYINLARI

Ertan Erol 1984'te İzmir'de doğmuştur. Yıldız Teknik Üniversitesi Siyaset Bilimi ve Uluslararası İlişkiler Bölümü'nde Lisans, Nottingham Üniversitesi'nde Yüksek Lisans ve Doktora eğitimini tamamlamıştır. Haziran 2013'ten beri İstanbul Üniversitesi Siyasal Bilgiler Fakültesi'nde öğretim üyesi olarak çalışmaktadır.

İÇİNDEKİLER

i ÖNSÖZ

1 BÖLÜM 1:

ULUS-DEVLETİN ANALİZİNDEN,
ULUS-DEVLET ÖLÇEĞİNDE
TOPLUMSAL MEKÂNIN ANALİZİNE

17 BÖLÜM 2:

MEKSİKA VE TÜRKİYE'DE
BAĞIMLI KAPİTALİZMİN İNŞASI:
REFORMDAN ÇÖZÜLMEME
GELENEKSEL ÜRETİM BİÇİMİNİN DÖNÜŞÜMÜ

- 18 2.1. Bourbon reformlarından İkinci Cumhuriyet reformuna,
Meksika'da kapitalist birikim sürecinin temelleri
35 2.2. Islahat ve Tanzimat reformları
ve Osmanlı Türkiye'sinde ekonomik kalkınma çabaları

51 BÖLÜM 3:

İLERİCİ SEZARİZMLER DÖNEMİ VE KAPİTALİZMİN
EŞİTSİZ VE BİLEŞİK GELİŞİM SÜRECİ:
PORFİRİATO VE HAMİDİYE REJİMLERİ

- 53 3.1. Pax Porfiriana, eşitsiz kapitalist gelişim
ve Meksika'da merkezi ulus-devletin inşası
65 3.2. İkinci Abdülhamid dönemi,
ve Türkiye'deki periferik modernitenin
Osmanlı'daki temelleri

77 BÖLÜM 4:

MEKSİKA'DA PASİF DEVRİM VE ÇEVREDE MODERN
KAPİTALİST AZGELİŞMİŞLİĞİN KONSOLİDASYONU

- 80 4.1. 1910-1920 Meksika Devrimi
ve kapitalist mekânın konsolidasyonu

107	BÖLÜM 5: JÖN TÜRK DEVRİMİ, KEMALİST DEVRİM, PASİF DEVRİM ARASINDA TÜRKİYE'DE ÇEVRENİN ULUS-DEVLET FORMUNDA KURUMSALLAŞMASI
133	BÖLÜM 6: ÇEVRE KAPİTALİZMİNİN KONSOLİDASYONU: POST-PASİF DEVRİM DÖNEMİNİN KURUMSALLAŞMASI
134	6.1. Meksika Devriminin kurumsallaşması ve kapitalist mekânın dönüşümü
149	6.2. Jön Türk Devrimi'nin Kemalist kurumsallaşması ve çevre kapitalizminin konsolidasyonu
159	BÖLÜM 7: KORUMACILIKTAN YENİDEN YAPILANDIRMAYA: İTHAL İKAMECİ MODELİN ÇÖKÜŞÜ VE ÇEVREDE DEVLET-TOPLUM İLİŞKİLERİNİN NEOLİBERAL YENİDEN ÖRGÜTLENMESİ
160	7.1. Cárdenas'tan Salinas'a Meksika'da devletin yeniden yapılandırılmasının sosyoekonomik koşulları
177	7.2. Planlı ekonomiden Özallı yıllara, çevrede kapitalist birikimin dönüşümü
191	BÖLÜM 8: SONUÇ YERİNE: NEOLİBERAL YENİDEN ÖRGÜTLENMEDEN ALT-EMPERYALİZMİN KRİZİNE

Zavallı Meksika, Tanrıya o kadar uzak, Birleşik Devletlere o kadar yakın! Meksika'yı 1877'den 1911'e kadar demir yumrukla yöneten General Porfirio Díaz'a atfedilen bu söz ülkenin coğrafi konumu ile içinde bulunduğu durumu kadercı bir biçimde ilişkilendirir. Ancak coğrafya kaderle ilişkili olmayan, politik bir olgudur. Gerçi coğrafyanın kader olarak tanımlanması da onu politik içeriğinden soyutlama, olayların basitçe vuku bulduğu nötr bir sahne olduğu düşüncesinin baskın kalması çabasının çok da uzağına düşmüyor. Coğrafya aslında toplumların aktif ve devamlı bir biçimde, hem düşünsel hem de maddi alanlarda ürettiği, tanımladığı ve değiştirdiği, akışkan ve diyaletik olgularken ana akım sosyal bilimlerin farklı dalları onu tarihsel -ve bu sayede de politik- niteliklerinden ayırmakta büyük ölçüde başarılı olmuştur. Meksika ve Türkiye'nin kendi alt-bölgelerinde öncüsü oldukları ekonomik entegrasyon projelerini incelediğim doktora çalışmamda bu ayrımın dışına çıkma çabam beni iki ülkedeki kapitalist üretim ilişkilerinin ortaya çıkışı, dönüşümü, konsolide olması ve krize girmesi süreçlerini anlamlandırabilecek bir tarihsel sosyoloji penceresinden bakmaya zorlamıştı. Elinizdeki kitap, o çabanın yön ve kapsam değiştirmiş bir versiyonuna karşılık geliyor. Önceki çalışmamda yer verdiğim birçok bölümü çıkarmak ve üzerine düşmediğim konuları -nasıl üzerine düşmemişim diye hayıflanarak- eklemek durumunda kalmamdan dolayı aslında ortaya önemli ölçüde farklı bir çalışma çıkmış bulundu. Özellikle Meksika ve Türkiye devrimleri bölümleri nere-

deyse tamamen baştan yazıldı. Burada çalışmanın farklı versiyonlarını okuyanların yaptıkları yorumlar çok belirleyici oldu.

Bir millet iki devlet ifadesine bence daha çok yakışan ve bu durumdan büyük oranda haberdar olmayan Meksika ve Türkiye’de çevre kapitalizminin coğrafi koşulları esasen birbirine çok benzeyen bir sosyoekonomik ritim üretmiştir denebilir. Bu kitap, bütün eksiklikleri ile birlikte, Meksika ve Türkiye örneklerini yan yana koyarak bu ritmi anlamlandırmayı amaçlamaktadır. Okuyucu kitaba bu kısıtlamayı aklında tutarak yaklaşırsa ve ana hatları çizilen ama daha da derinleştirilebileceği açık olan konulara bu gözle bakarsa çalışmanın hedefine ulaşmış olacağı kanısındayım.

Çalışmayı okuyan, ilk tashihlerini yapan, yorumlayan ve her aşamasında destekleyen eşim Özgün Akduran’a teşekkürü bir borç bilirim, onsuz bu kitabın bitirebilmesi ihtimal dahilinde bile değildi. Çalışmayı titizlikle okuyan ve –çoğunlukla olumsuz- görüşlerini paylaşarak önemli değişiklikler yapmama yardımcı olan Ahmet Bekmen’e, detaylı ve zihin açan yorumları için Hasret Dikici Bilgin’e, kitap fikrini ilk ortaya atan ve daha sonra da düzeltme ve kaynak önerilerinde bulunan Y. Doğan Çetinkaya’ya da müteşekkirim. Çalışmayı okuyan, bana tartışma imkânı sağlayan, fikir veren ve destekleyen, Kıvanç Y. Mısırlı, Elif Uzgören ve Ferhat Sarı’ya da minnettarım. Son teşekkür de hiç şüphesiz çalışmanın yayınlanması için çaba gösteren Tarih Vakfı Yurt Yayınlarına olacaktır.

İstanbul 2019

ULUS-DEVLETİN ANALİZİNDEN, ULUS-DEVLET ÖLÇEĞİNDE TOPLUMSAL MEKÂNIN ANALİZİNE

BÖLÜM 1

İnsanoğlunun (Marx'ın tabiriyle) "sosyoekonomik" yapısı tek bir disiplin tarafından ele alınamayacak kadar çok fazla olguya sahiptir, çok fazla farklılıklar gösterir ve çok fazla düzlemde ilerler. İktisatçı, fizyolog, nüfus bilimci, antropolog; hepsinin yapacağı katkılar vardır. Ve tabii sosyoloğun da'.

Henri Lefebvre, 'The Sociology of Marx', (1968: 18)1.

Bu çalışma, Meksika ve Türkiye'nin, uluslararası iş bölümünün periferisinde yer alan iki toplumsal mekân olarak kapitalizme eklemlenmelerinden, günümüzde konumlandıkları alt-emperyalist pozisyonlara kadar geçen sürecin, kendine özgü sosyoekonomik koşullarını ortaya koymayı amaçlamaktadır.² Bu bağlamda iki temel sorunsalı öne çıkardığı iddia edilebilir. İlk olarak çalışma, çevrede bağımlı kapitalist mekânın oluşumunu tanımlayan, mekân-zamansal (*spatiotempo-*

1 Henri Lefebvre, *The sociology of Marx*, (New York: Pantheon Books, 1968); Marx, age. 1969, s. 189.

2 Çalışmada 'çevre' kavramı, bağımlılık kuramlarında ifade ettiği anlamda, yani kapitalist birikime içkin olan 'küresel düzeyde örgütlenme' özelliği ve bu özelliğe paralel olarak farklı biçimlerde üretilen 'coğrafi kutuplaşma' bağlamında kullanılmaktadır; bkz. Fernanda Beigel, 'Vida, muerte y resurrección de las 'teorías de la dependencia', *Crítica y teoría en el pensamiento social latinoamericano*, (Buenos Aires: CLACSO, 2006), ss. 287-326, Ancak bu noktada bağımlılık kuramlarında özellikle Fernando Henrique Cardoso'nun başını çektiği bir okulun tüm bağımlılık yaklaşımlarında hâkim okuma haline geldiğinin ve bağımlılık okulunun Marxist kanadını oluşturan Andre Gunder Frank, Theotônio dos Santos, Vânia Bambirra ve Ruy Mauro Marini gibi isimlerin dışında bırakıldığını belirtmek gerekmektedir bkz. Fernando Correa Prado, 'História de um não-debate: a trajetória da teoria marxista da dependência no Brasil', *Comunicação & política*, v.29, n°2, ss. 68-094. Bu çalışma, bağımlılık okulunun bu ikinci okulunu temel alan bir anlayışa sahip olmakla birlikte bu bağımlılığın kavramsallaştırılması çalışmanın kapsamı dışında kalmaktadır.

ral) bir kavramsal çerçevenin oluşturulmasını hedeflemektedir. İkinci olarak da bahsedilen kendine özgü mekân-zamansal süreçlerin doğal bir sonucu olarak, bu iki ülkenin günümüzde aldığı benzer sosyoekonomik formları, küresel kapitalizmin neoliberal yeniden örgütlenmesi bağlamında ortaya çıkan yeni küresel iş bölümünün içinde analiz etmeyi amaçlamaktadır. Başka bir deyişle çalışma, çevrede kapitalist mekânın oluşumunu, kendine özgü yanlarıyla tarihsel bağlamda kavramsallaştırmaya çalışarak, Meksika ve Türkiye’de bağımlı kapitalizmin dönüşümü ve alt-emperyalizm formunda yeniden üretimi hakkında güncel bir karşılaştırma yapmayı hedeflemektedir.

Meksika ve Türkiye, birbirlerinden farklı coğrafyalarda, farklı doğal kaynaklara, toprak ve nüfus büyüklüğüne sahip iki ülke olmasına rağmen, bağımlı kapitalist üretim ilişkilerinin ortaya çıkışı, gelişmesi, konsolide olması ve yeniden üretilmesi süreçleri önemli ölçüde benzerlik göstermektedir. Bu açıdan iki ülkenin birbiriyle benzerlikler gösteren iki ulus-devlet olmanın ötesinde, küresel kapitalizmin periferisinde yer alan iki bağımlı ekonomi olarak değerlendirilmesi, ortaya çıkan sosyoekonomik formun değerlendirilmesinde daha anlamlı bir analiz yapmayı mümkün kılmaktadır. Birbirine yakınsayan zaman-mekânsal koşullar çevre kapitalizminin biçimini de belirleyen temel unsur olarak iki ülkedeki sosyoekonomik yapıyı da birbirine benzer kılmıştır. Ancak çalışmayı motive eden hedef bu yakınsamanın ötesinde, çevre kapitalizminin kendine özgü coğrafi ve tarihsel koşulları içinde hareketini anlamlandırmak olarak görülmektedir.

Bu bağlamda çalışma, Meksika ve Türkiye’de geleneksel toplumsal üretim ilişkilerinin çözülerek yerine kapitalist üretim ilişkilerinin ve bu ilişkilerin ürettiği kendine özgü sosyal, ekonomik ve politik formların oluşum, konsolidasyon ve dönüşüm süreçlerinin ‘*ritmini*’ tanımlamayı hedeflemektedir. Periferide kapitalist üretim ilişkilerinin ve bu üretim ilişkileri ile diyalektik olarak oluşan, konsolide olan, farklı formlarda yeniden üretilen ve dönüşen sosyal yapıların ‘*coğrafi/mekansal*’ olarak koşullandığı iddiası öne çıkmaktadır. Bu açıdan bakıldığında, bu çalışma, tarihsel sosyoloji içerisinde bir katkı yapmayı amaçlar. Bir başka deyişle, bu çalışma bir tarih, iktisat ya da iktisat tarihi çalışması olarak görülmemelidir, kitabın böyle bir iddiası da bulunmamaktadır. Çalış-

ma, ele alınan iki sosyal formasyonun oluşum ve dönüşüm süreçlerinin zaman-mekânsal koşullarını ve bu koşullara işaret eden kategorilerin analitik değerlerine işaret etmek gibi cüzi ve mütevazı bir çabaya tekabül etmektedir.

Bunu yaparken de kapitalist birikimin ve kapitalist toplumsal üretim ilişkilerinin ortaya çıkışı ve/veya dönüşümünde coğrafyanın ne kadar asli bir unsur olduğunun altı çizilmektedir. Meksika ve Türkiye'nin kapitalizm öncesi sosyoekonomik yapılarındaki farklılığın, kapitalist üretim ilişkileri ile çözülerek mevcut çevre kapitalizmi aksına yerleşmesiyle değiştiği iddia edilmektedir. Hiç şüphesiz ki bunda en temel etken küresel kapitalizm ile girdikleri ilişki biçimidir. Çalışma boyunca, kapitalist birikimin merkezi olan Avrupa ve ABD'nin coğrafi olarak çevresinde bulunmanın aynı zamanda kapitalist birikimin küresel iş bölümünde de çevrede yer almayı koşullandığı savı, tarihsel süreçler yan yana getirilerek, öne sürülecektir.

Bununla birlikte çevrede kapitalizmin oluşumu ve dönüşümü mekanik olarak algılanmamalıdır. Bu süreç, tartışmasız bir biçimde diyalektik bir süreçtir ve çalışmanın temel amaçlarından biri benzer yapısal koşulların ürettiği çelişkiler ve bu çelişkilerin ürettiği toplumsal mücadelelerin ritmini ortaya koymaktır. Bu bağlamda farklı coğrafyalardaki örneklerinin birlikte ele alınması, hem bu süreçlerin kendine özgü noktalarının belirlenmesine hem de bu sosyoekonomik formların tekil örnekler olmadığı, rastlantısal, kültürel, dinsel özelliklerine bağlanamayacak yapısal koşullara sahip olduğunu iddia etmeye olanak vermektedir. Çalışmada tarif edilen, mekân-zamansal süreç, sadece Meksika ve Türkiye için açıklayıcı değildir. Aynı dönemsellikte aynı süreçler, Brezilya ve Arjantin için de açıklayıcı olabilecek, daha geç bir dönemde Boliviya'da, Nikaragua'da farklı formlar üretecek, Peru'da kesintiye uğrayabilecek bir deneyime dönüşebilecektir.

Çalışmanın önemli sınırlarından biri ise bahsedilen zaman-mekânsal süreçler tarihsel olarak ele alınırken birbirine muadil olarak ele alınan dönemlerde Türkiye örneğinin, Meksika örneğinden daha kısa tutulmasına özellikle çaba gösterilmiş olmasıdır. Yukarıda da belirtildiği üzere çalışma, ele alınan dönemler hakkında literatüre bir katkı yapma iddiasının çok gerisinde, bir *formasyon ritmini* kavramayı bunu da

tarihsel sosyoloji çerçevesinde, zaman-mekânsal koşullarını irdeleyek yapmayı hedeflemektedir. Özellikle Türkiyeli okuyucular açısından Meksika'ya daha fazla yer vermenin bu açıdan daha anlamlı olduğu düşünülmüştür.

Çalışmada ortaya konulan kavramsal çerçevenin temel unsurlarını ele alan bu giriş mahiyetindeki bölümde, mekân-zamansal süreç olarak tanımlanacak olan, toplumsal üretim ilişkilerini oluşturan ve dönüştüren süreçler detaylandırılacaktır. Bunu gerçekleştirirken öncelikle, coğrafya, mekân, mekânsallık ve mekânsızlaştırılma sorunsallarının ele alınması gerekmektedir. Daha sonra toplumsal mekân ve toplumsal üretim ilişkileri arasındaki bağ incelenecek, bununla beraber çok-ölçekli bütünün incelenmesinde 'içkin karşılaştırma' üzerinde durulacaktır.³

Periferide kapitalist mekânın oluşumu, konsolide oluşu, dönüşümü ve yeniden üretilmesi olarak tanımlayabileceğimiz diyalektik süreçleri, zaman-mekansal olarak kendine özgün koşullar ile birlikte ele alınırken, aslen iki temel teorik yaklaşım analitik güçleri ve birbirleri ile olan ilişkileri açısından öne çıkmaktadırlar. Troçki'nin kavramsallaştırdığı eşitsiz ve bileşik gelişim ile Gramsci'nin kavramsallaştırdığı pasif devrim kuramları, periferide kapitalist üretim ilişkilerinin diyalektik süreçlerinin sahip olduğu zaman-mekânsal ritmi anlamak açısından açıklayıcı niteliktedirler. Bir başka deyişle, eşitsiz ve bileşik gelişim ile pasif devrim, periferide birbirini koşullayan iki sürecin sınıfsal kompozisyonu bağlamında açık bir biçimde anlaşılabilmesi açısından yararlı olmaktadır. Bu kavramsallaştırmadan da bu bölümde bahsedilecek, ileriki bölümlerde ise daha detaylı bir biçimde irdelenmeye çalışılacaktır.

3 'İçkin karşılaştırmanın', (*incorporated comparison*), kapitalizmin iç dinamiklerinin analizinde üç temele oturduğu iddia edilmiştir; (1) 'karşılaştırmanın' benzer ya da ayrıklayan özelliklerin tanımlanması için ele alınan örneklerin yanyana konulmasından ibaret olan 'dışsal' bir karşılaştırmanın ötesinde, süreçlerin tarihsel olarak ilişkili ve karşılıklı olarak birbirlerini koşullaması sebebiyle içkin bir biçimde yapıldığı; (2) karşılaştırılan örneklerin bileşenlerinin *a priori* olarak ele alınmadığı ancak birbirleri arasındaki ilişkisellik ile ele alındığı; (3) karşılaştırmanın mekân ve zaman düzlemlerinde aynı anda veya ayrı bir biçimde yapılabildiği bir yöntem; bkz. Philip McMichael, 'World-Systems Analysis, Globalization, and Incorporated Comparison', *Journal of World-Systems Research*, VI, 3, Fall/Winter, 2000, ss. 68-99.

Kapitalist mekânın çok-ölçekli üretimi

ve mekânlar arası ilişkiler

Tüm ana akım yaklaşımlarca, ulus-devlet diğer toplumsal yapılar gibi, çoğunlukla tarih ve mekân dışı tanımlanmış, farklı coğrafyalarda, farklı tarihsel süreçler içinde, birbirleri ile örtüşen değişik toplumsal ölçeklerde farklı üretim ve yeniden üretim mekanizmalarıyla ortaya çıkan, konsolide olan ya da tümünden dönüştürülen toplumsal ilişkiler bütünü olarak değil, evrensel, tarih üstü, statik ve homojen yapılar olarak algılanmışlardır. Modern devletin bu biçimde ele alınması, bu toplumsal yapıyı üreten ve dönüştüren tarihsel süreçlerdeki dinamiklerin üstünün örtülmesine yardımcı olmaktadır.⁴

Daha önce de belirtildiği gibi, Kartezyen perspektif ile mekân, toplumsal olayların gerçekleştiği, insan algısı tarafından gözlemlenebilecek nesnel bir sahne iken, Marx, insan doğasının sosyal bir faaliyetten türediğini yani sosyal bir ürün olduğunu ortaya koymuştur. Toplumsal mekân, bireyin karşılaştığı bir soyutlama değil, insanın emeği vasıtasıyla toplumsal bir varlık olarak kendini gerçekleştirdiği alandır. Bu açıdan emeğin örgütlenmesi ve iş bölümü toplumsal mekânın üretiminin kaçınılmaz bir sonucu olarak karşımıza çıkmaktadır. Bu toplumsal ilişkiler, toplumsal üretim ilişkilerinden ortaya çıkan ve toplumsal mekânı toplumsal ilişkiler bütünü olarak temellendiren ilişkilerin tam olarak kendisidir.⁵

Toplumsal mekânın kapalı bir bütünlüğe ya da statik bir sisteme tekabül etmediğini, tam tersine sürekli olarak ucu açık ve dinamik olduğunu belirtmek önemlidir.⁶ Toplumsal mekân, toplumsal ilişkilerin ve üretim araçlarının diyalektik bütünlüğü tarafından koşullanırken,

4 Henri Lefebvre, *The Urban Revolution*, (Minneapolis: University of Minnesota Press, 2003).

5 Lefebvre, age. 1991, s. 83.

6 Massey, Doreen, 'Space-time, 'science' and the relationship between physical geography and human geography', *Transactions of the Institute of British Geographers*, New Series, 24(3), 1999, s. 261-276; Neil Brenner, 'State territorial restructuring and the production of spatial scale: Urban and regional planning in the Federal Republic of Germany, 1960-1990', *Political Geography*, 16(4), 1997a, s. 273-306; Neil Brenner, 'Global, Fragmented, Hierarchical: Henri Lefebvre's Geographies of Globalization', *Public Culture*, 10(1), 1997b, s. 135-167.

bu üretim araçlarının gelişimi de mekâna bağlıdır ve aynı zamanda mekânın dönüşümü ve yeniden üretimi süreçleri ile diyalektik bir ilişki içindedirler.⁷

Lefebvre toplumsal mekanlar arasındaki ilişki biçimlerinin kendine özgü işlev ve yapılarına bağlı olarak değişim gösterdiğine işaret etmiştir. Belirli bir toplumsal mekânın işlevi, kendisini kapitalist üretimin küresel iş bölümünde farklı biçimde konumlanmış olan farklı coğrafyalar arasındaki çelişki olarak göstermektedir. Kapitalist üretim biçiminin ortaya çıkışı ve değişen üretim yapısı, kent ve kırsal arasındaki iş bölümünü yaratan coğrafi iş bölümünü de beraberinde getirmiştir. Bu iş bölümü maddi ve entelektüel üretimin geleneksel ilişkilerini çözerken, kent kırsal 'parazit' gibi bağlanmış, toplumsal üretimin merkezini değiştirmiştir.⁸

İş bölümünün daha sonraki dönemlerdeki genişlemesi ve kurumsallaşması tüccar sınıfını yaratmış, ticaret artış gösterdikçe kentteki hareket halindeki sermayenin birikimi artmış, bu da imalat ile uğraşan sınıfa, geleneksel lonca sisteminin getirdiği sınırlamaları aşması imkânını sağlamıştır. Artan ticaret ve sermaye birikimi ile bağıntılı olarak farklı toplumsal mekânlar arasındaki eşitsiz iş bölümü, bütünleşme eğilimi gösteren iç pazarlar ile etkisini arttırmıştır. Kapitalist üretim ilişkilerinin hâkim olmaya başladığı dönemde en geniş iş bölümü büyük ölçekli sanayilerin bütünleşmiş bir dünya pazarını oluşturması ile gerçekleşmiştir.⁹

Kapitalist toplumsal mekân, kırsal olduğu gibi, kendisini pre-kapitalist toplumsal mekân formları üzerinde hâkim kılmıştır. Ticaret kapitalizmi geliştikçe, yani ticaret, artığın takasından başka bir şeye dönüşerek üretime içkin hale geldikçe, kentin toplumsal mekânı

7 Erik A. Swyngedouw, 'Territorial organisation and the space/technology nexus', *Transactions of the Institute of British Geographers*, New Series, 17(4), 1992, s. 417-433; Mark Gottdiener, 'A Marx for Our Time: Henri Lefebvre and The Production of Space', *Sociological Theory*, 11(1), 1993, s. 129-134.

8 Lefebvre, age. 1968, s. 43.

9 Karl Marx ve Friedrich Engels, *The German Ideology: Including Theses on Feuerbach, and Introduction to the Critique of Political Economy*, (New York: Prometheus Books, 1998).

kendini ulusal ölçekte örgütler hale gelmiştir.¹⁰ Bu açıdan toplumsal mekânın ulus ölçeğinde örgütlenmesi sermayenin yayılması açısından birincil öneme sahip olmuştur. Toplumsal mekânın ulus ölçeğinde örgütlenmesinde olduğu gibi, tüm coğrafi sınırlamalar kapitalizmin doğası gereği aşması gerektiği bariyerler olarak karşımıza çıkmaktadır. Bu açıdan, kapitalizm için dolaşım önündeki coğrafi sınırlamaların ortadan kaldırılması gerekliliği, yani bir başka deyişle mekânın zaman tarafından yok edilmesi gerekliliği, mücadelenin fiziksel koşullarının yaratılması ile gerçekleşebilmektedir.¹¹ Kapitalizme içkin olan bu eğilim, tüm mekânsal ölçeklerde tezahür ederken, tüm bu toplumsal ölçekleri farklı formlarda koşullandırmaktadır.¹² *Grundrisse*'de Marx, 'kapitalist üretim, dolaşım ve tüketim' ile değerin engelsiz ve sorunsuz geçişinin, kapitalist üretim biçimi için kendisinden önceki üretim biçimlerine göre çok daha önemli olduğuna işaret etmiştir.¹³

Modern devletin aldığı siyasal form kapitalist ekonomik birikimin kaçınılmaz ve ona içkin olan bir üründür ve bu form içinde en ilkel formunda ulus-devlet eşitsiz coğrafi gelişimin kurumsal örgütlenmesi olarak karşımıza çıkmaktadır.¹⁴ Bununla beraber bu form statik değildir ve devamlı olarak dönüşüme açıktır. Uluslararası küresel kapitalist iş bölümü kendisinden önceki mekânsal ilişkileri dönüştürmüştür. Kapitalist mekândaki eşitsizlik ve toplum-mekânsal örgütlenme daha keskin ve etkindir, ve bu eşitsiz ilişkileri yaratan koşullar eş zamanlı olarak gizlenmektedir.¹⁵ Bu noktada, eşitsiz coğrafi gelişimin kapitaliz-

10 Karl Marx, *Grundrisse: Foundations of Political Economy (Rough Draft)*, (London: Penguin Books, 1973).

11 Marx, age. 1973, s. 524, 539.

12 Neil Smith, 'Contours of a Spatialized Politics: Homeless Vehicles and the Production of Geographical Scale', *Social Text*, 33, 1992, s. 54-81.

13 Marx, age. 1973, s. 535.

14 Henri Lefebvre, 'The State and Society', translated and reprinted in Neil Brenner and Stuart Elden (eds.) *State Space, World: Selected Essays, Henri Lefebvre*, (Minneapolis: University of Minnesota Press, 2009), s. 51-68. Neil Brenner, 'Between fixity and motion: accumulation, territorial organization and the historical geography of spatial scales', *Environment and Planning D: Society and Space*, 16, 1998, s. 459-481.

15 Edward W. Soja, Rebecca Morales, and Goetz Wolff, 'Urban Restructuring: An Analysis of Social and Spatial Change in Los Angeles', *Economic Geography, Restructuring in the Age of Global Capital*, 59(2), 1983, s. 195-230.

me içkin olduğu tekrar önemle not edilmelidir.¹⁶ Kapitalist mekandaki çelişkiler küresel kapitalizmin gelişmesi ile daha da keskinleşmiş, bu da ulus-devlet, bölge, ya da alt bölge gibi mekânsal örgütlenme formlarının sürekli olarak yeniden örgütlenmesi, yeniden ölçeklenmesi ve yeniden üretilmesi süreçlerini daha etkin hale getirmiştir.¹⁷ Kapitalist gelişme marjinal coğrafyalara doğru yayılıp genişlerken dünyayı sanıldığı aksine ‘homojen bir kapitalist çevreye’ dönüştürmemektedir.¹⁸ Farklı toplumsal mekânlar üst-üste gelmekte ya da birbirini koşullandırmaktadır, bu toplum-mekânsal ağların çoğullukları ortadan kalkmamakta, bir başka deyişle, küresel olan yerel olanı elimine etmemektedir.¹⁹ Hâkim toplumsal mekân, çevreyi ortadan kaldırmak yerine küresel mekânı, çevreyi biçimlendirerek hiyerarşiye sokmaktadır.²⁰

Yukarıda da belirtildiği gibi, toplumsal mekânın, eşitsiz coğrafi gelişimin farklı formlarında yeniden üretilmesi vasıtasıyla sürekli olarak yeniden örgütlenmesi kapitalist mekânsallığa içkindir. 1990’larla birlikte ideolojik olarak da güç kazanan küreselleşme kavramı da aslında merkez ve çevre arasındaki ilişkinin yeniden formüle edildiği, küresel

16 Edward W. Soja, ‘The Socio-Spatial Dialectic’, *Annals of the Association of American Geographers*, 70(2), 1980, s. 207-225; Soja, Edward W. Soja, ‘The spatiality of Social Life: Towards Transformative Retheorisation’, in Derek Gregory and John Urry (eds.), *Social relations and Spatial Structures*, (Handmills: Macmillan Publishers, 1985), s. 90-127. Bu konuda Hadjimichalis’in (1984) ‘değerin coğrafi transferi’ kuramına bakmak faydalı olacaktır. Hadjimichalis eş zamanlı ve çatışan, bir tarafta kâr oranını eşitleyen ve mekânı homojenleştiren eğilim ile, öbür tarafta ise kâr oranını farklılaştırma eğilimi ile kapitalizmin eşitsiz coğrafi gelişimini açıklamaya çalışmaktadır. Birbiri ile çatışan bu eğilimler eşitsiz örgütlenmiş olan toplumsal mekânlar vasıtasıyla faaliyet göstermekte ve hâkim toplumsal ilişkilerin farklı ölçeklerde yeniden üretimini koşullamaktadırlar, bkz. Costis Hadjimichalis, ‘The geographical transfer of value: notes on the spatiality of capitalism’, *Environment and Planning D: Society and Space*, 2, 1984, s. 329-345.

17 Brenner, age. 1997a, s. 275.

18 Ernest Mandel, ‘The Laws of Uneven Development’, *New Left Review* I/59, 1970, January-February, s. 19-38.

19 Brenner, age. 1997a, s. 278.

20 Henri Lefebvre ‘Comments on a new state form’, *Antipode*, 33(5), 2001, s. 769-782; Henri Lefebvre, ‘Space and Mode of Production’, in Neil Brenner and Stuart Elden (eds.) *State, Space, World: Selected Essays, Henri Lefebvre*, Çev. Gerald Moore Neil Brenner and Stuart Elden (University of Minnesota Press: Minneapolis, 2009), s. 210-222.

kapitalist krize cevaben gelişmiş olan yeni bir toplum-mekânsal örgütlenmeye tekabül etmekteydi.²¹ Modern devleti, kapitalist toplumsal ilişkilerin aldığı siyasal form, kapitalist toplumdaki çelişkilere tarihsel bir çözüm olarak tanımlamak mümkündür.²² Bu yüzden de modern devletin günümüzde üslenmiş bulunduğu neoliberal form da periyodik bir krize ve kapitalist mekânsallıkta niteliksel bir dönüşüme teka-bül etmektedir.²³

İkinci dünya savaşı sonrası hâkim hale gelen Keynezyen kapitalist birikim modelinin 70'lere gelindiğinde çözülmesiyle birlikte, küresel kapitalizm, kapitalist ilişkileri içeride yoğunlaştıran, dışarıda ise tam anlamıyla hâkim olamadığı 'marjinal toplumsal mekânlara' doğru genişleme eğilimini körükleyen bir yeniden yapılandırma sürecine girmiştir.²⁴ Hâkim kapitalist üretim ilişkilerinin farklı ölçeklerdeki toplum-mekânsal örgütlenmeleri ve küresel kapitalist iş bölümü ile eşitsiz kapitalist gelişme ancak bu bağlamda anlamlı bir biçimde değerlendirilebilir.

Çevrede kapitalist mekânın zaman-mekânsal kavramsallaştırılması

Wallerstein'ın işaret ettiği gibi merkez ve çevre ekonomiler iki ayrı toplumsal alana tekabül etmek yerine aslında küresel kapitalist ekonomik sistem içinde birbirini tamamlayan iki alan olarak karşımıza çıkmaktadırlar.²⁵ Çevrede kapitalist mekânın örgütlenmesi bu yüzden kapitalist mekânın dünya ölçeğinde gelişmesi ve genişlemesi için vazgeçilmez bir süreçtir. Bu bağlamda, çevrede kapitalist mekân ve mekânsallığın kendine özgün hareketinin sürekli olarak dönüşen uluslararası iş bölümü içinde tanımlanması gerekmektedir.

21 Neil Brenner, 'Beyond state-centrism? Space, territoriality, and geographical scale in globalization studies', *Theory and Society*, 28(1), 1999, s. 39-78; Erik A. Swyngedouw, 'Authoritarian governance, power, and the politics of rescaling', *Environment and Planning D: Society and Space*, 18, 2000, s. 63-76.

22 Lefebvre, age. 1964/2009, s. 84.

23 Brenner, age. 1999, s. 58.

24 Soja vd. 1983, s. 199;

25 Immanuel Wallerstein 'The Rise and Future Demise of the World Capitalist System: Concepts for Comparative Analysis', *Comparative Studies in Society and History*, 16(4), 1974

Meksika ve Türkiye'nin küresel kapitalist iş bölümünün çevresinde konumlandığı ve kapitalist mekânın örgütlenmeye başladığı 19. yüzyıl kapitalist birikim sürecinin tarihsel koşullarının kavramsallaştırılması için de, bu koşullara denk düşen zaman-mekânsal kuramların kullanılması gerekmektedir. Bu açıdan, merkez kapitalist ekonomilerin çeperinde yer alan ve kapitalist üretim ilişkilerinin ilk genişleme aşamasında, hem ilkel birikim sürecini hem de toplumsal örgütlenmenin kapitalist dönüşümünü hızlandırdığı örnekleri inceleyen kuramlara bakmak faydalıdır. Çevre ekonomilerindeki merkeze eklenmiş endüstriyel gelişimi ve geç kapitalistleşme sürecini analiz eden, merkez kapitalist ekonomilerdeki sermayenin yayılmasının kapitalist birikim açısından kaçınılmaz olduğunu ortaya koyan Luxemburg, kapitalist ve pre-kapitalist formlar arasındaki ilişkiyi eşitsiz ve bileşik kalkınma kuramıyla analiz eden Troçki ve burjuva devrimini geç yaşayan çevrede, kapitalist üretim ilişkilerinin konsolide edilmesinin madun sınıfların mobilize edilmesi yoluyla sağlandığını öne süren Gramsci, çalışmada çevrede kapitalist toplumsal mekânın üretimi ve yeniden üretimi süreçlerindeki zaman-mekânsal koşulların özgünlüğüne vurgu yapan 'mekân duyarlı' kavramsal çerçeveyi sağlamaktadırlar. Luxemburg, Troçki ve Gramsci'nin Polonya, Rusya ve İtalya'daki kapitalist birikim süreçlerinin ve geç kapitalist gelişimin dışsallığını ortaya koydukları göz önünde bulundurulursa bu teorik alt yapının Meksika ve Türkiye'deki kapitalist toplumsal mekânsallığın üretilmesi ve yeniden üretilmesi süreçlerinin kendine özgün zaman-mekânsallığına ışık tutabileceği beklenebilir. Hiç şüphesiz, bu kavramlar çevrede kapitalist üretim ilişkilerin ortaya çıkışı, kurumsallaşması ve dönüşümü süreçlerinin formülünü oluşturmaktan ziyade, tarihsel ve coğrafi açıdan sahip oldukları özgüllük bağlamında açıklayıcı ve tanımlamayı kolaylaştıran araçlar olarak görülmelidir.

Luxemburg'un merkez ülkelerdeki artı-değerin gerçekleşmesi evresindeki genişletilmiş yeniden üretim safhasını analizi, çevre ülkelerde kapitalist mekânsallığın oluşumundaki dışsal faktörleri ortaya koyması açısından önemlidir. Teknolojik gelişme ve emek üretkenliğindeki artış ile kapitalist üretim biçimi kesin bir evrensel hâkimiyet elde etmiştir. Bu durum ile, tüketim mallarının üretimi önemli ölçüde artarak ve kapitalist üretim ilişkilerine geçmemiş katmanlardaki 'doğal' ekono-

miyi ortadan kaldırarak gün geçtikçe tüm dünyada meta ekonomisinin hâkim olmasına sebep olmuştur.²⁶ Çevredeki bu karşı konulamaz dönüşüm ‘yabancı ve zehirli’ bir dönüşüm sürecidir ve ekonominin doğal gelişimindeki toplumsal bağdan yoksundur, ki bu durum devlet ve toplum arasındaki geleneksel ilişkilerin acil bir biçimde yeniden örgütlenmesi ve yeniden yapılandırılması ihtiyacını doğurmuştur.²⁷

Bir başka deyişle, 19. yüzyılda Avrupa’da önce yakın coğrafyaya yayılan kapitalizm, doğal ekonominin tarihten kalan tüm formlarını yok etmek gibi zor bir görev ile karşı karşıya kalmıştı.²⁸ Luxemburg, Polonya’da 1808’de *Code Napoléon’un* yürürlüğe girmesini burjuva ekonomisinin hukuki yapı gerekliliğine dayandırmış, mevcut feodal ekonominin mülkiyet ilişkilerini (temel olarak toprak mülkiyeti) bir çırpıda yok etmemesine rağmen bu feodal ilişkilerin çözülmesini hızlandırdığını iddia etmiştir. Bu politik değişim aslında Luxemburg’un meta ekonomisinin yerleşmesi olarak tanımladığı sürecin tarımsal faaliyetleri tekil bir alana sınırlayarak eş zamanlı olarak bu faaliyetleri hem mekanize olmaya hem tarım-sınai ürünlere kaymaya, hem de ihraç taleplerine doğru yönelmeye zorlamasının sonucu olarak görülmelidir.²⁹

Meta ekonomisinin yerleşmesi ile sanayi imalatının kapitalist olmayan alanlara doğru yayılmasının iki temel sonucu olmuştur. İlk olarak, merkezdeki kapitalist endüstriler kapitalist üretimin başlangıcının temel koşullarından biri olan ulaşım için gerekli olan demiryollarının inşası için yapı maddesi ve finansmanı sağlamıştır.³⁰ İkinci olarak, kapitalist gelişimin ilerlemesi sürecinde, gelişmiş kapitalist ülkelerin makine imalatına yoğunlaşarak tüketim maddelerinin imalatını da geç gelişen ülkelere bırakmaya başladığı uluslararası bir iş bölümünün ortaya çıkmasına sebep olmuştur.³¹

26 Rosa Luxemburg, *The Accumulation of Capital*, (London: Routledge and Kegan Paul, 1951).

27 Rosa Luxemburg *The Industrial Development of Poland*, (New York: Campaigner Publications, 1977).

28 Luxemburg, age. 1951, s. 369.

29 Luxemburg, age. 1951, s. 396.

30 Luxemburg, age. 1951, s. 353.

31 Luxemburg, age. 1951, s. 319-320.

Luxemburg, kamu dış borçlanmasının ve demiryolu inşaatının çevre kapitalist ülkelerdeki sermaye birikiminin tüm süreçlerine eşlik ettiğine dikkat çekmiştir. Kamu dış borçları, borçlanmaya teminat gösterilen kapitalist olmayan zenginlik formlarını parasallaştırarak tüketim için mali kaynak yaratmış; ikinci olarak demiryolu inşaatlarını finanse etmiş, son olarak da sermayeyi yeni sanayileşen ülkelere kaydırmıştır.³² Yabancı sermaye ile inşa edilen demiryolları denize kıyısı olmayan iç bölgeleri limanlara bağlayarak hem tarımın sanayileşmesine ve dünya pazarlarına bağlanmasına yardımcı olmuş hem de aynı zamanda diğer sanayilerin ortaya çıkışını teşvik edici demir çelik gibi ağır sanayilerin ortaya çıkmasını da sağlamıştır.

Rusya'nın ve Batı Avrupa'nın farklı ekonomik ve toplumsal gelişim hikayeleri ve seviyeleri üzerine bir açıklama üreten Troçki'nin 'eşitsiz ve bileşik gelişme' kuramı ise Luxemburg'un tezi ile birçok açıdan üst üste düşen argümanlara sahiptir. Troçki ilk olarak Rusları kendi üretim araçlarını geliştirmekten alıkoyan tarihsel ve coğrafi koşulları tanımlamıştır.³³ Rusların üzerinde yaşadıkları doğal ortamın yapısı ve doğuda Nogay Tatarlarından, Batıda da Litvanya, Polonya ve İsveç'ten gelen güçlü baskılar, ekonomik yapının çiftlikler formunda örgütlenmesi sürecini hızlandırmıştır.³⁴ Bu açıdan Rusların yaşadığı coğrafi koşullar toplumsal üretim ilişkilerinin gelişimin de önemli bir faktörü olmuştur. Batıdaki kentler hızlı bir biçimde üretim araçlarını geliştirirken, Rusya'da imalatın ve zanaatın tarımsal üretime eklemlenmiş olduğu kent, kıra bağımlı olarak kalmıştı. İkinci olarak, 19. yüzyıla gelindiğinde dışsal faktörlerin etkisi ile ekonomik gelişimde bazı 'safhaları atlamak' ve üretim araçlarını eşitsiz bir biçimde ortaya çıkarmak durumunda kalmıştır.³⁵

Üretim araçlarının eşitsiz ve birleşik gelişiminde sanayileşme ve kente göç süreçleri başlamış, kapitalist üretim ilişkileri pre-kapitalist sosyal ilişkileri ve sosyoekonomik formları çözmeye başlamış olsa bile

32 Luxemburg, age. 1951, s. 420.

33 Leon Trotsky, *The History of the Russian Revolution*, translated by Max Eastman, V.I, (London: Victor Gollancz Ltd, 1936).

34 Leon Trotsky, *The Permanent Revolution & Results and Prospects*, (New York: Merit Publishers, 1970).

35 Trotsky, age. 1970, s. 240.

pre-kapitalist formların tamamıyla ortadan kalktığını söylemek mümkün olmamıştır. Özellikle bölgesel olarak ülkenin bazı bölgeleri daha hızlı bir biçimde kapitalist birikimin etkisine girerken, başka bölgelerde feodal sosyoekonomik formların çözülme-yip hayatını sürdürdüğünü görmek mümkün olabilmektedir. Bu noktada, tarihsel olarak belirli bir dönemde kapitalist ve pre-kapitalist formların beraber yaşadığı bir amalgamdan bahsetmek mümkündür.³⁶

Kapitalist üretim araçlarının eşitsiz ve bileşik gelişimi savı, Gramsci'nin toplumsal güçlerin ekonomik gelişme ile yeniden örgütlenmesi olarak tanımladığı İtalyan *Risorgimento* dönemi ile önemli ölçüde benzerlik taşımaktadır.³⁷ Bu *'trasformismo'* süreci 19. yüzyılda kapitalist birikimi sağlamakta geciken coğrafyalarda dışarıdan gelen ekonomik ve askeri baskılara eş zamanlı olarak hâkim sınıfların sosyo-ekonomik ilerleme ve gelişme çabalarının özeti olarak görülmelidir. Bu dönemdeki liberal programlar ancak Gramsci'nin ilerici Sezarizm olarak adlandırdığı otoriter ve merkezi rejimlerin kurulması ile mümkün olabilmektedir.³⁸ Bu bağlamda eşitsiz ve bileşik gelişim, toplumsal ilişkilerin kurumsallaştığı ya da geliştiği ve toplumsal ilişkilerin hem devrimci kırılma hem de restorasyonu ile sonuçlanan pasif devrimin yapısal koşulu olarak karşımıza çıkmaktadır.³⁹

Gramsci, Avrupa tarihinde sadece Fransız Devrimin'in bir toplumsal ilişkiler sisteminin bir başkası tarafından şiddet yoluyla ortadan kaldırıldığı aktif reaksiyonun örneği olduğunu iddia etmiştir. Fransız Devrimi'nden sonra pre-kapitalist toplumsal ilişkilere tekabül eden eski sistemler, geleneksel sınıfların idaresinde bir 'reformist korozyon' rejimi olarak tabir edilebilecek pasif devrimler sürecine uğramışlardır.⁴⁰

³⁶ Trotsky, age. 1936; s. 31.

³⁷ Antonio Gramsci, *Selections from the Prison Notebooks*, (Lawrance and Wishart: London, 2007).

³⁸ Christine Buci-Glucksmann, *Gramsci and State*, (London: Lawrance and Wishart, 1980).

³⁹ Adam D. Morton, 'The Continuum of Passive Revolution', *Capital and Class*, 34(3), 2010, s. 315-342.

⁴⁰ Gramsci, age. 2007, s. 119.

Gramsci, Pasif Devrim kavramını iki temel ilke üzerine oturtmuştur; ilk olarak bir toplumsal formu değiştirecek ilerici hareketi yaratan üretken güçler mevcut olan toplumsal yapının içinden doğarlar ve ikinci olarak da üretimin bu ilerici güçleri hiçbir zaman yeteri kadar olgunlaşmadan ortaya çıkmazlar.⁴¹ Bunun anlamı, kapitalist toplumsal ilişkiler bir kriz ile karşılaştıkları anda tepki gösteren unsurları kendisine eklemleyerek bu krizi aşabilir ve gücünü kendini yeni bir otorite formunda yeniden üreterek konsolide edebilir.⁴²

İçinde barındırdığı ilerici ve reaksiyoner unsurların diyalektik birlikteliği ile, pasif devrim, organik bir denge kurabilecek bir hegemonyanın öznesi olması beklenen ilerici burjuva güçlerinin gelişemediği toplumlarda ‘devrim-restorasyon’ ya da ‘devrim olmadan devrim’ olarak tanımlayabileceğimiz bir sürece tekabül etmektedir.⁴³ Böyle bir denge durumunda yeni ortaya çıkmakta olan burjuva, ‘tıkanmış diyalektiği’ alt sınıfları harekete geçirerek açma fırsatını bulabilmektedir.⁴⁴

Özetlemek gerekirse, geç kapitalistleşen toplumsal örgütlenmeler dışsal faktörler vasıtasıyla ilk olarak meta ekonomisi ile karşılaşmış ve geleneksel ekonomik modeller ve sosyal ilişkiler çözülmüş, yaratılan ekonomik ve askeri baskılar belirli liberal programların uygulanmasını zorunlu kılmıştır. Kapitalist üretim araçlarının ve toplumsal ilişkilerin eşitsiz ve birleşik gelişmesi aynı zamanda bu ülkelerdeki ilkel birikim süreçlerine tekabül etmiştir. Bu süreç, ilk başta Gramsci’nin ilerici Sezarizm olarak tanımladığı, modern kurum ve yapıların güç kazandığı merkezi ve otoriter rejimleri doğurmuş, fakat bu birikim süreci krize girdiğinde yeni yeni ortaya çıkmakta olan burjuvazi alt sınıfları mobilize ederek bu rejimi ortadan kaldırmış, kapitalist üretim ilişkilerini belirli rıza mekanizmaları kurmak vasıtasıyla konsolide etmiştir.

41 Gramsci, age. 2007, s. 106-107.

42 Adam D. Morton, ‘Structural Change and Neoliberalism in Mexico: ‘Passive Revolution’ in the Global Political Economy’, *Third World Quarterly*, 24(4), 2003, s. 631-653.

43 Adam D. Morton, *Unravelling Gramsci: Hegemony and Passive Revolution in the Global Political Economy*, (Pluto Press, 2007).

44 Buci-Gluckmann, age. 1980, s. 315; Morton age. 2010, s. 319.

Hiç şüphesiz bu teorik çerçeve tarih üstü değildir, hatta bilakis zaman-mekânsal açıdan spesifik olması sebebiyle özellikle Meksika ve Türkiye'deki kapitalist mekân ve mekânsallığın neden birbirine paralel gerçekleştiğini anlamlandırmaya imkân sağlamaktadır. Bu paralellik, iki ülkenin küresel kapitalist iş bölümü içinde aynı pozisyonlarda konumlanması, bağımlı ve geç kapitalist gelişimi küresel kapitalizmin aynı yayılma dönem ve pratiğine bağlı olarak gerçekleştirirken, çevrede kapitalist mekânsallığı aynı küresel kapitalist krize cevaben konsolide etmesi ile kendini göstermektedir. Bir başka deyişle, Meksika ve Türkiye, tanımlamaya çalışacağımız bu kendine özgü kapitalist mekânsallığın geçtiğimiz iki yüzyıl içerisinde, birbirine benzer zaman-mekânsal dinamikler ve süreçler ile aynı formlarda üretilmesi, konsolide olması, farklı formlarda yeniden üretilip krize girmesine örnek olan iki toplumsal mekân olarak karşımıza çıkmaktadır.

Meksika ve Türkiye'de bağımlı kapitalist mekânsallık

Daha önce de belirtildiği gibi, 19. yüzyılda merkezdeki kapitalist birikime içkin olan koşullar sonucunda kapitalist üretim ilişkileri Meksika ve Türkiye gibi kapitalist merkezlerin yakın çeperinde yer alan ülkelere ekonomik ve askeri baskılar şeklinde mevcut geleneksel toplumsal üretim ilişkilerini çözmeye başlamıştır. 19. yüzyılın ortalarından itibaren yakın çevre ülkelerdeki bu yayılma ilkel birikimi ve bu birikimin gereği olan fiziksel koşulların sağlanması için doğrudan ve dolaylı yatırımlar biçimini –özellikle demiryolu inşaatı ve kamu dış borçlanması biçimlerinde– almaya başlamıştır. Bu noktada, bu yakın çevre ülkelerinde ham madde üretimi ve dış pazara yönelik sınai tarım ürünlerinin önemli bir birikim kaynağı olarak ortaya çıktığı ve geleneksel tarım üretimini ve mülkiyet kurallarını hızlı bir biçimde çözdüğü görülmektedir. Meksika ve Türkiye'nin 19. yüzyıldaki küresel kapitalist iş bölümünde aldıkları konumun kapitalist üretim ilişkilerinin belirli bir toplumsal formunda örgütlendiği ve bu formun farklı bağımlılık biçimlerinde yeniden üretildiğini söylemek gerekmektedir. Bu çalışmanın temel hedefi de Meksika ve Türkiye'de örgütlenen bağımlı kapitalist mekânsallığın aldığı farklı formların izini sürmek, bu

iki ÷lkede birbirine benzer sosyoekonomik s÷reçleri, konsolidasyon ve kırılmaları, politik tezah÷rleri tanımlayarak, toplumsal gerçeğin anlamlı bir analizini gerçekleştirebilmek için tarih ve coğrafyanın, zaman ve mekânın diyalektik birliğinin anlaşılmasının hayati olduğunu ortaya koymaktır. Bu sayede, yaygın bir biçimde tarih dışı, *a priori* ve durağan tanımlanan ulus-devletin ilişkisel ve sürekli olarak dönüş÷me uğrayan bir kategori olarak ele alınması mümkün hale gelmektedir.

Bir sonraki bölümde, Meksika ve Türkiye’de merkezde gelişmeye ve çevreye doğru genişlemeye başlayan kapitalist üretim ilişkilerinin geleneksel toplumsal üretim ilişkilerini nasıl çözdüğü ele alınarak, tarif edilen kendine özgü zaman-mekânsal koşullar bağlamında çevrede toplumsal mekânın dönüş÷mü her iki ÷lkede ortaya çıkan benzerlikler üzerinden ortaya konulmaya çalışılacaktır.

MEKSİKA VE TÜRKİYE'DE BAĞIMLI KAPİTALİZMİN İNŞASI: REFORMDAN ÇÖZÜLMEME GELENEKSEL ÜRETİM BİÇİMİNİN DÖNÜŞÜMÜ

BÖLÜM 2

Önceki bölümde de belirtildiği gibi, Luxemburg, çevre ülkelerdeki doğal ekonomilerin çözülmesinin, merkez ülkelerdeki sermayenin genişletilmiş yeniden üretim sürecine içkin bir süreç olarak gerçekleştiğini belirtmiştir. Merkez ülkedeki üretim ilişkileri hızlı bir biçimde dönüşürken, çevre ekonomilerde sermaye birikim süreci başlamamış olsa dahi geleneksel ekonomik yapı ve onun sosyoekonomik mekanizmaları çözülmeye başlamakta ve doğal ekonominin yerini hızlı bir biçimde meta ekonomileri almaktadır. Bu durum, 19. yüzyılın sonlarında çevre ekonomilerinde hız kazanan ilkel birikim süreçlerinin temelini oluşturmuş, sınıfsal kompozisyonu dönüştürmüş ve geleneksel politik ve hukuki yapıları yerinden etmeye başlamıştır.

19. yüzyılın başından itibaren, Meksika ve Türkiye’de yaşanan toplumsal ve ekonomik dönüşüm, politik ve ekonomik yapıların yeniden örgütlenmesi çabaları ve bu reform hareketlerine gösterilen destek ve dirençlerin sınıfsal karakterinin önemli ölçüde ortaklık göstermesi bu açıdan bakıldığında şaşırtıcı olmamaktadır. İspanya’nın Meksika’da devam ettirmekte olduğu ve geç dönem feodalizminin girdiği politik ve ekonomik kriz ve bu krize cevaben 18. yüzyıldan itibaren geliştirdiği öncül Bourbon reformları ile Osmanlının 18. yüzyılın sonlarından itibaren ortaya koyduğu yeniden örgütlenme çabalarını üreten bölgesel koşulların benzerlik göstermesi gibi, 19. yüzyılın başından itibaren hızlanan idari, askeri ve ekonomik reformları daha kalıcı kılan küresel ekonomik koşullar birbiri ile benzerlik göstermektedir. Meksika ve

Türkiye'deki modern kapitalist mekânın oluşum süreçlerini koşullayan bu yapısal benzerlik, hiç şüphesiz tarihsel ve coğrafi olarak anlamlı bir benzerliğe, yani kapitalist merkez ile olan belirli bir ilişkiselliğe tekabül etmektedir. Bu bölümün temel amacı, Meksika ve Türkiye'deki periferik kapitalist toplumsal mekânın oluşum sürecinde 19. yüzyılda ortaya çıkan bu koşulların ayrıntılı bir biçimde ortaya konmasıdır.

2.1. Bourbon reformlarından İkinci Cumhuriyet reformuna, Meksika'da kapitalist birikim sürecinin temelleri

Orta Amerika (tarihsel bir referans ile adlandırmak gerekirse Mezoamerika) birbirinden farklı gelişmişlik düzeyine sahip farklı toplulukların tahminen milattan önce 1300'lü yıllardan itibaren yerleşik düzene geçtikleri, sosyal, politik ve ekonomik olarak belirli bir alana denk gelen bir coğrafya olarak karşımıza çıkmaktadır.¹ Avrupa istilasından çok önce, Monte Alban, Teotihuacan, Cholula, Palanque, Tula gibi metropoliten yerleşim birimlerinde sosyoekonomik ve dinsel örgütlenme ileri düzeyde gelişmiş, Mezoamerika kültürünü oluşturan bu çekirdek yerleşim yerleri arasında önemli ekonomik ve kültürel bağlar kurulmuştur. Günümüzde Orta Amerika kültürleri açısından vazgeçilmez olan mısır, fasulye, biber gibi temel gıda maddelerinin ekiminin en önemli tarımsal aktiviteyi oluşturduğu, ortak toprak mülkiyetinin ve sınıfsal ayrışmanın örgütlendiği klasik dönem sonunda, Meksika'nın merkez platolarında yaşayan Texcoco ve Tenochtitlan Aztekleri 1428-1433 yılları arasında diğer rakip Aztek şehirlerini mağlup ederek özellikle Orta Meksika'da hâkimiyet kurmuş, daha sonra da bu hâkimiyetlerini diğer çevre medeniyetleri vergi veren vasal topluluklar haline getirerek pekiştirmiş, çekirdeği México-Tenochtitlan olan bir Mezoamerika imparatorluğu ortaya çıkarmışlardır.²

Ancak Kinight'ın da işaret ettiği gibi, Azteklerin kurmuş olduğu bu gelişmiş ve güçlü imparatorluk yapısı, aynı zamanda İspanyol işgalciler

1 Ignacio Bernal, Formación y desarrollo de Mesoamérica, *Historia general de México, I*, (México: EL Colegio de México, 1988), s. 127-164.

2 Bernal, age. 1988, s. 149; Pedro Carrasco, La sociedad mexicana antes de la conquista, *Historia general de México, I*, (México: EL Colegio de México, 1988), s. 164-288.

karşısında imparatorluğun yumuşak karnını oluşturunuyordu. Cortés'in 1521'deki nihai zaferi, Tenochtitlan'da konuşlanmış olan Aztek İmparatorluğunun tüm idari yapısını çökertmesi ve yönetici sınıfı ele geçirmesi ile mümkün olmuştur. Aynı zamanda Azteklerin vergiye tabii tuttuğu komşu şehir ve topluluklar da işgalci İspanyollar ile hâkimiyetleri altında bulundukları Azteklerle karşı ittifak yapmışlardır. Bununla birlikte, Azteklerin hâkimiyet altına aldıkları ve vergiye tabii tuttukları Yucatán yarımadasındaki Mayalar, merkezi otoritelerinin olmayışı, yağmur ormanları etrafındaki dağınık yapıları sayesinde, İspanyol hâkimiyetini 17. yüzyılın sonlarına kadar kıyı şeridinde hapsedebilerek, sosyokültürel varlıklarını Orta Meksika'daki Aztekler, Pasifik kıyısındaki Mixteca ve Zapotecalardan daha fazla koruyabilmişlerdir.³

Hiç şüphesiz, sınırları Kuzey Amerika'nın muğlak coğrafyalarından, Orta Amerika'da Guatemala'ya kadar uzanan 'Yeni İspanya'daki' (*Nueva España*) kolonyal idare, Azteklerin mevcut sömürü mekanizmalarını devam ettirmeyi arzu etmişlerdir. İspanyol işgalcilerin Yeni İspanya'da örgütlediği ekonomik yapı, baskıcı-tribüter ve feodal-merkantilist temelli bir karaktere sahip olacaktır. Tarımla uğraşan yerli toplulukları baskıcı-tribüter bir yapıya maruz bırakılırken, krallık bürokrasisinin ve Kilisenin merkezde olduğu, çiftlik sahiplerinin (*hacendados*), zanaatkarların, işçi ve maden sahiplerinin çeperde yer aldığı feodal-merkantilist bir yapı ortaya çıkmıştır.⁴ Sömürgeciliğin ilk yıllarından itibaren, yerli topluluklar tarafından üretilen ekonomik artık, vergiler vasıtasıyla alıkonulmakta, Aztek idaresindeki gelişmiş uzun yol tüccarları (*pochteca*) ve vergi toplayıcılar (*calpixtli*) sisteminin yerini İspanyollar almakta, geleneksel baskıcı-tribüter yapı korunurken eş zamanlı olarak *encomienda* ve *repartimiento* olarak adlandırılan tımar sistemi ile toprak sahiplerinin merkezinde olduğu bir feodal rant sis-

3 Alan Knight, *Mexico: From the Beginning to the Spanish Conquest*, (Cambridge University Press, 2002).

4 Enrique Semo, *Historia del capitalismo en México, 1521-1763 Los Orígenes*, Mexico D.F.: Ediciones Era, 1973); Enrique Semo, 'Feudalismo y capitalismo en la nueva España', *Historia Mexicana: economía y la lucha de clases*, (México D.F.: Universidad Nacional Autónoma de México, 1982), s. 29-46; Sergio de la Peña, *La formación del capitalismo en México*, (México D.F.: Siglo veintiuno editores S.A, 1984).

teminin temelleri atılmaktaydı.⁵ Bu bağlamda, Semo, Yeni İspanya'da ortaya çıkmakta olan feodal yapının bir üretim biçimi değil bir üst yapı olduğunu iddia etmiştir.⁶ 1600'lerin başından itibaren ise tımar sistemi, zorunlu emekten çok gönüllü emeğe dayanan maden ve büyük çiftlikler (*hacienda*) ile artan kentsel emek ihtiyacı tarafından baskı altına alınmaya başlamıştır.⁷ Kuzeydeki madenlerin keşfi ve kolonileşmenin konsolide olması ile madencilik sektörü, durağanlığa girdiği 17. yüzyılın sonlarına kadar Kraliyet açısından en önemli ekonomik faaliyet olmuş ve tüm sosyoekonomik gelişimi etkilemiştir.⁸ Haciendalar ise Yeni İspanya ekonomisinin ana direklerinden biri olmuş, daha az yıllık getiriye rağmen daha az riskli bir yatırım aracı olarak kalmıştır.⁹ Özellikle Meksiko City'nin kuzeyindeki Zacatecas, Guanajuato ve San Luis Potosi'de gümüş ve cıva madenlerinin bulunması bu bölgelerde ekonomik faaliyetin büyük oranda çeşitlenerek hızlı bir biçimde nüfus artışı yaşanan metropoller haline gelmelerine sebep olmuştur.¹⁰

18. yüzyıla gelindiğinde ise baskıcı-tribüter/feodal üretim biçiminin tam anlamıyla bir resesyona girdiğini söylemek mümkündür.¹¹ Baskıcı-tribüter ekonomik yapının İspanyol Krallığı için ürettiği ekonomik değer önemli ölçüde azalırken, Krallığın Yeni İspanya'nın ekonomik faaliyetlerinin örgütlenmesi ve idaresinde daha önce oynadığı hayati rol de etkisini yitirmeye başlamıştır.¹² Bu durum aslında, Yeni

5 Enrique Semo, 'El capitalismo en la minería y la agricultura de la Nueva España, 1760-1810', *Historia Mexicana: economía y la lucha de clases*, (México D.F.: Universidad Nacional Autónoma de México, 1982), s. 47-69; Knight, age. 2002 s. 165-169, 176, 183.

6 Semo, age. 1982, s. 50).

7 Alan Knight, *Mexico: The Colonial Era*, (Cambridge University Press, 2002).

8 Semo, age. 1982, s. 31.

9 Knight, age. 2002, s. 159, 163.

10 Andrés Lira, and Luis Muro, 'El siglo de la integración', *Historia General de México, 1*, (México D.F.: El Colegio de México, 1988), s. 371-470.

11 Enrique Semo, 'Las Clases Sociales en la Revolución de Independencia', *Encuentro Nacional de Historiadores 1: Movimientos Populares en la Historia de México y América Latina*, (México D.F.: Universidad Nacional Autónoma de México, 1987), s. 59-73.

12 de la Peña, age. 1984, s. 33.

İspanya’da, 1630’lardan sonra gerçekleşen nüfus artışı, artan talep, genişleyen kentsel yaşam ve ticaret gibi iç faktörlerin etkisiyle ‘içe dönük gelişme’ olarak adlandırılan dönemin sona erdiğini işaret etmekteydi. Bununla beraber, Meksika’nın gümüş, deri, cochineal (özellikle tekstilde boya olarak kullanılan böcek türü) ve bazı gıda ürünlerine karşı gelişen dış talep özellikle 18. yüzyıldan itibaren Yeni İspanya’nın ekonomik gelişiminde –dışa doğru gelişme- baskı unsuru olarak ortaya çıkmıştır.¹³

Buna ek olarak İspanya’nın sömürgeleri üzerindeki ekonomik tekelini geç 16. yüzyılda Atlantik ticaretine ilgi duyan daha sonra da tedricen gümüş ticaretine dahil olan İngiliz, Fransız ve Hollandalı tüccarlar tarafından sarsılmaya başlamış, bu tüccarlar gün geçtikçe deri, tütün, pamuk ve hepsinden önemlisi şeker ve şeker yan ürünleri kaçakçılığına başlamışlardır.¹⁴ Artan kaçakçılığa karşın İspanya’nın Atlantik trafiğini kontrol etme kapasitesi ise günden güne azalmıştır. Diğer taraftan Kraliyet, Amerika’daki tüm kolonilerinde olduğu gibi –Yeni Granada, Peru, La Plata- Yeni İspanya’nın da ekonomik örgütlenme ve idaresinde üretim üzerinde özel ve krallık tekelleri vasıtasıyla önemli tahditler oluşturmuş, uluslararası pazarlar ile ticareti ve koloniler arası ticareti yasaklamış –ki bu kaçakçılık ve korsanlığın artışıyla önemli rol oynamıştır- ürünlerin ticareti, dolaşımı ve üretimi üzerine birden fazla vergi koymuştur.¹⁵ Hatta bazı tarımsal ürünlerin ekimi, bu ürünler İspanya’dan ithal edildiği için yasaklanmıştır.¹⁶ Tüm bu gelişmeler ışığında denilebilir ki, Yeni İspanya’daki sömürü formu gerçekte ekonominin feodal ve rant temelli karakterini devamlı kılarak ekonomik gelişime izin vermeyecek engellerin güçlenmesini sağlamıştır.¹⁷

18. yüzyıldan itibaren İspanya’da Bourbon hanedanı döneminde yapılan reformlar, İspanya’nın kolonileriyle olan ilişkilerinde de önemli değişikliklerin başlamasına sebep olmuştur. Bourbon İspan-

13 Knight, age. 2002, s. 204.

14 Miquel Izard, ‘Reformismo Borbónico e Insurgencias Indianas’, *Jahrbuch für Geschichte Lateinamerikas*, 1984, s. 155-170.

15 de la Peña, age. 1984, s. 63.

16 Semo, age. 1982, s. 48.

17 Semo, age. 1982, s. 31.

ya'sı reformları temel olarak, imparatorluğun idari ve mali yapısının modernize edilmesini, kolonilerle gerçekleştirilen ticarete kaybedilen kontrolün yeniden sağlanmasını ve bu sayede İmparatorluğun girmiş olduğu ekonomik dar boğazın aşılmasını amaçlamaktaydı. Hiç şüphesiz, yukarıda da bahsedilmiş olan koloni ticaretinin kârlılığını büyük oranda etkileyen kaçakçılık ve diğer ülke tüccarlarından kaynaklanan ve İspanyol tekeline tehdit eden rekabetin önlenmesi ancak imparatorluğun askeri gücünün artırılması ile gerçekleşebilirdi. Bu askeri harcamaları finanse etmek ise ancak kolonilerin Kraliyet için tekrar ekonomik gelir üretebilen bir yapıya kavuşması ile mümkün olabilecekti.

Bourbonlar ilk olarak toprak üzerindeki rantı arttırabilecek bir biçimde hacienda sistemini yeniden örgütleyerek tribüter yapıyı rasyonelize etmeyi amaçlamışlardır.¹⁸ Hacienda sistemini yeniden örgütleyen reformları, Yeni İspanya'nın sosyoekonomik yapısında idari ve örgütsel değişiklikleri içeren, Pietschmann'ın proto-liberal dönem olarak tabir ettiği ve Avrupa aydınlanmasının ilkelerinden etkilenmiş olan daha kapsamlı bir dizi reform izlemiştir.¹⁹ Bourbon reformlarını, idari ve ekonomik problemlerle boğuşan İspanyol İmparatorluğunun ve Latin Amerika'daki kolonyal bürokratik ve ekonomik yapının giderek artan dış ekonomik ve askeri baskılara karşı verdiği bir cevap olarak nitelemek mümkündür.

Bourbonlar'ın, özellikle III. Carlos döneminde gerçekleştirdikleri idari reformlar esasen Yeni İspanya'nın bürokratik örgütlenmesini basitleştirmeyi ve idari örgütlenmenin daha etkin olabilmesi için idari ve hukuki görevliler arasındaki iş bölümünü ve hiyerarşik çerçeveyi açık bir biçimde tanımlamayı amaçlamıştır.²⁰ Genel Müfettiş (*visitador general*) olarak 1765'te New Mexico'ya gelen José de Gálvez'in başlattığı kapsamlı reformlar ile, Kraliyet otoritesinin merkezileşmesi ve idari yapının yeniden örgütlenmesini gerçekleştirmeye, Kraliyetin ekono-

18 Mario Garcia-Zuñiga, 'Haciendas Forales y Reformas Borbónicas: Navarra, 1700-1808', *Revista de Historia Económica*, 2, 1993, s. 307-333.

19 Horst Pietschmann, 'Consideraciones en Torno al Protoliberalismo, Reformas Borbónicas y Revolución. La Nueva España en el Último Tercio del Siglo XVIII', *Historia Mexicana*, 41(2), 1991, s. 167-205.

20 Pietschmann, age. 1991, s. 185

mik ve politik mekanizmalarda kontrolünü yeniden tesis etmeye, böylelikle kilisenin ve Yeni İspanya kolonyal bürokrasisin etkisini azaltmayı amaçlamıştır.²¹ Gálvez'in daha sonra koloniler bakanı (*Ministro de Indias*) olarak ortaya koyduğu reform önerileri dahilinde 1786'da yeni bir 'Kraliyet İdari Bölgeler Kanunu' yürürlüğe girmiştir (*La Real Ordenanza de Intendentes*). Bu kanun ile 46 yeni idari bölge (*intendente*) ve Meksiko City'de de Genel İdari Bölge (*Super-intendente General*) tesis edilmiş, danıştay (*Tribunal de Cuentas*), mali işler için bir üst kurul ve yerel komiteler (*Juntas Provinciales*), genel ve yerel hazineler kurulmuştur. Yine bu kanunla, bu kurumların arasındaki hiyerarşik ilişki açık bir biçimde belirlenmiştir.²²

Bu idari reformları Kraliyet bütçesinin gelirlerinin artırılması ve ekonomik hayatın yeniden örgütlenmesi için yapılan reformlar takip etmiştir. Bourbon ekonomik reformları, madencilik ve tarım faaliyetlerinin yeniden örgütlenmesini hedefleyen düzenlemeler ve ticari ve mali alanların iyileştirmesini hedefleyen reformlar olarak ayrılabilir.

18. yüzyılın ilk yarısından sonra, Yeni İspanya'daki gümüş üretimi görülmemiş bir büyüme yaşamış, 1702'de toplam 5 milyon pesoluk üretim 1804'e gelindiğinde 26 milyon pesoya çıkmıştır.²³ Bu artışta, yeni madenlerin keşfi ya da gümüşe olan artan talep gibi sebeplerin rol oynamadığı düşünülmektedir.²⁴ Gálvez'in reformları öncesinde madencilik sektöründeki Kraliyet kontrol ve tahditlerinin Yeni İspanya'daki değerli maden üretimindeki durgunluğun temel sebebi olduğu savunulmuştur. İlk olarak Kraliyet idareleri gümüş üretiminden yüksek oranda vergi toplamaktaydı. İkinci olarak da maden sektöründe

21 Richard Garner, 'Reformas Borbónicas y Operaciones Hacendarias –la real caja de Zacatecas- 1750-1821', *Historia Mexicana*, 27(4), 1978, s. 542-587; Izard, age. 1984, s. 156; Pietschmann, age. 1991, s. 183.

22 Ronald Escobedo Mansilla, 'Las Reformas de Carlos III y la reestructuración de la Hacienda Americana', *Quinto Centenario 8*, Universidad Complutense de Madrid, 1985, s. 61-81; Pietschmann, age. 1991, s. 182.

23 D. A. Brading, 'Mexican Silver-Mining in the Eighteenth Century: The Revival of Zacatecas', *The Hispanic American Historical Review*, 50(4), 1970, s. 665-681; D. A. Brading, 'Facts and Figments in Bourbon Mexico', *Bulletin of Latin American Research*, 4(1), 1985, s. 61-65.

24 Brading, age. 1970, s. 666.

ürünün saflaştırılması işleminde çok önemli yeri olan cıva elementinin üretim ve dağıtımını Kraliyet tarafından önemli ölçüde tekelleştirilmiş bulunmaktaydı.²⁵ Bourbonlar döneminde, reformlar ile birlikte cıvanın fiyatı (yaklaşık 50 kiloya tekabül eden bir quintal cıva) 187 pesodan 1750'de önce 82 pesoya, daha sonra 62 pesoya, daha sonra da 1778'de 41 pesoya düşürülmüştür.²⁶ Cıvanın fiyatlarındaki bu düşüş –ve aynı zamanda maden sektöründe önemli yeri olan barut fiyatlarındaki benzer düşüş- hem üretim hem de diğer madenlerin saflaştırılması süreçlerinde önemli ölçüde sermayeye ihtiyaç duyan maden endüstrisi için teşvik edici olmuştu ve bunlara ek olarak madenciler düzensiz de olsa kolonyal idareden mali yardımlar, vergi iadeleri ve su tahliye vergi indirimleri sağlayabilmişlerdi.²⁷

Bourbon reformlarının madencilik sektöründeki en büyük etkisi ticari sermayenin madencilik faaliyetlerine yönelerek 1770'lerde gümüş üretiminde yukarıda belirtilen etkili artışı sağlaması olmuştur.²⁸ Madencilikte yaşanan bu üretim artışının, madencilik bölgelerindeki diğer ekonomik sektörlerde de önemli etkileri olmuştur. Bu dönemde, sadece Guanajuato bölgesinde madencilik sektöründe çalıştırılan 1400 katırın beslenmesi ihtiyacı, tahıla ve mısıra olan talebi önemli ölçüde arttırmış, aynı zamanda artan iş gücünün beslenmesi zorunluluğu da bölgedeki tarım faaliyetini yoğunlaştırmış ve ticarileştirmiştir.²⁹

16. ve 17. yüzyıl boyunca Meksika'daki tarımsal faaliyetler ise hem İspanyollara Kraliyet tarafından tımar olarak verilen ve temel olarak yerli nüfus emeğine dayanan çiftlik ve hayvanları içeren hem de toprağı ortak olarak işleyen ve mülk edinen yerli toplulukların kendi kendini idame ettirdiğı heterojen bir yapı etrafında şekillenmiştir. 18. yüzyıldan itibaren bu heterojen yapı tedricen haciendaların hâkimiyetine girmiş, 17. yüzyılda gümüş madenciliğinde yaşanan durgunluğun dolaşımdaki gümüşü azaltarak Yeni İspanya ekonomisinde kaçınılmaz

25 D. A. Brading, and Harry E. Cross 'Colonial Silver Mining: Mexico and Peru', *The Hispanic American Historical Review*, 52(4), 1972, s. 545-579.

26 Semo, age. 1982, s. 53.

27 Brading, age. 1970, 668, 671; Brading ve Cross, age. 1972, s. 562.

28 Brading ve Cross, 1972, s. 577.

29 Semo, age. 1982, s. 56; Brading, age. 1985, s. 61.

olarak durgunluğa sebep olması da bunda rol oynamıştır. Haciendalar, toprağın tamamen beye (*hacendado*) ait olduğu ve haciendada çalışan köylülerin doğrudan hacendadoya bağlı olduğu çiftlik sistemleriydi.³⁰ Bazı örneklerde, hacendado aynı zamanda resmi bir görev sahibi olduğu için “*de jure*” güçleri de elinde bulundururken, toprağında çalışanlar üzerinde de önemli bir sosyoekonomik güce sahipti.³¹ Hacienda ve toprakta çalışan ırgatlar genellikle “*tienda de raya*” olarak adlandırılan, köylülerin yiyecek ve giyim gibi tüm yaşamsal ihtiyaçlarını gidebilecekleri çiftlik bakkalları sayesinde kontrol edilebiliyor, özellikle tarımsal ürünlerin düşük olduğu yıllarda da bu mekanizma işlerliğini koruyabiliyordu. Kent ve kırsal arasındaki ilişkinin hala neredeyse hiç mevcut olmadığı uzak coğrafyalarda ise hacienda yerli topluluklar için özellikle kuraklık ve kıtlık dönemlerinde yaşam garantisi sağlayan tek yapı haline gelmişti.³² Bu açıdan özellikle Orta Meksika’da hacienda ve yerli toplulukları arasında dinamik bir ilişki kurulmuştur.³³

III. Carlos döneminde, Bourbonlar tarımsal üretimi arttırmayı amaçlamışlar ve üreticilerin gerekli ekipman ve araçlara sahip olması için destek sağlamışlardır. Bunun yanında kolonyal idareciler, Avrupa’da ekilmeyen ve uluslararası piyasalarda yüksek talebe sahip ürünlerin ekilmesini de teşvik etmişlerdir.³⁴ Buna ek olarak, koloni bürokrasisi Orta Meksika’da özellikle tahıl üretiminde haciendalar aracılığıyla yükselen kreoller (yeni dünyada doğan İspanyol asıllılar) ile tahıl, pamuk ve büyük baş hayvan yetiştiriciliği ile uğraşan mestizolar (anne veya babasından biri İspanyol ya da kreol iken diğeri yerli ya da mestizo olanlar) arasında toprağa ulaşım konusunda bir denge kurmayı da

30 Enrique Semo, ‘La Hacienda Mexicana y la Transición del feudalismo al capitalismo’ en *Historia Mexicana: economía y la lucha de clases*, (México D.F.: Universidad Nacional Autónoma de México, 1982), s. 70-87.

31 Knight, age. 2002, s. 97-98.

32 Semo, age. 1982, s. 78.

33 Margarita Menegus Bornemann, ‘Economía y Comunidades Indígenas: El Efecto de la Supresión del Sistema de Reparto de Mercancías en la Intendencia de México, 1786-1810’, *Mexican Studies/Estudios Mexicanos*, 5(2), 1989, s. 201-219.

34 Izard, age. 1984, s. 155; Enrique Florescano, and Isabel G. Sánchez, ‘La época de las reformas borbónicas y el crecimiento económico, 1750-1808’, *Historia General de México*, Vol. I, (México D.F.: El Colegio de México, 1988), s. 471-588.

hedeflemişlerdir.³⁵ Tarımdaki tüm bu reformlar sayesinde 18. yüzyılın son çeyreğinde Yeni İspanya’da tarımsal üretim üçe katlanmıştır.³⁶

Bourbon reformları aynı zamanda koloniler arası ticaret yasağını da 1789’da kaldırarak ticari faaliyetlerde önemli bir artış sağlamışlardır. Bourbonların ticari reformları arasında Cádiz limanının koloniler ile olan ticaretteki tekelinin ve bazı tüccarların sahip oldukları ekonomi dışı imtiyazların ortadan kaldırılması da yer almaktaydı.³⁷ 1782 sonrasında Kraliyet hazinesinin (*real caja*) yeniden örgütlenmesi için bu yerel hazine kurumlarının personel sayısı önemli ölçüde arttırılmış ve kompleks bir idare mekanizması yerleştirilmiştir.³⁸ Bu reformlara bağlı olarak yerel hazinelerin yıllık gelirleri düzenli bir biçimde artmıştır.³⁹ Bourbonların, düzenli vergilendirme üzerine çok hassas olmaları, kaçınılmaz olarak Kilise ile de gerginliğe sebep olmuştur. 1774’te Kraliyetin, Kilise’nin almakta olduğu aşar vergisi (*diezmo*) üzerine başka bir vergi koyarak (*dos novenas*) bu verginin tahsil edilmesi için kraliyet muhasebecisi tayin etmesi Kilise tarafından tepki görmüştür. Kilise, Kraliyet bürokrasisinin, Klisenin vergi toplamasına herhangi bir müdahalede bulunmasına karşı çıkarken, Kraliyeti bu yeni kaynaktan ek gelir üretmeyi hedefleyen reformdan vazgeçirmesi ise mümkün olmamıştır.⁴⁰

Bourbon reformları, ekonomideki baskıcı-tribüter ve feodal unsurları ortadan kaldırarak ve Kraliyet aygıtının ekonomi dışı kontrol ve sınırlamalarını gevşeterek, Kraliyetin kolonilerinden gelen gelirlerini önemli ölçüde arttırmış, Yeni İspanya, İspanya yarımadasından sonra Kraliyetin ikinci büyük ekonomik kaynağı olmuştur. Ekonomideki bu yenilikler, merkantilist sınıfın hızlı bir biçimde güç kazanmasına yol açmakta ve hâkim sınıfın aşağısında yer alan ve bu birikim sürecine

35 Brian R. Hamnett, ‘Obstáculos a la política agraria del despotismo Ilustrado’, *Historia Mexicana*, 20(1), 1970, s. 55-75.

36 Bornemann, age. 1989, s. 2003.

37 Semo, age. 1982, s. 52-53.

38 Garner, age. 1978, s. 545; Mansilla, age. 1985, s. 73.

39 Garner, age. 1978, s. 553.

40 D.A. Brading, *Church and State in Bourbon Mexico: The diocese of Michoacán 1749-1810*, (Cambridge: Cambridge University Press, 1994).

eklemlenmiş olan yeni bir 'formasyon halindeki burjuvazi' sınıfının yaratılmasının da temellerini atmaktaydı.⁴¹ Hiç şüphesiz ki 18. yüzyılın ikinci yarısında, merkantilist sermaye birikiminin hızlanmasını beraberinde getiren bu ekonomik iyileşme ve gelişme kısa bir süre sonra kolonilerde sanayi devriminin getirdiği yeni toplumsal üretim ilişkilerinin ilk etkilerinin hissedilmeye başlamasıyla dönüşüme uğrayacaktır.⁴² Örnek vermek gerekirse, Puebla ve Querétaro'daki geleneksel tekstil endüstrileri 19. yüzyılın başından itibaren 'sadece Meksikalı ip üreticileri Lancashire'daki buharla çalışan makinalarla rekabet edemediği için' çözülmeye başlayacaktır.⁴³ Daha önceki bölümde de belirttiğimiz gibi, sanayileşmeye başlamış ülkelerde üretilen mamul ürünlerin Meksika'ya girişi, Luxemburg'un tarif ettiği gibi kendi kendini idame ettirmeye dayalı olan doğal ekonomiyi meta ekonomisi ile değiştirerek, çevrede kapitalist üretim ilişkilerinin gelişmesinin uzun soluklu sürecini de başlatmaktaydı.⁴⁴ Bunun bir sonucu olarak ipek, kaputbezi, keten ve diğer tekstil ürünlerinin geleneksel lonca sistemi altındaki üretimini hızlı bir çöküş sürecine girmiştir. Eş zamanlı olarak, pamuk gibi ham maddelerin üretim ve ticareti ise görülmemiş düzeyde genişlemeye başlamış, ticaret sermayesi bu alanlardaki yatırımlarını arttırmaya başlamıştır. Britanya'dan ithal edilen pamuklu ürünlerin fiyatları ucuzken, ham pamuğun fiyatı düzenli olarak artış göstermeye başlamıştır.⁴⁵

Çoğunluğunu kreollerin oluşturduğu 'formasyon halindeki' Meksika burjuvazisi ve zanaat, ziraat ve ticari faaliyetlere eklemli küçük burjuvazi, Meksika liberalizminin öncüleri olmuş, Yeni İspanya'da arta kalan ve halen ekonomiye hâkim olan feodal unsurların ortadan kaldırılmasına ant içmiş bir ilerici güç oluşturmuşlardır. Bu gruplar, temeli

41 Peter Guardino and Charles Walker, 'The State, Society, and Politics in Peru and Mexico in the Late Colonial and Early Republican Periods', *Latin American Perspectives*, 19(2), Popular Organizing and the State, 1992, s. 10-43.

42 Izard, age. 1984, s. 165; Semo, age. 1987, s. 60.

43 D. A. Brading, 'Creole Nationalism and Mexican Liberalism', *Journal of Interamerican Studies and World Affairs*, 15(2), 1973, s. 139-190.

44 Izard, age. 1984, s. 165.

45 Jan Bazant, 'Evolucion de la Industria Textil Poblana (1544-1845)', *Historia Mexicana*, 13(4), 1964, s. 473-516.

burjuva ideallerine dayanan bir ekonomik program yaratmışlar ve politik olarak kendilerini kiliseye, Kraliyet bürokrasisine ve Meksiko City tüccarlarına karşı konumlandırmışlardır.⁴⁶ Bu bağlamda düşünüldüğünde, bağımsızlık devrimi hareketinin ilk olarak, önemli ölçüde ticarileşmiş, madencilğin, tekstilin ve tarımsal üretimin yoğun olduğu ve bunlara rağmen aynı zamanda hacendadoların çok güçlü olduğu Bajío bölgesinde ortaya çıkmış olması şaşırtıcı değildir.⁴⁷ Bazant ve Semo, 1810'da rahip Hidalgo tarafından Kolonyal idareye –ki bu devrimin doğrudan Kraliyete karşı değil Meksika'daki Koloni bürokrasisine karşı olması önemlidir- karşı başlatılan bağımsızlık devriminin ve onu takip eden silahlı mücadelenin aslında çoğunluğunu kreollerin oluşturduğu 'formasyon halindeki' Meksika burjuvazisi ve küçük burjuvazi arasındaki ittifak ile Kolonyal bürokrasi ve Yarımada burjuvazisi ile Kraliyet yüksek bürokrasisi ittifakı arasında gerçekleştiğini savunmuşlardır.⁴⁸ Sanayi burjuvazisinden yoksun bir halde, formasyon halindeki burjuvazi farklı kesimlerin oluşturduğu liberal grupların liderliğini yaparak, eski rejimden arta kalan ve ekonomik gelişmeye engel olan unsurları –bir başka deyişle pre-kapitalist faktörleri- ortadan kaldırmak için bir cephe oluşturmuştur.⁴⁹

1820'ye kadar sürecek olan İspanya'dan bağımsızlık mücadelesi sonrasında, Katolik Kilisesi, hacienda ve yerlilerin sahip olduğu toprak üzerindeki ortak mülkiyet, aynı sebeplerden dolayı ekonomik gelişmenin yani bir başka deyişle kapitalist birikimin önündeki engel olarak görülmüştür. Kilise büyük ölçekte mülkiyet sahibi, ekonomidışı imtiyazlarını koruyan, eğitim üzerinde önemli bir kontrol ve gücü olan, kendine ait gelir kaynakları olan ve aynı zamanda borç da veren

46 Jan Bazant, 'Tres Revoluciones Mexicanas', *Historia Mexicana: En el Cincuentenario de la Revolución*, 10(2), 1960, s. 220-242; Semo, age. 1987, s. 69.

47 Guardino ve Walker, age. 1992, s. 26.

48 Bazant, age. 1960; Enrique Semo, 'Los límites del neoliberalismo (II y ultima)', *Proceso*, No: 1850, April, 2012, s. 54-56.

49 Enrique Semo, 'Reflexiones sobre la Revolución Mexicana', Adolfo Gilly, Manuel Aguilar Mora, et al. (eds.) *Interpretaciones de la Revolución Mexicana*, (México, D.F.: Universidad Nacional Autónoma de México, 1979), s. 135-150; Guardino ve Walker, age. 1992, s. 13, 18, 27.

finansal bir aktör, bir ekonomik oyuncu olarak bağımsızlık sonrası reform döneminde mücadelenin taraflarından biri olmuştur. Haciendaların kaderi ise ekonomik dönüşüm ile birlikte 18. yüzyılın sonuna gelindiğinde kaçınılmaz bir biçimde yok olmak gibi gözükmekteydi. Buna rağmen bu dönemde, kolonyal idarenin çöküşü ile haciendalar altın çağını yaşamışlardır. Haciendaların yeniden hayat bulmaları ise birbiri ile çelişkili iki sistemin güç kazanması sayesinde olmuştur; kapitalist piyasa içinde gelişmeye başlayan modern ekonomi ve buna eklemli olarak gelişen yarı-feodal üretim biçimi.⁵⁰ Haciendaların genişlemesinin diğer bir anlamı yerlilerin ortak mülkiyetinde ve üretiminde olan toprakların yok edilmesi iken bu süreç ileride tartışılacak olan Porfiriato döneminde en yüksek noktasına ulaşarak, hacienda sistemini bileşik ve eşitsiz kalkınma modelinin önemli bir unsuru haline getirmiş, uluslararası piyasalara yönelik tarımsal üretimin hız kazanması ile tarımsal faaliyet içindeki halkın yüzde 82'si hacienda sisteminin bir parçası haline gelmiştir.⁵¹

Bourbonların 'proto-liberal' reformlarının Meksika'da bağımlı kapitalist mekânın inşası sürecini başlattığı iddia edilebilir; Habsburg İspanyasından miras kalan tekeller ve katı ekonomik yapı ortadan kaldırılmış, İspanya'dan bağımsızlık süreci hızlandırılmış, 19. yüzyılın son çeyreğinde tamamlanacak olan küresel kapitalist iş bölümünün çevresinde yer alma sürecinin temellerini oluşturacak olan liberal reformlar gerçekleştirilmiştir. Ancak bu sürecin çok da kolay olmadığını ve formasyon halindeki burjuvazinin başını çektiği liberal ittifakın eski rejimi tamamen çözecek güce sahip olmadığını da belirtmek gerekmektedir. Kreollerin başını çektiği ve kentteki küçük burjuvazinin destek olduğu bağımsızlık devriminin askeri safhası çok geçmeden bastırılmış, Bourbonların liberal reformları ve merkantilist müdahalecilik liberal prog-

50 Semo, age. 1982, s. 79; Enrique Semo, 'Introducción', Carloto Botey et al. (ed.) *Historia de la cuestión agraria mexicana: El siglo de la hacienda, 1800-1900; Volume 1*, Centro de Estudios Históricos del Agrarismo en México, (México D.F.: Siglo XXI Editores, 1988), s. 1-11.

51 Margarita Carbó and Andrea Sánchez 'México Bajo la dictadura Porfiriana', Enrique Semo (ed.) *México: un pueblo en la historia 2*, (México D.F.: Universidad Autónoma de Puebla, 1983), s. 193-301.

ramı tehdit eden reaksiyoner bir muhafazakârlığı yaratmış, eski rejimin unsurları Kilise ve büyük toprak sahipleri bu reaksiyoner ittifakın merkezinde yer almışlardır.⁵² 10 yıllık mücadeleden sonra Meksika'nın İspanya'dan bağımsızlığını 1821'de tesis eden 'Iguala Planı' aslında bu muhafazakâr blok ile liberal ittifak arasında varılmış bir karşılıklı tavizler planı olarak eski mülkiyet ilişkilerini güvence altına almıştır.⁵³ Bu açıdan bağımsızlık sonrası dönemdeki mücadele, 1810-1821 arasında birbiri ile karşı karşıya gelmiş olan iki grubun ön-mücadelesinin devamı niteliğindedir. Muhafazakârlar; iktidarın resmi güçlerini, kilisenin üst katmanlarını, kolonyal ordunun eski üyelerini ve Meksiko City tüccarlarını içerirken, liberal blok; kreolleri, dışarıda kalan hacienda sahiplerini, yerel tüccarları ve meslek sahibi grupları içermektedir.⁵⁴

Bağımsızlık sonrasında muhafazakârlar da sanayinin geliştirilmesinden yana tavır alırken, bunu güçlü ve merkezi bir hükümet ile gerçekleştirmeyi savunmakta ve mevcut tarımsal yapının bozulmasında ısrar etmekteydiler.⁵⁵ Buna örnek olarak, muhafazakâr idare dönemine 1830'da özellikle tekstil üretiminde makineleşmeyi sağlamayı amaçlayan, imalatla makine ithalatına duyulan ihtiyacı finanse etmek üzere kamu fonu oluşturulması için 'Banco de Avía'nın' kurulması gösterilebilir⁵⁶

Liberaler ve muhafazakârlar arasındaki iktidar mücadelesinin ağırlık kazandığı bu dönemde Meksika'nın bütünlüklü bir siyasal yapı görünümü verebilecek modern devleti tesis edebildiğini söylemek mümkün değildir. Meksika'nın en travmatik deneyimlerinden biri olan Texas'ın bağımsızlığı 1836'da gerçekleşmiş, bunu 1838'deki Fransa ile savaş izlemiştir. Bu savaşın üzerinden çok geçmeden, 1846-1848'de,

52 Brading, age. 1973, s. 160; Elsa Gracida, and Esperanza Fujigaki, 'La Revolución de Independencia', Enrique Semo (ed) *México: un pueblo en la historia 2*, (México D.F.: Universidad Autónoma de Puebla, 1983), s. 11-89.

53 Gracida ve Fujigaki, age. 1983, s. 77.

54 Guardino ve Walker age. 1992, s. 33.

55 Gilberto Argüello, 'El primer medio siglo de vida independiente', in Enrique Semo (ed) *México: un pueblo en la historia 2*, (México D.F.: Universidad Autónoma de Puebla, 1983), s. 91-191.

56 Robert Potash, 'La Fundacion del Banco de Avio', *Historia Mexicana*, 3(2), 1953, s. 261-278; Bazant, age. 1964, s. 509; Brading, age. 1973, s. 160.

General Santa Anna'nın Başkanlık sarayını bırakıp kaçması ve Meksiko City'nin Amerika Birleşik Devletleri ordusu tarafından işgal edilmesi ile sonuçlanan savaş gerçekleşmiştir. 1846-1848 savaşı sırasında sadece 7 federal devlet ABD'ye karşı sürdürülen savaşa katılmış, aynı anda kuzeyde yerli kabileler ayaklanırken güneyde Yucatán eyaletinde ise kast savaşları alevlenmiştir. ABD ile savaşın Meksika'ya maliyeti 15 milyon peso savaş tazminatı ödemek ve ABD'ye Kaliforniya –ki bu yukarı Kaliforniya olup Aşağı Kaliforniya halen Meksika'da bulunmaktadır-, New Mexico, Nevada, Utah eyaletlerinin tamamını, Colorado, Oklahoma, Wyomining, Arizona, Kansas eyaletlerinin de büyük kısmını bırakmak durumunda kalması olmuştur. Ki bu toprak kaybı Meksika'nın o gün sahip olduğu toprakların yarısından fazlasını ifade etmekteydi.⁵⁷ 1853'te Santa Anna'nın yeni başkanlığının ilk ayında ABD'de ile yeni bir savaşı kazanamayacağını anlayan Meksika, Arizona'nın güney eyaletini ABD'ye satmak zorunda kalmıştır.⁵⁸

Liberal blokun bu toprak kayıplarına tepkisi devletin ivedi bir biçimde reforma tabi tutulması ve yeniden örgütlenmesi gereği düşüncesinin liberal elitler arasında hâkimiyet kazanması olmuştur. 1850'lerden sonra Santa Anna'nın muhafazakâr ve gerici müdahaleleri radikal ve ılımlı liberaller arasında belirli bir orta noktada birleşme sağlanmasına yardım etmişti.⁵⁹ Liberal elit, Meksika ekonomisindeki çağdışı unsurların kaynakları ortadan kaldırılamadıkça idari yapının ve politik otoritenin tesisinin mümkün olmadığına inanmışlardı. Aynı zamanda modern bir idare yapısı oluşturulmadan da ekonomik büyüme ve gelişmeyi sağlamanın imkânı olmadığını, bu durumda da Meksika'nın ulus-devlet olarak varlığını devam ettiremeyeceğini düşünmekteydiler.⁶⁰

57 J. Zoraida Vázquez, 'Los Primeros tropiezos', in *Historia general de México*, (México, D.F.: El Colegio de México, 1994), s. 765-818.

58 Jan Bazant, 'From Independence to the Liberal Republic, 1821-1867', Leslie Bethell (ed.) *The Cambridge History of Latin America: Mexico since Independence*, (Cambridge: Cambridge University Press, 1991), s. 1-49.

59 Brading, age. 1973, s. 144; Guardino ve Walker, age. 1992, s. 33.

60 Friedrich Katz, 'The Liberal Republic and the Porfiriato, 1867-1910', in Leslie Bethell (ed.) *The Cambridge History of Latin America, Mexico since Independence*, (New York: Cambridge University Press, 1991), s. 49-124.

Bu açıdan bakıldığında, 1853-1855 yılları arasında gerçekleşen ‘Ayutla Devrimi’, Kolonyal dönemden kalma eski rejime ait ekonomi dışı önlemleri yeniden canlandırmaya çalışan muhafazakâr reaksiyonizme karşı bir hareket olarak, Meksika’da liberal reform dönemini başlatmıştır denilebilir. Muhafazakâr kampın içinde yer alan büyük toprak sahipleri, mali spekülâtorler ve elinde önemli miktarda toprak ve finansal güç tutan kilise gibi gruplar ekonomik sıkıntılara bağlı olarak *alcabala* olarak adlandırılan ve ülkenin bir bölgesinden başka bir bölgesine ürün ticareti üzerine vergi koyan iç gümrük sistemini ve *capitación* adı verilen baş vergisini tekrar yerleştirmeye çalışmaktaydılar. Ekonomik sıkıntıların çözümünün liberallerin aksine merkezi hükümetin idari ve ekonomik gücünü arttırmak ile sağlanabileceğini savunan muhafazakâr düşünce 1850’lere gelindiğinde artık tüketilmiş bulunmaktaydı. Ordudaki liberallerin içinden çıkan bu reform hareketi ise doğrudan doğruya, merkezi devlet yapısının kurumsallaşmasının karşısında bulunan Katolik Kilisesi ve spekülâtor oligarşiye, monarşistlere, genellikle ordu generallerinin oluşturduğu yerel şeflere ve dışarıdan gelmesi muhtemel olan Fransız müdahalesine karşı cephe almaktaydı.⁶¹ Burada, liberallerin sosyoekonomik pozisyonunun ve çıkarlarının altının çizilmesi gerekmektedir. Liberal kanatı oluşturan, küçük burjuvazi, ordunun ve bürokrasinin içindeki profesyoneller ve hala doğum sürecinin başında da olsa başkent ve kent merkezlerinde güç kazanmaya başlayan imalat burjuvazisi eski rejimin ekonomik kısıtlamalarından, kapalı ve tekelci bir ekonomiden zarar görmekteydiler. Bu açıdan, liberal ittifakı oluşturan bu unsurlar, her konuda ortak düşünmeseler dahi özellikle ülkenin ekonomik ve siyasi yapısının eski rejimin kalıntılarından temizlenmesi konusunda mutabık kalmaktaydılar.

Knight, ‘Ayutla Planı’ (1854) ile başlayan ve Porfiriato’nun sonunda biten Meksika liberalizmini üç ana akıma ayırmıştır. Bunlardan ilk grubu oluşturanlar Meksika’da demokrasi ve evrensel hukuk ilkelerinin tesisine önem veren anayasacı liberallerdir. İkinci grubu

61 Enrique Semo, ‘México: Del antiguo régimen a la modernidad: México: Reforma y Revolución’, (UACJ-UNAM, 2012).

ise, kilise ve ruhban sınıfının etkisini kırmaya önem veren ve radikal dönüşümleri savunan kurumsalcılar oluşturmaktadır. Kilisenin tüm imtiyazlarını kaldıran *Ley Juárez* (Juarez Kanunu- 1855) ve kiliseye ve ortak mülkiyete ait toprakları illegal ilan eden *Ley Lerdo* (Lerdo Kanunu- 1856) bu ikinci grubun ekonomik gelişmeye ve özel mülkiyete en büyük engel olarak gördükleri kurumlara yönelttikleri iki büyük saldırı olmuştur.⁶² Fakat bu radikal politikaların her zaman istenilen sonuçları vermediğini söylemek de mümkündür. Ley Lerdo ile sahip olunan Kilise toprakları daha sonra satılmış, bu toprakları da ellerinde sermaye bulunduran büyük toprak sahipleri edindiğinden büyük toprak sahibi sınıf konsolide olmuştur.⁶³ Liberal akımları oluşturan üçüncü grubu ise istikrar ve kalkınma için gerektiğinde hukuk ilkelerinin ve anayasal pratiklerin askıya alınmasına müsaade edilebileceğine inanan kesimler oluşturmaktadır. Bu gruptakiler, Meksika'nın zengin kaynaklarını kullanabilecek ve kalkınmayı getirebilecek tek seçeneğin güçlü hükümet ve otoriter rejim ile sağlanabileceğini düşünmekteydi.⁶⁴ Bununla beraber bu üç grubun tamamı ekonomik gelişme için devlet yapısının liberal bir program ile reforma tabi tutulması gerekliliğine inanmaktaydı. Karşılarındaki tek engel ise Porfiriato döneminde çözülecek olan muhafazakâr reaksiyonerizm olmuştur.

Bu muhafazakâr reaksiyonerizm, 1857'de Anayasanın ilan edilmesi ve Kilisenin ekonomik gücünün sınırlandırılması sonrasında Tacubaya Planı çerçevesinde toplanmış ve ordudaki güçleri sayesinde isyan etmiş ve başkenti ele geçirmiştir. Bu tarihten sonra Juárez'in başını çektiği liberal kanat ile muhafazakârlar arasında üç sene sürecek bir iç savaş başlamıştır. Meksiko City'deki muhafazakârlar kongreyi ve anayasayı reddederken, Anayasacı grupların başında liman kenti Veracruz'da konuşlanan Juárez birçok eyalette güç kazanarak sonunda 1861'de Meksiko City'ye girerek Cumhuriyeti tekrar restore etmiştir.

62 Brading, age. 1973, s. 149; Alan Knight, 'El liberalismo mexicano desde la Reforma hasta la Revolución (una interpretación)', *Historia Mexicana*, 35(1), July – September, 1985, s. 59-91.

63 Jan Bazant, 'La Desamortización de los Bienes Corporativos en 1856', *Historia Mexicana*, 16(2), 1966, s.193-212.

64 Knight, age. 1985, s. 60, 61.

Muhafazakârlara karşı tam bir zafer kazanan liberallerin karşısındaki en büyük tehdit ise finansal sorunlar olmuştur. Özellikle iç savaş süresince alınan dış borçlar el konulan Kilise malları vasıtasıyla ödene-memiş, Juárez'in muhafazakâr rejim döneminde yapılan borçları öde-meyi reddetmesi üzerine İspanya, İngiltere ve Fransa yatırımcılarının haklarını korumak bahanesiyle Meksika'ya askeri müdahalede bulunmuşlardır. Bu askeri müdahale daha sonra tamamıyla III. Napolyon'un Meksika'daki gerici rejimin tekrar kurulması projesine dönüşmüş ve Fransız orduları Meksiko City'yi 1863'te işgal ederek Cumhuriyete son vermişlerdir. 1864'te kurulan İmparatorluğun başına, aslında liberal olduğu bilinen Habsburg Hanedanından Maximiliano geçirilmiştir. Başkenti tekrar terk ederek, bu sefer Fransız işgaline ve İmparatorluk rejimine karşı savaşıyan Juárez, ortak düşman olan dış müdahaleye karşı muhafazakârlardan da destek almış ve 1867'de İmparatorluk ordularının yenilmesi ve Maximiliano ve generallerinin kurşuna dizilmesi ile liberal cumhuriyet tekrar tesis edilebilmiştir.⁶⁵

Özetlemek gerekirse, 18. yüzyılda Yeni İspanya'da hâkim durum-daki ve artık sürdürülmesi mümkün olmayan feodal toplumsal üretim ilişkileri İspanya'nın geçirdiği dönüşüme paralel olarak çözülmeye başlamış, bu çözülmenin yansıması ise Bourbon reformları olmuştur. Bourbon reformlarının başarılı olması eski rejimi ve onun toplumsal güçlerini zayıflatarak, yeni bir sosyoekonomik grubun temellerini atmıştır. Bu grup, İspanya'dan bağımsızlığı sağlayan liberal ittifakın da temel yapı taşını meydana getirmiştir. 19. yüzyılın ilk yarısında kapitalist üretim ilişkilerinin gelişmeye başlamasıyla Meksika'daki toplumsal mücadele, sürekli olarak gücünü arttıran toplumsal güçlerin oluşturduğu liberal ittifak ile ona karşı eski rejimin mekanizmalarını, mülkiyet ilişkilerini ve politik kurumlarını savunan muhafazakâr ittifak arasında reform-reaksiyonerizm mücadelesi aksına oturacaktır. Bu mücadele-nin sonunda, Anayasalcı, federalist liberal ittifak galip gelmiş olsa da bu galibiyet hiçbir şekilde kesin ve güçlü bir hâkimiyete tercüme edilememiştir denebilir. Bu çelişkiler bir sonraki sosyoekonomik model ile, yani kapitalist birikimin eşitsiz ve bileşik bir biçimde derinleşmesi süreci ile birlikte çözülecektir.'

65 Bazant age. 1991, s. 46.

2.2. Islahat ve Tanzimat reformları

ve Osmanlı Türkiye'sinde ekonomik kalkınma çabaları

Osmanlı Türkiye'sinin ekonomik yapısını analize soyunan Marxist yazının ortak özelliği, onun sözde 'oryantal baskıcı' karakterini öne çıkaran 'Asya tipi üretim tarzı' kavramsallaştırmasını kullanmasıdır. Bu formülasyonun temel problemi onun tarih dışı karakteri⁶⁶ ve Osmanlı Türkiye'sinde toplum ve ekonominin tarihsel dönüşümünü anlamaktan uzak ve onun özgün koşullarını yadsıyan bir teorik çerçeveden yaklaşmasıdır. Bu eksiklik, Osmanlı'da bağımlı kapitalist toplumsal ilişkilerinin daha spesifik zaman-mekânsal koşullar dahilinde incelenmesini zorunlu kılmaktadır. Osmanlı'da pre-kapitalist ekonomik faaliyetleri karakterize eden özelliklerden biri, gümüş akışının devamlılığı açısından ülke ekonomisinin Batı'ya bağımlılığından kaynaklanan ticarete yoğunlaşma⁶⁷ bir diğeri ise bağımsız küçük çiftçiliğin varlığını sürdürmeye devam ediyor oluşudur.⁶⁸ Özellikle ülkenin en geniş toprak varlığına sahip olduğu dönemde, yerli ve yabancı tüccarlar Osmanlı zanaatkâr ve çiftçilere göre daha ayrıcalıklı bir yere sahip olmuş, imalatçıların tabii kılındığı kanun ve düzenlemelerden daha elverişli düzenlemelere tabii olmuşlardır. Tüccarlar, yerleşim birimlerine ham maddenin ve diğer gerekli ürünlerin devamlı olarak temini ile görevli olduklarından ekonomide kilit bir yere sahiptirler. İncalcık bu ekonomik yapının arkasındaki mantığın, yerleşim birimlerindeki halk ve zanaatkârların tüketim ürünleri ve ham maddeler açısından sıkıntı yaşamaması için iç piyasadaki düzenli ürün akışının sağlanması ilkesine dayandığını belirtmektedir. Bu bağlamda, iç ticaret ve imalat sanayi önemli biçimde kontrol altında tutulmuş ve regüle edilmiş, speküla-

66 Huri İslamoğlu, 'Oriental Despotism in World System Perspective', *Ottoman Empire and the World Economy*, Huri İslamoğlu (ed.) (Cambridge: Cambridge University Press, 1987) s. 1-24.

67 Halil İncalcık, 'The Turkish impact on the Development of Europe' in Kemal H. Karpat (ed.) *The Ottoman State and its Place in World History*, (Lieden: E.J. Brill, 1974) s. 51-58.

68 Huri İslamoğlu, 'Peasants, Commercialisation and Legitimisation of State Power', in Çağlar Keyder and Faruk Tabak (eds.) *Sixteenth Century Anatolia: Landholding and Commercial Agriculture in the Ottoman Empire*, (New York: Sunny Press, 1991), s. 57-76.

törlerin ortaya çıkmaması veya herhangi bir üründe kıtlığın yaşanmaması hedeflenmiştir.⁶⁹ Bu yüzden 15. ve 16. yüzyıllar boyunca Osmanlı Türkiye'sinde idareciler ihracatı teşvik etmemeyi –hatta bazı durumlarda bazı ürünlerin dış ülkelere ticaretini yasaklamayı– ve ithalatı iyi karşılama politikasını benimsemiş, bu durum da kaçınılmaz olarak ticaret açıklarına ve yerel üretimin geri kalmasına sebep olmuştur.⁷⁰ Troçki'nin örneğini verdiği Rus kentine benzer bir biçimde, Osmanlı kenti ticaret ve tükütün merkezi haline gelirken imalat ilişkilerinin atılım göstererek baskın hale geldiği merkez olarak kendini göstere-memiştir.

Osmanlı Türkiye'sinde klasik ekonomik yapı, askeri örgütlenmeye sıkı bir biçimde bağlı haraçsal zirai üretim temelinde gelişmiştir. Osmanlı toprak rejimi, teoride tüm ekili alanları devletin malı olarak tanımlamak ve mülkiyet ve kullanımı sıkı bir biçimde kontrol etmek biçiminde vücut bulmaktaydı.⁷¹ Fakat, pratikte Osmanlı idaresi mevcut mülkiyet ilişkilerine saygı göstermiş, bir yandan büyük toprak sahipliğinin ve feodal hakların oluşmasını önlemek için sıkı bir biçimde müdahale edilse de diğer yandan çiftliklerin daha küçük birimlere bölünmesi engellenmeye çalışılmıştır. Klasik dönemde, köylünün özgür bir biçimde hareket etmesi neredeyse mümkün olmamaktaydı. Toprağın üst üste üç yıldan fazla ekilmemesi durumunda köylü toprağını kaybetmekle karşı karşıya kalmakta ya da ağır tazminat ödemek durumunda bırakılmaktaydı.⁷² Osmanlı tımar sisteminde, tımar sahibi, köylülerin topraklarını ekmesi ve vergilerini ödemesi hususunda mesuliyet sahibi kişi olarak karşımıza çıkmaktadır. Fakat tımar sahibinin topraklara sahip olması veya tımarı veraset usulü ile devretmesi, ya da köylüler üzerinde idari veya siyasi otorite sahibi olmasına izin

69 Halil İnalcık, 'The Ottoman Economic mind and aspects of Ottoman Economy', in M. A. Cook (ed.) *Studies in the Economic History of the Middle East*, (London: Oxford University Press, 1970), s. 201-218.

70 İnalcık, age. 1974, s. 57.

71 Metin Heper, 'Centre and Periphery in the Ottoman Empire with Special Reference to the Nineteenth Century', *International Political Science Review: Studies in Systems Transformation*, 1(1), 1980, s. 81-105.

72 Halil İnalcık, 'Land Problems in Turkish History', *The Muslim World*, 45, July, 1955, s. 221-228.

verilmemiştir.⁷³ İspanya'nın Amerika'daki kolonilerinde, sömürgeciliğin ilk yıllarında *conquistadores*'e verilen ve özünde miras bırakılmayan *encomienda* sisteminin 16. yüzyılda Krallığın sömürgelerindeki otoritesini sarsmasına ve Krallığın buna karşı aldığı önlemlere benzer bir biçimde, toprağın bol, köylülün az olduğu koşullardaki derebeylik eğilimleri, bir başka deyişle merkezi otorite ve tebaası arasında yerel bir otoritenin varlığının kabul edilmesi mümkün değildir. Osmanlı'da tarım üretimindeki bütün topraklar *mîrî* topraklar olarak merkezi otoritenin kontrolü altına sokulmuştur.⁷⁴ Bu yüzden klasik dönemde toprak rejimi toprak sahibi bir aristokrasinin ortaya çıkışına yol açmamıştır. Tımar sisteminin çözülmeye başlaması ile özellikle Batı Anadolu'da ve Balkanlarda özel mülkiyetli büyük çiftliklerin artış göstermeye başlamasına rağmen bu çiftlikler 18. yüzyılın sonuna kadar büyük-ölçekli ve ihracata yönelik sınai tarım ürünleri eken çiftliklere dönüşmemişlerdir.⁷⁵

Osmanlı Türkiye'sinin sosyoekonomik geleneksel yapısının 17. ve 18. yüzyıllardaki dönüşümünü analiz ederken iki temel gelişmeyi göz önünde bulundurmak önemlidir. İlk olarak, 17. yüzyıldan itibaren Avusturya ve diğer Batı Avrupa ekonomileri ile Osmanlı arasındaki ticaretin hacmi önemli ölçüde artış göstermeye başlamıştır. İkinci olarak ise, Osmanlı maliyesinde savaşlar ve toprak kayıpları ile birlikte baş gösteren zorluklardır. Osmanlı idarecileri bu mali zorluklarla kısa yoldan başa çıkmak için –Meksika'daki İspanyol bürokrasisine benzer bir refleksle- tarımsal ekonomik faaliyetlerden alınan vergileri arttırma yoluna gitmiş, tımar sisteminin de çözülmeye başlaması ile birlikte Anadolu ve Balkanlarda Celali isyanları olarak adlandırılan köylü ayaklanmaları gerçekleşmiş, bozulan geleneksel tarım örgütlenmesinin yerini beylerbeyi ya da ayan adı verilen feodal yapılar almaya başlamıştır.⁷⁶ 1683'teki Viyana yenilgisi ve Akdeniz'deki Fransız, Hollandalı ve

73 Heper, age. 1980, s. 84.

74 Halil İnalcık, *Devlet-i Aliyye: Osmanlı İmparatorluğu Üzerine Araştırmalar – 1*, (İstanbul: Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, 2009), s. 218.

75 Erik J. Zürcher, *Turkey: A Modern History*, (London: I.B. Tauris, 2004).

76 Mustafa Akdağ, 'Genel çizgileri ile XVII. yüzyıl Türkiye tarihi', *Ankara Üniversitesi Yayınları*, 1970, s. 201-247; Feroz Ahmad, *Turkey: The Quest for Identity*, (Oxford: One-World Publications, 2003); Zürcher, age. 2004, s. 16.

İngiliz tüccarların artan etkisi ilk başta Karadeniz'deki ticaret ve denizcilik faaliyetlerindeki tekel sayesinde yumuşatılabilmişse de Osmanlının bu önemli ticaret havzasındaki tekeli 1768-1774 Osmanlı-Rus Savaşından sonra 1774'te imzalanan Küçük Kaynarca Anlaşması ile sarsılmış ve imparatorluk başka bir önemli mali kaynağından da mahrum kalmıştır.⁷⁷ Osmanlının toprak kayıpları Rusların Gürcistan ve Dinyester'e doğru yayılması (1792) ve Napolyon ordularının 1798'de Mısır'ı işgal etmesi ile devam etmiştir.⁷⁸

Batı Avrupa'nın özellikle 18. yüzyıldan sonra Doğu Akdeniz ticaretinde hâkim konuma gelmesi, sanayi devrimini takip eden dönemde daha da gelişecek olan eşitsiz mübadele ilişkilerinin de temellerini atmıştır.⁷⁹ Osmanlı ekonomisi, Batı müdahalesi ile dünya ekonomisine daha fazla eklemlendikçe geleneksel ekonomik yapıda değişiklikler meydana gelmeye başlamıştır. Yerel tekstil üretimi ithal giyim ürünleri ile rekabet etmek durumunda kalmış, aynı zamanda İran'dan satın alınmakta olan ham ipek fiyatları İngiliz ve İtalya'nın artan talebi nedeniyle yükselmiştir.⁸⁰ Benzer bir biçimde Selanik'teki yün kumaş üretimi Avrupa'da artan yün talebine bağlı olarak gelişen yün fiyat artışlarına dayanamayarak çökmüştür.⁸¹ Bursa bölgesindeki ipek ve kumaş üretimi, Britanya'dan çuha ithal edilmeye başlaması ile hızlı bir biçimde düşüşe geçmiştir. Kaçınılmaz olarak, tekstil üreten bu kentsel alanlardaki üretim yapısı, iç ve Avrupa pazarlarına ipek kumaş üreten bir yapıdan Avrupa'daki üretim merkezlerine ihraç edilmek üzere ham ipek üretimine doğru dönüşüm geçirmiştir.⁸² Bu açıdan Osmanlı ihra-

77 Donald Quataert, *The Ottoman Empire 1700-1922*, (Cambridge: Cambridge University Press, 2005).

78 Zürcher, age. 2004, s. 20.

79 Edhem Eldem, 'Capitulations and the Western Trade', in Suraiya Faroqhi (ed.) *The Cambridge History of Turkey, Volume 3, The Later Ottoman Empire, 1603-1839*, (Cambridge: Cambridge University Press, 2006), s. 283-335.

80 Suraiya Faroqhi, 'Declines and Revivals in the Textile Production', in Suraiya Faroqhi (ed.) *the Cambridge History of Turkey Volume 3, The Later Ottoman Empire, 1603-1839*, (Cambridge: Cambridge University Press, 2006), s. 356-375; Eldem, age. 2006, s. 306.

81 Faroqhi, age. 2006, s. 360.

82 İslamoğlu, age. 1987, s. 21.

catı hızlı bir biçimde tarımsal ürünler ve hammadde ihracına indirgenmiş, iç imalat sanayi Avrupa menşeli ucuz tüketim malları ile rekabet edemez hale gelmiştir. Bu ticari dönüşüm dahilinde İşkodra, Tırnova, Bağdat ve Halep gibi dokuma sanayinin gelişmiş olduğu kentlerdeki özellikle ihracata dayalı üretim yapılan dokumacılık faaliyetleri önemli ölçüde etkilenmiştir.⁸³ 1850-1914 yılları arasında devam eden bu durumun Osmanlı Devleti'nin ticaret dengesini büyük ölçüde bozduğu ve sanayileşmiş Batı Avrupa ekonomilerinin lehine işleyen bir eğilim olduğu söylenebilir.⁸⁴ Quataert bu durumu Osmanlı ekonomisinin kendi iç dinamikleri ve yapılarının küresel ekonomi ile girdiği etkileşimin sonucu ortaya çıkan bölgeye özgü ekonomik değişim örüntüleri olarak tanımlar ve Osmanlının Avrupa'ya olan coğrafi yakınlığının etkisine dikkat çeker.⁸⁵ Artık Osmanlı ekonomisi küresel ekonomik yapıya duyarlı hale gelmiştir. Yerli imalatçılar, 19. yüzyılın ortalarından itibaren küresel dinamiklere bağlı olarak iç pazara yönelik üretimi artırma imkânı bulmuşlardır. Sanayi Devrimi'nin ilk ortaya çıktığı sektör olan tekstil üretimi 19. yüzyılın başında Osmanlı imalatçıları açısından rekabetin arttığı bir sektör haline gelmişti. Gelişmiş endüstriyel ülkelerin sermaye malları üretimine ağırlık vermesi ve yüzyılın son çeyreğinde tarımsal ürün fiyatlarında yaşanan daralma ile köylülerin ithal ürün alma gücünün azalması yerli iplik ve kumaş imalatçıları açısından iç pazara yoğunlaşılması için fırsat yaratmıştır.⁸⁶

Meksika'da 18. yüzyılda idari merkezileşme ve uzmanlaşma ile ekonomik liberalleşmeyi içeren Bourbon reformlarına benzer bir biçimde, Osmanlı idaresinin 18. yüzyılın ikinci yarısından itibaren kendisini daha fazla hissettiren askeri ve ekonomik baskılara cevabı, III. Selim (1789-1807) ve II. Mahmut döneminde önemli bir seviyeye gelen ve erken dönem liberal reformlar olarak adlandırılabilen bir dizi idari

83 Enver Ziya Karal, *Büyük Osmanlı Tarihi Cilt II*, (Ankara: Türk Tarih Kurumu Yayınları, 2004).

84 Kemal H. Karpat, 'The Transformation of the Ottoman State, 1789-1908', *International Journal of Middle East Studies*, 3(3), 1972, s. 243-281.

85 Donald Quataert, *Sanayi Devrimi Çağında Osmanlı İmalat Sektörü*, (İstanbul: İletişim Yayınları, 1999), s. 38.

86 Quataert, age. 1999, s. 39.

ve askeri düzenleme olmuştur.⁸⁷ Bu erken idari ve askeri reformlar temel olarak sorunlu mali ve askeri yapının yeniden örgütlenmesi ve merkezi hükümetin yeniden yapılandırılması alanlarına yoğunlaşmıştır. III. Selim idaresinde gerçekleştirilen askeri reformların en büyük başarısı 1794'te Yeniçeri ve Sipahilerin belkemiğini oluşturduğu mevcut sorunlu askeri yapının dışında kurulan Nizam-ı Cedit adındaki yeni ordunun kurulması ve donanmanın yeniden yapılandırılması olmuştur. Kurulan yeni ordunun talim ve eğitimleri çoğunlukla Fransız olan yabancı subay, eğitmen ve danışmanlara teslim edilmişti. Artan askeri harcamalar devlet gelirlerinin arttırılmasını gerekli kılmıştır. Ancak bütçe gelirlerini arttırmaktaki yegâne yöntemler olmakla birlikte artık verimsiz hale gelen vergi artışları, tağşiş ve müsadere gibi yöntemler dışında vergi sisteminde değişiklikler yapılması ihtiyacı da belirlemiştir. Bunlar dışında, merkezi idareye bağlı kurumlarda kronik hale gelmiş olan devlet kadrolarında aşırı istihdam, adam kayırmacılık ve yolsuzluk gibi sorunlarla etkin bir biçimde mücadele edilememiştir.⁸⁸

Donanmadaki yeniden örgütlenme bağlamında kurulan donanma akademisi ile oluşturulan mühendishane, Batı'dan özellikle gemi inşasında kullanılmak üzere getirilen araçlar vasıtasıyla teknolojik yeniliklerin getirilmesinde öncü rol oynamıştır. Gemilerin bakır kaplanması, yeni seyrüsefer araçları, gemi direği dikme makinaları ve İngiltere'den ithal edilen ilk buhar makinaları olan ve gemi inşaatındaki kuru-havuzlardaki suyu çekmeye yarayan makinalar bu yeni teknolojiler arasında sayılabilir.⁸⁹ Donanmadaki yeniden yapılanma, Batılı gemi inşaatçıları ve mühendislerinin yardımı ile Osmanlıdaki gemi inşaat teknolojisinde ilerlemeye yol açmış, Osmanlı mühendisleri daha kullanışlı çelik üretiminde ve İngiliz mekanik vinçlerini taklit ederek yeni gemi kızaklarının inşasında başarılı olmuşlardır.⁹⁰

87 Carter Vaughn Findley, 'Political Culture and the great Households', in Suraiya Faruqi *the Cambridge History of Turkey Volume 3, The Later Ottoman Empire, 1603-1839*, (Cambridge: Cambridge University Press, 2006), s. 65-80; Carter Vaughn Findley, 'The Tanzimat', in Reşat Kasaba (ed.) *The Cambridge History of Turkey*, Volume 4, (Cambridge: Cambridge University Press, 2008), s. 11-37.

88 Zürcher, age. 2004, s. 22- 23.

89 Tuncay Zorlu, *Innovation and Empire in Turkey: Sultan Selim III and the Modernisation of the Ottoman Navy*, (London: I.B. Tauris, 2008).

90 Zorlu, age. 2008, s. 48.

Bununla beraber, 18. yüzyılda Meksika'da bu reformlara karşı yüksek ruhban, yüksek bürokrasi ve koloni ordusu arasında kurulan ittifaka benzer bir biçimde, bu reformlara karşı yenicherilerin ve ulemanın reaksiyoner-muhafazakâr bir ittifak kurduklarını söylemek mümkündür. Reformların uygulanmasına karşı geliştirilen bu reaksiyoner ittifakın sonucu olarak III. Selim 1807'de çıkan isyan ile tahtan indirilmiştir.⁹¹ Bu ittifaklar arası mücadele, Meksika'da da görüldüğü gibi 19. yüzyılda daha belirgin çizgilerle ortaya çıkacaktır.

Yeni ordunun dağıtılması ve III. Selim'in öldürülmesi ile, yereli gelenler (ayanlar) Rusçuk Ayanı Alemdar Mustafa Paşa'nın öncülüğünde İstanbul'a yürümüşler, isyanı bastırarak Nizam-ı Cedid'in tanınmış destekçilerinden olan II. Mahmud'un saltanatını desteklemişlerdir.⁹² Yeni Sultan bu desteğin karşılığı olarak 1808 yılında Sened-i İttifak adındaki nizamnameyi imzalamak durumunda kalmış ve bu nizamname ile ayanların statüleri tanınarak merkezi idare ile olan ilişkileri düzenlenmiştir.⁹³ Bu metin Osmanlı Türkiye'sinde idarenin otoritesini sınırlayan ve tanımlayan ilk metin olarak kabul edilmektedir.⁹⁴ II. Mahmud döneminde askeri ve idari reformlar devam etmiş, özellikle Yeniçeri Ocağının kaldırıldığı 1826 yılından itibaren bu reformlar hız kazanmıştır. Yeniçeri Ocağının kaldırılması ile ulemanın ve gerici-muhafazakâr ittifakın diğer önemli aktörlerinin askeri güçten yoksun bırakılması Osmanlı liberalizmini güçlendirmiş ve bu liberal kompozisyon ise gücünün doruğuna Tanzimat rejimi ile ulaşmıştır.⁹⁵

91 Albert Hourani, 'Ottoman Reform and the Politics of Notables', in William R. Polk and Richard L. Chambers, (eds.) *Beginnings of Modernization in the Middle East: The Nineteenth Century*, (Chicago: The University of Chicago Press, 1968), s. 41-68.

Madeline C. Zilfi, 'The Ottoman Ulema', in Suraiya Faroqhi (ed.) *the Cambridge History of Turkey Volume 3, The Later Ottoman Empire, 1603-1839*, (Cambridge: Cambridge University Press, 2006), s. 209-225.

92 Zürcher, age. 2004, s. 28.

93 İnalçık, age. 1955, s. 225.

94 Ergun Özbudun ve Ö. Faruk Gençkaya, *Democratization and the Politics of Constitution-Making in Turkey*, (Central European University Press, 2009)

95 Stanford J. Shaw, 'Some aspects of the Aims and Achievements of the Nineteenth-Century Ottoman Reformers', in William R. Polk and Richard L. Chambers, (eds.) *Beginnings of Modernization in the Middle East: The Nineteenth Century*, (Chicago: The University of Chicago Press, 1968), s. 29-39.

Bununla beraber, dini kurumların idaresinde bulunan vakıf malları ayrı bir idari kuruma bağlanarak ulemanın elindeki önemli bir ekonomik güç de alınmıştır.⁹⁶

II. Mahmud'un muhafazakâr muhalefeti kontrol altına alması ile reformların yoğunlaştığı temel alan merkezi idarenin yeniden yapılandırılması olmuştur. 19. yüzyıl Osmanlı reformlarını şekillendiren temel özellikler bu dönemde oluşturulmuştur; Avrupa'dan yapılan ithalatı karşılayabilecek alım gücünü yaratabilecek bir tarım reformu; tarımdaki gelişigüzel ve belirsiz vergilendirmeyi ortadan kaldıracak adil ve etkin bir vergi sistemini kurabilecek mali reform; Gayrimüslim vatandaşlara konulan ekonomi dışı sınırlandırmaların kaldırılması, bu ekonomik reformlardan bazılarıydı.⁹⁷ Meclis-i Vükela'nın oluşturulması modern bir kabine ve yürütme organının teşkil edilmesine ve bakanlıklar arasındaki iş bölümü ve yetki sınırlarının tanınmasına olanak sağlamıştır.⁹⁸ Ulemanın başı olan şeyhülislamlık kurumu bu sistem içerisinde bir büro haline dönüştürülerek faaliyetleri danışmanlık işlevi ile sınırlandırılmıştır.⁹⁹ 1837'de Meclis-i Valayı Ahkam-ı Adliye'nin kurulması reformların uygulanması için gerekli olan yönetmeliklerin çıkartılmasında rol oynayacak yasama kurumunu tesis etmiş olmaktadır.¹⁰⁰

Bu reformların en önemli sonuçlarından biri liberal bürokrasinin ya da devletin ileri gelen bürokratlarının idarede, ekonomide ve askeriye hayata geçirecekleri yeni düzenlemelerin ve yeniden örgütlenme süreçlerini mümkün kılacak idari ve yasal mekanizmaların oluşturulmuş olmasıdır.¹⁰¹ Mustafa Reşit Paşa, Keçecizade Fuat ve Emin Âli Paşalar gibi sadrazamlar ve onların destekçisi bürokratlar politik sis-

96 Zürcher, age. 2004, s. 40.

97 Allan Cunningham, 'Stratfor Canning and the Tanzimat', in William R. Polk and Richard L. Chambers, (eds.) *Beginnings of Modernization in the Middle East: The Nineteenth Century*, (Chicago: The University of Chicago Press, 1968), s. 245-264.

98 Enver Ziya Karal *Büyük Osmanlı Tarihi Cilt I*, (Ankara: Türk Tarih Kurumu Yayınları, 2004).

99 Feroz Ahmad, *The Making of Modern Turkey*, (New York: Routledge, 1993).

100 Karal, age. 2004, s. 120; Zürcher, age. 2004, s. 12.

101 Cunningham, age. 1968, s. 250; Ahmad, age. 1993, s. 25; Zürcher, age. 2004, s. 43.

teme ve reformların istikametine dönüşümlü olarak hâkim olan seçkinler grubu olarak söz sahibi hale gelmişlerdir.¹⁰² 1839'da Tanzimat Fermanının ilan edilmesi ile devletin yeniden örgütlenme ve reform süreci önemli bir aşama kaydetmiştir. Fermanın politik ideolojisi temel olarak Batıcı pozitivist geleneğe dayanmakta ve bireysel hakların toplumun genel refahının sağlanması açısından önem taşıdığı düşüncesini öne çıkarmaktaydı. Doğal olarak bu ancak devletin kendi vatandaşlarının haklarına saygı duyması ve onlarla tebaa olarak değil bireyler olarak ilişki kurmasından geçmekteydi.¹⁰³ Ferman açık bir biçimde Osmanlı imparatorluğunun sorunlarını idari eksikliklerle ilişkilendirmekte, can, mal ve onur güvencesini, adil ve eşit vergilendirmeyi ve askerliğe alımın düzenli bir hale getirilmesini güçlü, müreffeh ve barışçıl bir toplumun vazgeçilmez unsurları olarak tanımlamıştır.¹⁰⁴

Fermanda, ekonomik gelişim ve ilerlemeyi amaçlayan önlemlerin yanında, köylünün toprak sahiplerine karşı korunmasını öngören güçlü kuralları da konu edilmiştir. Bu doğrultuda, Fransız toprak Kanunu tercüme edilmiş ve birçok değişime tabii tutularak yürürlüğe konulmuştur. Toprak rejiminin tabii olduğu kanuni düzenlemelerin katı ve karmaşık yapısı Osmanlı ekonomisinin gelişmesinin ve liberalleşmesinin önündeki temel engeller olarak görülmüştür. Angarya ve iltizam faaliyetlerinin kaldırılması, devlet görevlilerinin farklı isimlerde harç ve vergiler ihdas etmelerinin önüne geçilmesi bu açıdan önem kazanmıştır. Sancakların merkezlerinde ve kazalarında üst ve yerel meclisler tesis edilmiştir.¹⁰⁵ Fermanın önerilerinden biri olan bir banka kurulması, Osmanlı Bankası'nın 1852'de kurulması ile gerçekleşmiş, yabancı sermaye ile kurulan banka yeni piyasaya sürülmüş olan kâğıt paranın değerini korumaya çalışmışsa da bunda başarılı olamamıştır.¹⁰⁶ 1856'daki Kırım Savaşı'nın ardından 1858'de daha liberal bir

¹⁰² Findley, age. 2008, s. 13.

¹⁰³ Heper, age. 1980, s. 92.

¹⁰⁴ Suna Kili and Şeref Gözübüyük, *Türk Anayasa Metinleri: Sened-i İttifaktan Günümüze*, (İstanbul: Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, 2000)

¹⁰⁵ Halil İnalcık, 'Application of the Tanzimat and its Social Effects'. *Archivum Ottomanicum* V/1976, s. 3-33.

¹⁰⁶ Karpat, age. 1972, s. 258.

Arazi Kanunnamesi yürürlüğe girmiş bu kanunname ile miras hakları ve topraktaki özel mülkiyet hakları genişletilmiş ancak bu liberalleşme Meksika'daki toprak rejiminin liberalleşmesinde 'görüldüğü gibi kaçınılmaz olarak büyük toprak sahiplerinin yararına olmuştur.¹⁰⁷ 1858 Arazi Kanunnamesi'nin Osmanlının küresel piyasalara eklemlenmesinin bir ürünü olduğunu ve Osmanlı Türkiye'sinin küresel ekonomik iş bölümünde edindiği rollün bir ifadesi olduğunu iddia etmek mümkündür. Yeni kanunnamenin toprağın herhangi bir kolektif yapı adına kaydedilmesini engellemesi, toprak mülkiyetinin ortaklaştırılması yerine bireyin kanun karşısında tekil özne olmasının somutlaştırılması anlamına gelmektedir.¹⁰⁸

1858'de ilan edilen Islahat Fermanı ise, Tanzimat Fermanı'nın önerdiği liberal yasamanın ilerletilmesi ve idari ve askeri reformların yanında Osmanlı ekonomisinin modernizasyon ve liberalleşmesini sağlayacak olan bir ekonomik program ortaya koymaktaydı. Buna göre, madencilik ve tarım gibi bazı ekonomik alanlar yabancı yatırımcılara açılarak doğrudan yatırımın teşvik edilmesi hedefleniyordu.¹⁰⁹ Ferman, Tanzimat reformlarının başarısını kabul etmekle beraber daha ileri adımların atılmasının bir mecburiyet olduğunu kabul etmekteydi. Öte yandan, Islahat Fermanı azınlık hakları konusunda da ilerlemeler öngörmüş, Osmanlı vatandaşlarının, din ve mezhep farklıları gözetilmeksizin eşit olduklarını açık bir biçimde belirtmiştir.¹¹⁰ Bu durumun bir sonucu olarak, gayrimüslim vatandaşların kamu görevlerinde yer almalarını ve ticari faaliyetlerde bulunmalarını sınırlayan engeller kaldırılmış, bununla birlikte zorunlu askerlik yükümlülüğü gayrimüslim vatandaşlar için de mecburi hale gelmiştir.¹¹¹

Tanzimat sürecine paralel olarak, ihtiyaç duyulan Medeni Kanun'un yasalaşması için o güne kadar Fransız hukuk sisteminden alınan ka-

¹⁰⁷ İnalcık, age. 1955, s. 227.

¹⁰⁸ E. Atilla Aytekin, 'Agrarian Relations, Property and Law: An Analysis of the Land Code of 1858 in the Ottoman Empire'. *Middle Eastern Studies*, 45(6), 2009, s. 935-951.

¹⁰⁹ İlber Ortaylı, İmparatorluğun en Uzun Yüzyılı, (İstanbul: Alkım Yayınları, 2006).

¹¹⁰ Kili ve Gözübüyük, age. 2000, s. 25; Findley, age. 2008, s. 18.

¹¹¹ Kili ve Gözübüyük, age. 2000, s. 26-27.

nunlara binaen *Code Napoleon*'un yasalaşması gündeme geldiyse de 1869'da onun muadili olan yeni bir Medeni Kanun yazılmasına başlanmıştır. Mecelle adındaki bu kanun, hem medeni hem de ticaret hukuku alanlarını kapsayarak, yürürlükte olan ve Fransız menşei 1858 Ceza Kanunun da yerine geçmiş olacaktır.¹¹² Mecelle aslında Code Napoleon'a rakip olarak Ahmet Cevdet Paşa gibi gelenekçi devlet adamları tarafından savunulmuş ve Hanefi İslam geleneğine dayanacak bir biçimde Osmanlı toplumunun gereklerine göre hazırlanmıştır. Bununla birlikte, mevcut koşulların gerekleri dolayısıyla, Kanunla aslında İslam hukukunda mevcut bulunmayan bir mekanizma da üretilmek zorunda kalmış, diğer benzer Batı menşei kanunlardan da fikirler içermiş ve dini ve etnik kökeni ne olursa olsun tüm vatandaşlara uygulanır hale gelmiştir.¹¹³ 1850'de yürürlüğe giren Ticaret Kanunu da 1807 Fransız Ticaret Kanunu temel alınarak hazırlanmış ve şirketler arası ve şirketleri oluşturan bireyler arasındaki ilişkiyi düzenlemiş, bu yasanın kabulünü 1860'da Ticaret Bakanlığının kurulması izlemiştir.¹¹⁴

Bu reformların içerisinde belki de en radikal değişikliği içeren reform toprak mülkiyet ilişkilerini örgütleyen ve bireyin toprak üzerindeki özel mülkiyet hakkını somutlaştıran 1858 Arazi Kanunnamesi olmuştur.¹¹⁵ Toprağın engelsiz bir biçimde dolaşımda olmasının önündeki sınırlamalar, toprak alım satımının, ipotek kredilerinin ve diğer ticari faaliyetlerin kolaylaştırılması ile azaltılmıştır.¹¹⁶ 1861'de yürürlüğe giren Maadin Nizamnamesi ile maden aranması serbestleştirilmiş, yürürlüğe giren bu düzenleme ile toprak sahiplerinin mülkleri içinde bulunan madenlerde serbestçe maden arama, kurma ve işletme hakkına sahip olmaları sağlanmış, bireylerin ve şirketlerin madencilik lisansı

112 Findley, age. 2008, s. 20.

113 Ahmet Şimşirgil ve Ekrem Buğra Ekinci, *Ahmed Cevdet Paşa ve Mecelle*, (İstanbul: 2008).

114 Başak Ergüder, *Galata Hanları: (1868-1945) Paranın Serüveni*, (İstanbul: Sav Yayınları, 2011).

115 Huri İslamoğlu, 'Politics of Adminstrating Property: Law and Statistics in the 19th Century Ottoman Empire', in Huri İslamoğlu (ed.) *Constituting Modernity: Private Property in the East and the West*. (London: I.B. Tauris, 2004), s. 276-319.

116 Aytekin, age. 2009, s. 938.

alabilmeleri mümkün kılınmıştır.¹¹⁷ Tarımsal ürünler için konulan iç gümrükler kaldırılmış, Arazi Kanunnamesinde 1867'de yapılan bir değişiklik ile yabancıların toprak alım ve satım hakkına sahip olmaları sağlanmıştır. Bu değişikliği takiben birçok İngiliz ve Fransız şirket ve müteşebbis özellikle İzmir ve Adana civarında pamuk ve tütün çiftlikleri ve üzüm bağları kurmuşlardır.¹¹⁸ Tarımsal üretimdeki yabancı yatırımların artış göstermesi 1880'ler ile birlikte tarımda makineleşmeyi getirmiştir. Tarımda yabancı sermayenin yatırım yapmasının teşvik edilmesinin ardında Osmanlı idarecilerin tarımsal ürünlerin ihracı ile gelirin arttırılması düşüncesinin yattığı söylenebilir. Küçük tarımsal üreticilerin modern makinaları satın alması mümkün olmasa da değişik Osmanlı hükümetleri dönemden döneme tarımsal makine ve teçhizat satın alarak köylülere dağıtmış, bu hızlı makine talebine paralel olarak Batılı makine şirketleri 20. yüzyılın başından itibaren Osmanlı'da şubeler açmaya başlamıştır.¹¹⁹ Buna ek olarak, Arazi Kanunnamesi köylülerin ortak olarak kullandığı mera ve yaylaların üzerinde çiftliklerin kurulmasını yasaklamıştır.¹²⁰ Hiç şüphesiz bu kanuni değişiklikler aynı zamanda çevre kapitalizminin küresel kapitalizmin ham madde ve tarımsal ürün ihtiyacını giderme dinamiğine bağlı bir biçimde ortaya çıkmaktadırlar. Bir başka deyişle, çevre kapitalizmi, ortaya çıkışından itibaren küresel ekonomik iş bölümüne doğrudan bağımlı bir biçimde gelişir ve bunun koşullarını oluşturur. Bu koşulların oluşturulmasında da sadece devlet bütçesinin kaçınılmaz bir biçimde bağımlısı haline geldiği yabancı mali sermaye rol oynamaz. Doğrudan yabancı yatırımlar da bu kurumsal dönüşümde önemli rol oynayacaklar, yerli sanayi burjuvazisi, spekülâtörler ve bankerler de liberal ekonomik gelişimin hukuki ve fiziki yapısının oluşturulması için çaba sarfedeceklerdir.

1876'da yürürlüğe giren Mecelle ve 1858 Arazi kanunnamesi göstermektedir ki Baudaki üretim ilişkilerinin değişime girmesi ve kapi-

117 Karal, age. 2004, s. 247.

118 M. Murat Baskıcı, 'Osmanlı Tarımında Makine Kullanımı', *Mülkiye*, 262(33), 2009, s. 77-88.

119 Baskıcı, age. 2009, s. 79.

120 Karal, age. 2004, s. 225; Şevket Pamuk, 'Türkiye'de Tarım ve İktisadi Gelişme: 1880-2000' *Mülkiye*, 262(33), 2009, s. 63-76.

talist üretim ilişkilerinin hâkim hale gelerek kendi politik ve hukuki sistemlerini tesis etmesi, bu yeni üretim ilişkilerinin yakın coğrafyasında yer alan Osmanlı Türkiye'sinde de kendisi ile doğrudan ilintili bir süreci başlatmıştır. Luxemburg'un tanımladığı gibi kapitalist üretim biçiminin hâkim hale gelmediği ülkedeki doğal ekonominin çözülmesi aslında kapitalist üretim ilişkilerinin hâkim hale geldiği ülkedeki sermayenin genişletilmiş yeniden üretimi açısından hayati bir önem taşımaktadır. Bu bağlamda geleneksel ekonomik ve toplumsal ilişkiler çevre ülkede merkez ülkedeki çözülmenin taklidi olarak değil o sürecin doğal uzantısı olarak eş zamanlı bir biçimde çözülmeye ve dönüşmeye başlar. Çevre ülkede toplumsal mekân dönüşürken kapitalist üretimin toplumsal ilişkileri hızlı bir biçimde hâkim hale gelmediği için belirli bir süre için yerel veya geleneksel yapı ve ilişkileri tamamıyla çözemeyen ve entegre eder. Troçki'nin tam olarak da eşitsiz ve bileşik gelişme olarak tanımladığı bu süreç çevredeki kapitalist mekânın oluşumunda kendine özgü bir çelişkiyi de üreten bir süreçtir.

Bu bağlamda, İngiltere ve Türkiye arasında imzalanan 1838 Balta İskelesi Anlaşması, Tanzimat liberalleşmesi süreci doğrultusunda, Luxemburg'un merkezdeki genişletilmiş yeniden üretime bağlı olarak çevredeki doğal ekonominin çözülmesi savı ekseninde önemli bir adım olarak karşımıza çıkmaktadır. Toprak, 1938 Anlaşması'nı Osmanlı ekonomik yapısını pre-kapitalist durgunluktan dinamik bir gelişme ritmine geçişini sağlayan *ancien régime*'i çözecek olan liberal kapitalist çerçevenin bir parçası olarak tanımlar.¹²¹ Bu durum uluslararası ticaret rejiminin değişmesi ve iç pazarın dönüşümü alanlarında kendini göstermektedir. Bu anlaşma ile yabancı tüccarlar doğrudan Osmanlı iç piyasasında ticari faaliyetlerde bulunma imkanını elde etmişlerdir.¹²² Anlaşma, Büyük Britanya'daki üreticilere, yerli üreticilerle mukayese edildiğinde, önemli imtiyazlar tanımış bu da yerli tekstil sanayinin büyük zarar görmesine sebep olmuştur. Bununla birlikte anlaşma, Osmanlı iç pazarını kısıtlayan iç gümrükleri, ihracatı sınırlandıran tekel ve geçici kısıtlamaları kaldırmış, mali sebepler ile yapı-

121 Zafer Toprak, 'Modernization and Commercialization in the Tanzimat Period: 1838-1875', *New Perspectives on Turkey*, Spring 1992, 7, s. 57-70.

122 Ahmad, age. 1993, s. 27.

labilecek gümrük artışlarının önünü kesmiştir.¹²³ İlerleyen tarihlerde benzer anlaşmalar diğer Batı Avrupa ülkeleri ile de imzalanmış, Osmanlı ekonomisi tedricen ham madde ihracına yoğunlaşan bir ekonomi haline gelmiştir. Bu açıdan bakıldığında, 1838 Anlaşması hem iç pazarın güçlendirilmesi hem de gelecekteki ticari anlaşmalar için bir temel oluşturması bağlamında daha çok uzun vadeli etkilere sahip bir anlaşma olarak karşımıza çıkmaktadır.¹²⁴ Anlaşma İngiliz ithal ürünlerine yüzde 5 gümrük koyarken hala yürürlükte olan iç piyasadaki bölgesel gümrüklerin bazıları yüzde 8'lere kadar çıkmaktaydı.¹²⁵ Bunun kaçınılmaz bir sonucu olarak Osmanlı ile Avrupa arasındaki ticaret hacmi 1829'da 2,9 milyon lira iken 1845'te 12,2 milyon liraya, 1876'da 54 milyon liraya ve 1911'de 69,1 milyon liraya yükselmiştir.¹²⁶ Osmanlı'nın İngiltere'ye karşı ticaret açığı 1825'te 8 milyon sterlinken 1835'te 35 milyona, 1844'te de 44 milyona ulaşmıştır.¹²⁷ Bu açıdan, 1838 Anlaşmasıyla İngiltere ve Türkiye arasındaki eşitsiz ticaret ilişkisinin garanti altına alındığı değerlendirilmesi yapılabilir. Osmanlı dış ticaretindeki İngiliz ağırlığı, Alman ve Avusturya-Macaristan rekabetinin ortaya çıktığı döneme kadar devam etmiştir.

Ticaret ilişkilerinin yoğunlaşması ve ticaret hacminin genişlemesinin önemli sonuçlarından biri Osmanlı'daki bölgesel farklılıkların artması olmuştur. Kıyı bölgeleri ve liman kentleri sadece küresel ekonomi ile eklemlenme alanları değil aynı zamanda bu eklemlenmeden yararlanan orta sınıf ittifaklarının olduğu, reform ve liberal dönüşüm fikirleri etrafında birleştiği yerler olarak karşımıza çıkmaktadır.¹²⁸ Osmanlı kıyı burjuvazisi bölgesel emtia hareketlerinin kontrolünü Avrupa sermayesine bırakmamış, aynı zamanda ekonomik çeşitliliği

123 Şevket Pamuk, 'Anatolia and Egypt During the Nineteenth Century: A Comparison of Foreign Trade and Foreign Investment', *New Perspectives on Turkey*, Spring 1992, 7, s. 37-55.

124 Roger Owen, 'The 1838 Anglo-Turkish Convention: An Overview', *New Perspectives on Turkey*, Spring 1992, 7, s. 7-14.

125 Karal, age. 2004, s. 215-216; Zürcher, age. 2004, s. 47.

126 Karpat, age. 1972, s. 246.

127 Ortaylı, age. 2006, s. 106.

128 Cem Emrence, *Osmanlı Ortadoğu'sunu Düşünmek*, (İstanbul, İş Bankası Yayınları, 2016), s. 33.

sağlayarak kentlerde imalat sanayii ve emlak piyasasında da yatırımlarda bulunurken Avrupalı tüccarları sermaye yoğun yatırımlara ya da altyapı yatırımlarına yöneltmişti.¹²⁹ Osmanlı Devleti'nin bazı bölgeleri –özellikle Batı Anadolu, Balkanlar ve Halep, Beyrut gibi Doğu Akdeniz Şehirleri- küresel piyasalara daha fazla eklenmiş, bu bölgelerde ülkenin diğer bölgelerine nazaran yerel ticaret burjuvazisi etkili olma imkânı bulmuştur. 1838'den sonra tarımın ticarileşmesi ve ihracata dayalı büyüme küresel piyasalarla iç ve Doğu Anadolu'dan daha fazla entegre olan Batı Anadolu için daha güçlü bir biçimde gerçekleşmiştir.¹³⁰ Gayrimüslimlerin çoğunluğunu oluşturduğu bu ticaret burjuvazisi ve küçük burjuva sınıfı bu bölgelerde ulusçuluğun ve rejim değişikliği taleplerinin öncüleri haline gelmişlerdir.¹³¹ Bu bağlamda, ülkenin küresel piyasalarla görece daha az etkileşimde bulunduğu bölgelerde üretimin ve mücadelenin pre-kapitalist formlarını görebilmek mümkünken, küresel piyasalara daha çok eklenmiş olan bölgeler kentsel üretim merkezleri olarak dönüşme sürecine girmişlerdir.¹³² Avrupa'nın ekonomik ve askeri baskısına coğrafi olarak daha yakın olan bölgelerde geleneksel lonca sistemine dayalı üretim biçimi özellikle tekstil, dericilik, porselen, kâğıt ve tuğla üretimi gibi sektörlerde önemini yitirmiştir.¹³³ Eş zamanlı olarak, idari reformlarla birlikte Osmanlı kasabası merkezi idareye daha fazla entegre olmaya başlamıştır. İç bölgelerde merkezleşmenin en önemli sonuçlarından biri olarak yerel seçkinlerin çeşitlenmesi ve yeniden yapılandırılması olmuştur. İç bölgelerde servet birikimi için, merkezi yapıya bağlı taşra bürokrasisi ile ilişkili olmak artık önemli bir koşul haline gelmiştir.¹³⁴ Bu bağlamda, eşitsiz ve bileşik bir gelişmenin momentum kazanabilmesi için tüm yasal ve idari koşulların reformlar sayesinde yaratıldığı görülmektedir. Bu açıdan da Osmanlı liberallerinin amaçlarına ulaşmakta kısmen de olsa başarılı olduklarını söylemek mümkündür.

¹²⁹ Emrence, age. 2016, s. 36.

¹³⁰ Pamuk, age. 1992, s. 53.

¹³¹ Karpat, age. 1972, s. 247.

¹³² Şevket Pamuk, 'The Ottoman Empire in the «Great Depression» of 1873-1896', *The Journal of Economic History*, 44(1), March, 1984, s. 107-118.

¹³³ Ortaylı, age. 2006, s. 206.

¹³⁴ Emrence, age. 2016, s. 54.

İLERİCİ SEZARİZMLER DÖNEMİ VE KAPİTALİZMİN EŞİTSİZ VE BİLEŞİK GELİŞİM SÜRECİ: PORFİRİATO VE HAMİDİYE REJİMLERİ

BÖLÜM 3

“Pobre México! ¡Tan lejos de Dios y tan cerca de los Estados Unidos!”¹

General Porfirio Díaz

Daha önceki bölümde kavramsal aksta ele alındığı gibi, 19. yüzyıl Meksika ve Osmanlı’da modern kapitalist mekânın oluşum sürecinin periferik formda ilerlemeye başladığı bir dönem olarak tanımlanabilir. Bunda hiç şüphesiz yaşanan toplumsal dönüşümle değişen sınıfsal kompozisyonun çok önemli bir rolü vardır. Bir yanda yüzyılın başında silik bir konumda bulunan kentli burjuvazinin mali ve sanayi kollarının güç kazandığını, sınırlı da olsa küresel kapitalizme sıkı sıkıya bağlı bir imalat sektörü proletaryasının oluşum evresine girdiğini, kırsal ise eşitsiz bir coğrafi dağılımla olsa dahi bu eklemlenmeden etkilendiğini söylemek mümkündür. Belirtildiği üzere, bu dönemde hem Meksika’da hem de Osmanlı Türkiye’sinde toplumsal mücadele halinde bulunan ve farklı sınıfların temsil ettiği liberal ve muhafazakâr akımlar politik ve ekonomik yapıların yeniden örgütlenmesi konusunda farklı tutumlar almışlar, kapitalist üretim ilişkilerinin hâkim toplumsal ilişki biçimi haline gelmesiyle bu süreç, kaçınılmaz olarak liberal reformların yasal ve idari mekanizmalar çerçevesinde kurumsallaşması ile yani bir başka deyişle liberallerin üstünlüğü ile sonuçlanmıştır. Fakat hiç şüphesiz bu üstünlük kırılğan bir üstünlüktür ve ilkel birikimin derinleşerek yerini eşitsiz bir sermaye birikimine bırakabilmesi için gerekli olan yasal ve idari çerçevenin gerçek anlamda hâkim form haline gelebilmesi için yeterli bir siyasi istikrar ortamı oluşturmaktan uzaktır. İşte bu noktada Gramsci’nin ilerici Sezarizm kavramı analize dahil edilebilir.

1 Zavallı Meksika! Tanrı’dan o kadar uzak ve ABD’ye o kadar yakın!

Gramsci, kapitalist gelişim açısından ilerici güçler ile geleneksel ekonomik rejimin devamından yana olan gerici güçler arasındaki mücadelenin oluşturduğu kırılgan yapının organik bir dengeyi sağlayamadığı durumlarda, otoriter bir gücün –bir Sezar’ın- toplumun diğer güçlerinden aldığı destek ile politik bir denge kurabileceğini söylemiştir. Böyle bir kırılganlık durumunda büyük ve ‘kahramanvari’ bir karakter ortaya çıkarak kaçınılmaz bir felaketin önüne geçebilir ve toplumsal ilerleme bu noktadan sonra ya ilerici ya da gerici bir form alabilir. Eğer bu müdahale ilerici güçleri, gerici güçlere bazı tavizler vermek suretiyle iktidarda tutuyorsa, rejim, kapitalist toplumsal ilişkilerin muhafazakâr yapılar üzerinde tahakküm kurduğu ilerici bir form alır.²

Bu bağlamda otoriter bir rejimin ilerici ve gerici unsurları bir araya getirerek eşitsiz ve bileşik bir kapitalist gelişme sürecini garanti altına almasını Gramsci’nin ortaya koyduğu bu kavram ile açıklamak ve 19. yüzyılda çevrede kapitalizmin derinleşmesini kavramsallaştırmak mümkündür. Hiç şüphesiz, aynı dönemde, aynı sınıfsal koşulları Arjantin’de General Julio Argentino Roca (1880) rejiminde, Brezilya’da Birinci Cumhuriyetin (*República Velha*- 1889) kurulmasında da tespit etmek mümkündür. Toplumun muhafazakâr ve reformist güçleri arasındaki mücadeleyi bitiren otoriter bir rejim, bu otoriter rejimin ortaya koyduğu modern devlet aygıtının inşası ve ekonomik kalkınma için –yabancı sermaye, demiryollarının inşası, iç pazarın küresel piyasalara bağlanması- siyasal istikrarın korunması bu dönemin temel karakteristiklerini oluşturmuştur. Bu bağlamda bu bölüm, Meksika ve Türkiye’de periferik kapitalist mekânın oluşumunda ya da bugün anladığımız Meksika ve Türkiye’ye tekabül eden yapıların oluşumunda önemli bir dönem olan eşitsiz ve bileşik kapitalist gelişim süreçlerini ele almaktadır. Bu süreçlerin koşullandığı pasif devrimleri birbirleri ile mukayese ederek, çevrede kapitalist mekânsallığın oluşumunda ortaya çıkan paralelliklerin zaman mekânsal koşulları tanımlanmakta, zaman mekânsal olarak her ülkenin kendi özgünlüklerini vurgulayan bir kavramsal çerçeveye oturtmaktadır.

2 Gramsci, age. 2007, s. 219-223.

3.1. Pax Porfiriana, eşitsiz kapitalist gelişim ve Meksika’da merkezi ulus-devletin inşası

Meksika liberalizminin ‘babası’ sayabileceğimiz Juárez’in ekonomik programının temelini Meksika toplumunun ‘demiryollarıyla, makinalarıyla ve bankalarıyla birlikte’ kapitalist ekonomik gelişim vasıtasıyla modernize edilmesi oluşturmaktaydı.³ General Porfirio Díaz döneminin –ya da bir başka deyişle Porfiriato’nun- temel kalkınma stratejisini de bu ilkenin oluşturduğunu söylemek mümkündür. 19. yüzyıl Meksika liberalizminin pirus zaferi olan Porfiriato, meşruiyetini idari yapının başarılı bir biçimde yeniden örgütlenerek merkezi otoritenin güçlenmesinden ve Meksika ekonomisinin uluslararası piyasalara entegrasyonunun hızlandığı ekonomik gelişmeden almaktaydı.⁴ Ekonomik gelişme ve sanayileşme için gerekli yasal ve maddi koşulların yaratılması Cumhuriyetin yeniden tesis edildiği dönemde ve Juárez başkanlığında temel hedef olduysa bile sanayi üretiminin gelişmesi sınırlı kalmıştı.⁵ Kurucu Kongre, Fransız Devriminin ideallerinden önemli ölçüde etkilenmiş, 1857 Anayasasında liberal ilkeleri güvence altına almış, Kilise ve devlet otoritesi birbirinden ayrılmış, yürütmenin gücünü sınırlamış ve bireyi hukuk önünde eşit ve yoksun bırakılamayacağı bir dizi sivil haklara sahip Meksika ulusunun bir üyesi olan vatandaş olarak tanımlamıştır.⁶ Liberaller, bölgesel farklılıkların çok büyük olduğu ve yerelde farklı burjuva fraksiyonlarının farklı seviyedeki gelişmişlik seviyelerine bağlı olarak kendi bölgesel programlarını takip etmekte oldukları bir toplumda, halen ortaya çıkamamış bir

3 Bazant, age. 1960, s. 232.

4 Knight, age. 1985, s. 67.

5 Argüello, age. 1983, s. 149; Jimena V. Ortega, ‘El país de Don Porfirio: estructura social y desarrollo ‘capitalista’, en *México en Llamas (1910-1917) Interpretaciones marxistas de la revolución*, (México D.F.: Armas de la Critica, 2010), s. 19-54.

6 María del Refugio González, *Estudios Sobre la Historia del Derecho Civil en México durante el siglo XIX*, (México D.F.: Universidad Nacional Autónoma de México, 1981); Jacqueline Covo, ‘La Idea de la Revolución Francesa en el Constituyente de 1856-1857’, *Historia Mexicana*, Vol.38, No.1, 1988, s. 69-78; Salvador Cárdenas Gutiérrez, ‘La Construcción del Imaginario Social “Republica Representativa” en la Folleteria Mexicana: 1856-1861’, *Historia Mexicana*, 48(3), 1999, s. 523-566.

Meksika ulusuna rağmen, bir ulusal bilinç ile hareket etmekteydiler.⁷ 1857 Anayasası politik ve ekonomik olarak ilerici önlemlerin uygulanması halinde elitlerin yapısal olarak ekonomiyi liberalleştirebilmelerini sağlayacak bir aygıtı da oluşturmuştu. Anayasa ortak kullanımındaki komünal toprakların bölünmesi, üretken olmayan mülkiyetlerin parçalanması, iç gümrüklerin kaldırılması, toplum içinde farklı kesimlere ekonomik yük getiren şartların azaltılması yönünde politikaların uygulanmasına imkân vermişti.⁸ Fakat buna rağmen, siyasal istikrarsızlık ve çatışma ortamı, muhafazakâr ve gerici sınıfların yarattığı muhalefet ve bu muhalefetin evrildiği iç savaşın Fransız işgali ile son bulması, ülke ekonomisinin ve üretim araçlarının gelişmesine önemli ölçüde engel olmuş, sanayi üretiminin genişlemesi ve Meksika'nın küresel piyasalarla entegrasyonu süreci kısıtlanmıştır. Ekonominin ve sanayi üretiminin anlamlı bir gelişme gösterdiği ve buna paralel olarak da ulusal bütünlüğün ve bilincin ortaya çıkmasında ve burjuva toplumunun temel yapılarının oluşmasında önemli bir atılımın gerçekleşmesi için ise yıllık yüzde 2,3 büyüme ile milli hasılanın rejimin sonunda ikiye katlandığı Porfirato dönemini beklemek gerekmiştir.⁹

Meksika ekonomisinin ve özellikle imalat sanayisinin eşitsiz ve bileşik gelişimi, tekstil üreticilerinin, spekülâtör ve tefecilerin (*agiotistas*) ve yabancı tüccarların oluşturduğu Meksika burjuvazisinin ve aynı zamanda liberallerin sürekli olarak devlet pozisyonlarını arttırarak genişletmeye çalıştığı, düşük seviyedeki memurların, küçük çiftlik sahiplerinin ve yerel tüccarların oluşturduğu orta sınıfların desteklediği liberal program üzerinde ilerlemiştir.¹⁰ Ancak bu liberal programın uygulanabilmesi için gerekli olan politik istikrar dönemi Fransız işgaline karşı savaşmış ünlü generallerden biri olan Porfirio Díaz'ın 1876-

7 Semo, age. 2012, s. 367.

8 Lilia Díaz, 'El liberalismo militante', en Historia general de México Tomo 2, (México, D.F.: El Colegio de México, 1994), s. 819-898.

9 John H. Coatsworth, 'Obstacles to Economic Growth in Nineteenth-Century Mexico', *The American Historical Review*, Vol. 83, No. 1 (Feb., 1978), s. 80-100; González, age. 1981, s. 107.

10 Katz, age. 1991, s. 52.

1910 yılları arasındaki diktatörlüğünün yarattığı ‘barış’ ortamında sağlanabilmişti.¹¹

Porfiriato olarak adlandırılan ilerici Sezarist dönem, kapitalist üretimin toplumsal ilişkilerinin hem ekonomik büyüme ile hem de yasal ve idari teşkilatlanmadaki dönüşüm ile konsolide olduğu bir dönem olarak tanımlanabilir. Díaz’ın Anayasayı askıya almış olmasına rağmen ‘Ceza Prosedürleri Kanunu’ (1880), ‘Madencilik Kanunu’ (1884), ‘Kolonizasyon ve Boş Topraklar Kanunu’ (1893), ‘Ordu Kanunu’ (2893) ve ‘Pul Geliri Kanunu’ (1902) gibi önemli ekonomik ve idari kanunlar ve kurumlar yürürlüğe girmiştir.¹² 1870’de Code Napoleón temel alınarak hazırlanan ve özel mülkiyet ve bireysel hakları garanti altına alan Medeni kanun 1884’te yürürlüğe giren değişikliklerle birlikte güçlendirilmiştir.¹³ 1880-1884’te Díaz’ın desteklediği Manuel Gonzalez’in başkanlığı ile yaşanan *interregnum* dahil, ekonomik büyümenin sağlanması açısından Porfirio Díaz’ın temel stratejisi yabancı sermayenin desteklenmesi olmuştur. İlk olarak ekonominin başat yürütücü gücü olan yabancı yatırımın devamının sağlanması için yabancılara çok geniş ölçekte imtiyazlar sağlanmıştır. İkinci olarak, Fransız işgalini ve Maximiliano’nun kurşuna dizilmesini takiben ortaya çıkan Meksika’nın Avrupa ülkeleri tarafından tecridinin sona erdirilmesi için Porfirio rejimi çaba göstermiş, artan ABD-Meksika ekonomik ilişkilerinin ve ABD’nin Meksika ekonomisindeki ağırlık kazanan yatırımlarının yarattığı bağımlılığın azaltılması için Avrupa ve Avrupa sermayesi ile ilişkilerin tekrar tesis edilmesine çalışılmıştır.¹⁴ Bu tecridin ve ABD’ye bağımlılığın ortadan kaldırılabilmesi için Porfirio idaresi bir denge politikası izlemiş, Almanya, Portekiz ve İngiltere ile diplomatik ve ticari

11 González, age. 1981, s. 107-108; Luis González, ‘El liberalismo Triunfante’, en *Historia General de México Tomo 2*, (México D.F.: El Colegio de México, 1994), s. 897-1005.

12 Daniel Cosío Villegas ‘El Porfiriato, Era de Consolidación’, *Historia Mexicana*, 13(1), 1963, s. 76-87.

13 Catherine Prati, ‘Apuntes sobre la influencia de la legislación civil francesa en el código civil de 1884’, in *Un siglo de derecho civil mexicano*, (México: Universidad Nacional Autónoma de México, Instituto de Investigaciones Jurídicas, 1985), s. 97-111.

14 González, age. 1994, s. 939.

anlaşmalar imzalamış, Fransa ile Juárez ve Tejada idareleri tarafından 1867'den beri kesilmiş olan ilişkiler 1880'de tekrar tesis edilmiştir.¹⁵ Üçüncü olarak ise siyasi istikrar -yani '*Pax Porfiriana*'- ne pahasına olursa olsun devam ettirilmeli ilkesi temel politika olarak belirlenmişti.¹⁶ Porfirio Díaz bu siyasi istikrarı devam ettirebilmek için farklı politik gruplar arasındaki ayrımlar ve kliklerden faydalanmış ve herhangi bir başkaldırı ya da isyana hiçbir şekilde merhamet göstermemiştir.¹⁷ Díaz, kilise ve devlet arasında uzun süredir devam eden çatışmayı sona erdirmiş, ekonomik gelişimi bağımsızlıktan beri sınırlandıran liberal ve muhafazakârlar arasındaki çatışmayı da ortadan kaldırmıştır.¹⁸ Don Porfirio'nun 1888'de üçüncü kez başkan olmasından sonra *Científicos* olarak adlandırılmaya başlanacak olan pozitivist grup Díaz rejiminin önemli bir parçası haline gelmiş, Meksika'da barış ve kalkınmanın ancak Díaz gibi istikrarı sağlayabilecek bir tek adam rejimi altında, mülki yapıda ve eğitimde Batı dünyasının benzeri bir değişim sağlanarak gerçekleşebileceği savunulmuştur.¹⁹

Daha önce de belirtildiği gibi, yabancı sermayenin, uluslararası borçlar ve finansal spekülâtorler vasıtasıyla ya da doğrudan alt yapı ve iç tüketime yönelik imalat sanayisine yaptığı yatırımlar, çevrede kapitalist mekânın dışsal oluşum süreci açısından hayati niteliktedir. Porfiriato döneminde yabancı yatırımcılara verilen geniş imtiyazlar, Meksika'da kapitalist toplumsal üretim ilişkilerinin gelişimi açısından vazgeçilmez olmuştur. 1910 yılında Meksika'daki toplam 'doğrudan yabancı sermaye yatırımı 1,2 milyar doları bulmaktaydı. Bu yatırımın 750 milyon doları madenlere ve petrol üretimine, 200 milyonu demir yollarına, 150 milyonu elektrik üretimine ve 100 milyon doları ise tarımsal üretim ve hayvan yetiştiriciliğine yapılmıştı. Aynı şekilde

15 Paolo Riguzzi, 'México Prospero: las Dimensiones de la imagen nacional en el Porfiriato', *Historias*, 1988, s. 137-158.

16 Katz, age. 1991, s. 70.

17 Jean Meyer, *La revolución mexicana*, (México D.F.: Tusquets Editores, 2010).

18 Knight, age. 1985, s. 61.

19 César Arturo Velázquez Becerril, 'Intelectuales y Poder en el Porfiriato: Una Aproximación al grupo de los Científicos, 1892-1911', *Fuentes Humanísticas*, Dossier La revolución Mexicana, 2010, s. 7-41.

Porfiriato döneminde yabancı finans kapital de önemli ölçüde etkili hale gelmiştir. Meksika Ulusal Bankasının (*Banco Nacional Mexicana*) Fransız ve Meksika sermayesi ortaklığında kurulmasını takiben²⁰ banka gümüş para basma imtiyazını alarak emisyon hakkına sahip tek banka konumunu ele geçirmiştir.²¹ ‘Barcelonette Grubu’ olarak adlandırılan, Fransa’nın Barcelonette bölgesinden Meksika’ya 19. yüzyılda göçmüş olan Fransız göçmenlerinin oluşturduğu sermaye grubu, finans kaynağının yaratılmasında özellikle etkin durumda olmuşlardır. 1900’de *Banque de Paris et Bays* ve İsviçre Bankalarının oluşturduğu bir konsorsiyum, ‘*Société Financiere pour l’Industrie du Mexique*’ adlı yatırım topluluğunu kurmuşlar, bu kurum ‘*Cerveceria Moctezuma*’ (biracılık), ‘*Compañía Papalera San Rafael*’ (kâğıt) ve birçok tekstil şirketi gibi sayılı önemli sanayi kuruluşuna yatırımda bulunmuştur.²² Banco Nacional Mexicano’nun kurulmasını takiben, tamamen yerli sermayeden oluşan ‘*Banco Mercantil Mexicano*’ (Meksika Ticaret

20 Bu noktada Buharin’in (1976) finans kapitalin uluslararası faaliyetleri ve tröstler elinde yoğunlaşması ve bu sermayelerin 19. yüzyılda sermayenin dünya ölçeğinde yoğunlaşması ve merkezileşmesi süreçlerinin kaçınılmaz koşulu olarak ‘ulusal ekonomilerde’ yatırım haline dönüşmesini ele aldığını hatırlamak faydalı olacaktır. Örnek vermek gerekirse, Buharin, Banque de Paris et Pays Bays’ın çokuluslu finansal kurumlar içinde Güney Amerika’ya ve Osmanlı Türkiye’sine yaptığı yatırımlar açısından öne çıktığına dikkat çekmiştir. Banque de Paris et Pays Bays aynı tarihlerde, Alman, Fransız ve İsviçre sermayesi ortaklığında İstanbul’daki yatırımların finanse edilmesi için Brüksel’de kurulmuş olan ‘Consortium Constantiopol’ in’ ortaklarından biriydi bkz. Nikolai Bukharin, *Imperialism and World Economy*, (London: Merlin Press, 1976) s. 59. Banco Nacional Mexicano’nun kuruluşu da İtalya ve Türkiye’deki demiryolları ve bankacılık alanlarında önemli yatırımlarda bulunmuş olan Fransız sermayesinin küresel ölçekte genişlemesini destekleyen Başbakan Jules Ferry’nin çabaları sayesinde gerçekleşmişti Bankanın kuruluş sermayesinde ‘Banque Française de Commerce et Industrie’ ‘Franco-Egyptienne’, ‘Héllénique de Crédit General’, ‘Société Générale de Crédit Industrielle et Commercial’ ve özellikle Panama Kanalı’nın inşasına yatırımda bulunmuş çokuluslu finansal kurumlar yatırımcı olarak yer almışlardır bkz. Leonor Ludlow, ‘El Banco Nacional Mexicano y el Banco Mercantil Mexicano: Radiografía Social de sus Primeros Accionistas, 1881-1882, *Historia Mexicana*, 39(4), 1990 Finanzas y política: 1780-1910, s. 979-1027.

21 Ludlow, age. 1990, s. 985.

22 Nora Hamilton, *México: Los Límites de La Autonomía del Estado*, (México D.F.: Ediciones Era S.A., 1998).

Bankası) kurulmuşsa da bu banka daha sonra 'Banco Nacional Mexicano' ile birleşmek durumunda kalmıştır.²³

Yabancı sermayenin doğrudan ve dolaylı yatırım ve sermaye birikimi ile Porfiriato döneminde gerçekleşen dışsal kapitalist ekonomik gelişimin birbiri ile ilintili dört temel sektörde görülmemiş bir sıçrama gösterdiğini söylemek mümkündür; demiryolu inşaatı, ham madde üretimi, ihracata yönelik tarımsal üretim ve tüketim maddelerinin imalatı.

Luxemburg ve Troçki'nin de demiryollarının az gelişmiş ekonomilerde kapitalist birikimin açısından etkisi ve oynadığı role işaret ettiklerine benzer biçimde, demiryollarının inşasının Meksika'da kapitalist gelişime, hem ürünlerin birim nakliye maliyetlerini düşürmesi, hem bütünleşik bir iç pazarın oluşmasına katkısı, hem de taşınan yolcu ve kargo miktarını arttırması yoluyla önemli etkisi olmuştur.²⁴ Gilly, Meksika'nın 19. yüzyılın son çeyreğinde şahit olduğu baş döndürücü demiryolu inşasının, kapitalizmin çevrede genişlemesinin en göze çarpan olgularından birisi olduğunu söylemiştir.²⁵ 1877'de, yani Porfiriato'nun başında, Meksika'daki toplam demiryolu uzunluğu 640 kilometre olup, bunun 114 kilometresinde buharlı lokomotifler yerine katırlar kullanılmaktaydı. Demiryolu inşası için ilk imtiyazın 1837 yılında verilmesine rağmen demiryolu inşasının patlama dönemi 1880 sonrası siyasi istikrar ile yaşanmıştır.²⁶ Porfiriato'nun sona erdiği 1910 yılına gelindiğinde toplam demiryolu ağı uzunluğu 19.204 kilometreye ulaşmaktaydı.²⁷ Demiryolları ekonomideki talep unsurlarını arttırmış, ancak bu talep doğrudan doğruya küresel piyasaların Meksika'ya doğru genişlemesi ile karşılanmıştır. Bu bağlamda, Meksika'daki demiryolu ağının genişlemesi Meksika'daki sanayileşme sürecinin başlatıcısı değil onun takipçisi, ürünü olarak değerlendirilmelidir.²⁸ Demiryolu inşaatı,

23 Ludlow, age. 1990, s. 1007.

24 John H. Coatsworth, 'Indispensible Railroads in a Backward Economy: The Case of Mexico', *The Journal of Economic History*, Vol. 39, No.4, 1979, s. 939-960.

25 Adolfo Gilly, *La Revolución Interrumpida*, (México D.F.: Ediciones Era, 2007).

26 Coatsworth age. 1979, s. 940.

27 John H. Coatsworth, *Growth against Development: The Economic Impact of Railroads in Porfirian Mexico*, (Northern Illinois University Press: DeKalb, 1981).

28 Coatsworth, age. 1981, s. 77-78.

Porfiriato dönemindeki hızlı ekonomik büyümeyi mümkün kılan ihrac ürünleri üretimine yapılan büyük ölçekli yabancı sermaye yatırımlarında teşvik etmiştir. 1877 ve 1910 yılları arasında Meksika ihracatı dokuz kat artış göstermiştir.²⁹ İhracata dayalı üretim teşvik edilmiş, ihracat mallarının demiryolları ile nakliyesinde daha az kargo ödenmesi dahi sağlanmıştır.³⁰ Özetle, yabancı sermaye yatırımları ile gerçekleştirilen demiryolu ağının genişlemesi kapitalist üretici güçlerin eşitsiz ve bileşik gelişimine önemli bir etkisi olmuş, özellikle ihracata yönelik olan maden ve tarım faaliyetlerinde önemli bir genişleme gerçekleşmiştir.³¹ Demiryolları ile kent ve kırsal daha entegre hale gelmiş, kentsel alanlar daha çok belirginleşmiş, metropollerin kendi içlerindeki bölgeleri birbiri ile tren ve elektrikli tramvaylar ile daha çok bütünleşmiştir.³²

Porfiriato döneminde demiryolu ağının gelişmesi, Meksika'nın üretim bölgelerini dünya piyasaları ile birleştirerek ihracatta bir patlama yaratılmasına sebep olduğu gibi, aynı zamanda, farklı bölgeleri birbiriyle birleştirerek güçlü bir iç pazarın oluşmasını sağlamış, ülkedeki üretim ve ticari faaliyetler üzerinde de önemli bir etkide bulunmuştur.³³ Her ne kadar ilk başta demiryolu kargoları yoğunlukla ihracat ürünleri için kullanılıyor olsa da, kapitalist üretici güçlerin gelişimi ile birlikte, iç tüketime yönelik ürünlerin de –yiyecek ve inşaat malzemesi gibi– toplam nakliye içinde tedricen önemli bir yere geldiği gözlemlenmektedir.³⁴ Ludlow aynı zamanda demiryolu inşaatının yabancı yatırımcılar arasında ve özellikle kuzey Amerikalı yatırımcılar açısından güveni artırarak ‘yatırım yapmak için öforik bir çevre’ yarattığını söylemektedir.³⁵

29 Knight, age. 1985, s. 68.

30 Coatsworth, age. 1979, s. 940; Coatsworth, age. 1981, s. 124.

31 Coatsworth, age. 1979, s. 940.

32 Gustavo G. Garza, ‘Technological innovation and the expansion of Mexico City, 1870-1920’, *Journal of Latin American Geography*, 5(2), 2006, s. 109-126.

33 Sandra Kuntz Ficker, ‘Mercado Interno y Vinculacion con el Exterior: El Papel de los Ferrocarriles en la Economía del Porfiriato’, *Historia Mexicana*, 45(1), 1995, s. 39-66.

34 Ficker, age. 1995, s. 49.

35 Ludlow, age. 1990, s. 981.

Demiryollarının yanı sıra petrol üretimi, rafine sanayisi, tekstil ve diğer daha küçük ölçekli imalat sanayileri önemli ölçüde yabancı sermaye yatırımı alan sektörler olmuştur. 19. yüzyılın sonuna doğru tüketim malları üreten fabrikaların çoğunluğu iç pazara yönelik üretim yapmaktaydı ve üzerinde yoğunlaşan sektörler arasında, tekstil, likör, bira, yiyecek ürünleri, sabun ve kibrit gibi ürünler gelmekteydi.³⁶ Bu sektörler çoğunlukla, Meksiko City, Puebla, Guanajuato, Jalisco, Veracruz, Nuevo León, Sonora gibi Orta ve Kuzey eyaletlerinde yaygınlaşmakta, madencilik ile birlikte imalat sanayiinde çalışan proletaryanın sayısı 20. yüzyılın başında 800 bin kişiyi bulmaktaydı.³⁷ 1877 yılında tekstil sektöründe çalışan işçi sayısı 8 bin iken, 1910 yılına gelindiğinde bu rakam 150 fabrikada çalışan 82 bin işçiye çıkmaktaydı.³⁸ Bu bağlamda eşitsiz ve bileşik biçimde gelişen dışsal karakterli kapitalist üretici güçlerin Meksika'da bölgesel olarak derin farklılık gösteren bir proleterleşme sürecini de beraberinde getirdiği görülmektedir.

Proletarya arasında ücret açısından en tepede bulunan kesimin sayıları Porfirio'nun sonunda artık yaklaşık 100 bini bulmakta olan ve bir kısmı yabancılardan oluşan maden işçileriydi. Bunun en temel sebeplerinden birisi hiç şüphesiz maden şirketlerine verilen önemli imtiyazlar ve uygulanan düşük vergi oranlarıdır. 1884 Maden Kanunu ile azami vergi oranı yüzde 2 ile sınırlandırılmakta, madenin yer aldığı toprağın satılması durumunda devletin, bulunabilecek yeni maden yatakları üzerinde hiçbir hak iddia edememesi garanti altına alınmaktaydı. Madencilik sektöründeki toplam yabancı yatırımın içinde ABD sermayesi yüzde 61,7 ile hâkim konumda yer alırken onu Fransız ve İngiliz sermayesi yüzde 21,8 ve yüzde 14 ile izlemekte, aynı dönemde ihraç edilen toplam maden ürünlerinin yüzde 77'si ise ABD'ye yapılmaktaydı.³⁹ Yabancı sermaye girişine paralel bir biçimde, özellikle ülkenin kuzeyinde ve başkentte yerli sermayenin de imalat sektöründe faaliyet gösterdiğini söylemek mümkündür. Her ne kadar yerli serma-

36 Cárbo ve Sánchez, age. 1983, s. 218.

37 Katz, age. 1991, s. 105.

38 Ortega, age. 2010, s. 42.

39 Cárbo ve Sánchez, age. 1983, s. 224.

ye toprak yatırımını daha güvenilir bulsa bile, madencilik gibi sektörlerde ya da ihracata yönelik tarımsal ürünlerin işlenmesi için önemli yatırımlarda bulunmuşlardır. Buna rağmen madende yerli sermaye 1908'de ancak toplamın yüzde 10'una tekabül etmekteydi.⁴⁰ Ancak yerli sanayi yatırımlarında yabancı sermaye hisseleri de yadsınamaz. Örnek vermek gerekirse Meksika'nın kuzeyindeki sanayi merkezlerinden biri olan Monterrey'de kurulan ilk demir-çelik fabrikası olan *Fundidora'nın* yüzde 60 hissesi yabancı sermayeye, yüzde 40'ı ise Monterrey grubuna aitti.⁴¹

Daha önce de belirtildiği gibi 19. yüzyıl, haciendaların altın çağını yaşadıkları bir dönem olmuş, Porfiriato ise bu altın çağın zirvesini oluşturmuştur. Bununla birlikte ataerkil bir yapıya sahip olan ve çiftlik sahibi ve çiftçi aileler arasındaki 'kurgusal bir kan bağına' (*compadrazgo*) dayanan geleneksel hacienda sistemi hızlı bir biçimde modern hacienda ile yer değiştirmiştir.⁴² 18. yüzyıldan beri tarımsal ürünlere artan uluslararası taleple birlikte, şeker kamışı ve *henequen*⁴³ gibi ürünlerin ekimi yaygınlaşmış, Nahua, Mixteco, Tlapaneco ve Amuzgo yerlilerinin yaşadığı Guerrero'daki *tierra caliente*'de, Jalisco ve Colima'nın Pasifik kıyılarında, Meksika Körfezinde yer alan tropikal iklim sahip Veracruz'da ve Maya topluluklarının yoğun olarak yaşadığı Yucatán yarımadası gibi Güney Meksika eyaletlerinde haciendalar üretimi arttırmak için topraklarını genişletme amacıyla çaba sarf etmeye başlamışlardır.⁴⁴ Artan talebin, nüfus artışının, yükselen arazi fiyatlarının ve düşen reel ücretlerin birleşimi kârlı tarımsal üretime yatırım yapmak için teşvik yaratmış, sermaye madencilik ve ticaret faaliyetlerinden haciendalara doğru akmaya başlamıştır. Bu durum, hacienda-

40 Geral Theisen, 'La mexicanización de la industria en la epoca de Porfirio Díaz', *Foro Internacional*, XII, 4, 1972, SS- 497-506.

41 Alex M. Saragoza, *The Monterrey Elite and the Mexican State, 1880-1940*, (Austin: University of Texas Press, 1988).

42 Knight, age. 2002, s. 97; Jean Meyer, 'Haciendas y Ranchos, Peones y Campesinos en el Porfiriato: Algunas Falacias Estadísticas', *Historia Mexicana*, 35(3), 1986, s. 477-509.

43 Anavatani Güney Meksika olan, ip ve halat yapımında kullanılan lifli bir agave bitkisi türü.

44 Cábo ve Sánchez, age. 1983, s. 203.

nın sadece ekili alan bağlamında genişlemesine değil, aynı zamanda ormanlık arazilere, su kaynaklarına ve yaylalara doğru hâkim olacak bir biçimde yayılması anlamına da gelmiştir.⁴⁵ Hiç şüphesiz, Porfiriato döneminde yaşanan tarımsal ürün talebindeki sıçrayışta hem Meksika'nın kendi nüfusundaki artışın, hem de demiryollarının Meksika'daki plantasyonların yoğunlaştığı uzak bölgeleri uluslararası piyasalara entegre etmesinin payı vardır. Bu dönemde Orta Meksika'da başta mısır, buğday, şeker kamışı olmak üzere tarımsal üretim önemli ölçüde artmıştır. Benzer bir biçimde Güney Batı ABD ile Meksika'yı birleştiren demir yolunun 1884'te tamamlanması Kuzey Meksika'da büyükbaş hayvan ve imalat sanayiinde kullanılan metal talebinde artış sağlamıştı.⁴⁶ Ancak Kuzeydeki durumun aksine, Güney Meksika'da ekonomik büyüme neredeyse tamamen tarımsal ürünlerin ihracatına dayanmaktaydı. Halat ve dayanıklı ip yapımında kullanılan yüksek lifli henequen ve sisal bitkilerinin ekimi Yucatán eyaletinde, kauçuk ve kahve üretimi Tabasco ve Chiapas eyaletlerinde görülmemiş bir büyüme göstermiştir. Bununla beraber, bu plantasyonlardaki üretim küresel piyasadaki koşullar ile yakından bağlantılıydı.⁴⁷ Bu açıdan tarımsal üretimin küresel piyasaya eklemlenerek önemli bir dönüşüm geçirdiği, geleneksel tarımsal üretimin yerini alan ihracata dayalı tarımsal üretimin kırılğan bir yapısı olmasına rağmen çevrede kapitalist gelişimin önemli bir finans unsuru haline geldiğini söylemek mümkündür.

Haciendanın genişlemesi, yerli çiftçilerin topraklarından edilmesi sürecini ve ortak mülkiyete ve kullanıma tabii olan toprakların özel mülkiyet yararına çözülmesini hızlandırmıştır. Toprağın ortak mülkiyetine karşı süren saldırı, Meksika'nın İspanyollar tarafından kolonileştirilmesinden bu yana ilk defa Porfiriato döneminde zirve yapmıştır.⁴⁸ Porfirio Díaz liberallerin hâkim olduğu Reform döneminde

45 Knight, age. 2002, s. 222.

46 Friedrich Katz, 'Labour conditions on haciendas in Porfirian Mexico: Some Trends and Tendencies', *The Hispanic American Historical Review*, 54(1), February, 1974, s. 1-47.

47 Katz, age. 1991, s. 80.

48 John H. Coatsworth, 'Railroads, Landholding, and Agrarian Protest in the Early Porfiriato' *The Hispanic American Historical Review*, 54(1), February, 1974, s. 48-71; Katz, age. 1974, s. 39.

kanunlaştırılan ve toprak rejiminde serbestleşmeyi hedefleyen kanunların uygulanması için yerel idareye baskıda bulunmuş, ortak mülkiyete ve kullanıma tabii olan arazilerin tekil sahipler arasında bölünmesine çaba göstermiştir.⁴⁹ Ortak kırsal arazilere el konulması, kentlere doğru göçün yaşanmasına ya da önemli ölçüde ucuz iş gücü ihtiyacının duyulduğu diğer haciendalarda çalışmaya hazır bir emek gücünün oluşmasına neden olmaktaydı. Kuzey Meksika'nın Laguna bölgesinde olduğu gibi sanayileşmenin daha fazla olduğu bölgelerde pamuk üreten haciendalar aynı zamanda maden ve tekstil sektörü gibi emek ihtiyacının yoğun olduğu sektörlerle rekabet etmekteydi.⁵⁰

Porfiriato döneminde yaşanan ekonomik genişleme bir yandan da güçlü ve etkin bir devlet yapısının ortaya çıkmasının koşullarını da güçlendirmekteydi.⁵¹ Metropollerdeki sağlık, kanalizasyon ve su gibi altyapı çalışmalarına yapılan kamu harcamaları ve devlet bürokrasisindeki görevli sayısı önemli ölçüde artış göstermiştir.⁵² Rurales (*La policía montada Rural de México- Meksika Atlı Kır Polisi*) yerel polis gücü olarak merkezi hükümetin ülkenin kırsal kesimlerinde düzen ve otoriteyi sağlayabilmesi için önemli bir mekanizma haline gelmiştir.⁵³ Díaz öncesinde liberaller kamu düzenine karşı en önemli tehditlerden biri olarak gördükleri can ve mal güvenliğine karşı güvensizliğin ortadan kaldırılması için 1861'de 800 kişilik bir polis gücü oluşturmuşlardı. Porfiriato döneminde bu polis gücü 3000 kişiye çıkmış ve hükümetin otoritesini kırsal alanlara genişleten entegre bir parçası olmuştur.⁵⁴ Eğitim alanında ise, ilkokul öğretmenlerinin yetiştirilmesi amacıyla normatif okullar (*escuelas normales*) kurulmuş, Meksi-

49 Alejandro Martínez Jiménez, 'La Educación Elemental en el Porfiriato', *Historia Mexicana, Ensayos sobre la historia de educación en México*, 22(4), 1973, s. 514-552.

50 Coatsworth, age. 1981, s. 179.

51 Arnaldo Córdova 'México. Revolución burguesa y política de masas', in *Interpretaciones de la Revolución Mexicana*, Adolfo Gilly, Manuel Aguilar Mora, et al. (eds.) (México, D.F.: Universidad Nacional Autónoma de México, 1979), s. 55-89.

52 Garza, age. 2006, s. 27.

53 Katz, age. 1991, s. 85.

54 Paul J. Vanderwood, 'Los Rurales: Producto de una necesidad social'. *Historia Mexicana*, 22(1), July-September, 1972, s. 34-51.

ko City’de yaşayan herkes için ücretsiz ve laik ilköğretim zorunlu hale gelmiş, merkezi hükümetin eğitim sistemi üzerindeki etkisi güçlendirilmiştir.⁵⁵ Meksiko City’nin yüzyılın son çeyreğinde artan nüfusuna paralel olarak yeni barınma alanları ihtiyacı artmakta, şehir merkez-çevre aksında genişlemekte, bir yandan tek evde çoklu barınmanın yaygınlaştığı yoksul mahalleleri, bir yandan da su-kanalizasyon, elektrik, aydınlanma, kaldırım ve çöp hizmetlerinin uygulamaya konulması ile modernleşen mutena semtler ortaya çıkmaktaydı.⁵⁶ Bununla birlikte yetimler, yaşlılar ve kentli yoksulların bakımı için Porfirato döneminde kamu kurumları oluşturulmuştur. 1881’de Federal Bölge Kamu Yardımları Yönetmeliği yürürlüğe girmiş, bakımevi, yetimhane ve yoksullara yardım gibi kurumlara gelir sağlanması için Piyango gibi farklı kaynaklar oluşturulmuştur.⁵⁷

Bununla birlikte, merkezileşen ve güçlenen ulus-devletin ekonomik gelişimi görülmemiş bir ölçüde yabancı sermayeye dayanmaktaydı. Öncelikle, Meksika ekonomisinin, bankacılık, madencilik, ulaşım, tekstil ve iç tüketime yönelik imalat sanayi gibi tarım dışı sektörlerinin neredeyse tamamında yabancı sermaye grupları ya yatırımın tamamına ya da önemli bir kısmına sahip durumdaydılar ve bu durum ülkedeki ekonomik gelişimin dışsal karakterini ortaya koymaktaydı. İkinci olarak ise ekonominin önemli bir kısmı öncelikle Kuzey Amerika’nın ve daha sonra da dünya piyasalarının ihtiyaçlarını gidermeye yönelik ham madde ve tarımsal ürün ihracatına dayanmaktaydı.⁵⁸ Bununla beraber hiç şüphesiz, Porfirato’yu, Meksika ekonomisinin dünya piyasalarına güçlü bir biçimde entegre olarak küresel iş bölümünün çevresinde konumlandığı, eski rejimi ortadan kaldıracak kapitalist üretici güçlerin ve üretim araçlarının genişlediği ve kapitalist birikiminin hız kazandığı, özetle Meksika’yı pre-kapitalist gerilikten modern azgelişmiş kapitalist ulus-devlete dönüştüren ‘İlerici Sezarist’ bir dönem olarak tanımlamak mümkündür.

55 Jiménez, age. 1973, s. 525, 543.

56 María Dolores Lorenzo Río, ‘Los Indigentes ante la Asistencia Pública. Una Estrategia Para Sobrevivir en la Ciudad de México’, *Historia Mexicana*, vol. LXII, núm. 1, 2012, s. 195-247.

57 Lorenzo, age. 2012, s. 207

58 Katz, age. 1991, s. 81.

3.2. İkinci Abdülhamid dönemi, ve Türkiye'deki periferik modernitenin Osmanlı'daki temelleri

Karpat Osmanlı bürokrasisindeki seçkinlerin öncülük ettiği Tanzimat reform hareketleri ve çabalarının kendisinin başlı başına Osmanlı Türkiye'sinin modernleşme sürecinin bir göstergesi olduğunu belirterek, bu hareketlerin belirli toplumsal dönüşüm süreçlerinin faili değil, doğrudan sonucu olduğuna işaret etmiştir. Daha önce de ifade edildiği gibi Osmanlı Türkiye'sinde geleneksel toprak rejimi 16. yüzyıldan itibaren çözülmeye başlamış, Avrupa ile gerçekleştirilen eşitsiz mübadele ise imparatorluğun merkezi idari yapısını bozarken bu durum sanayi devriminden sonra daha da güçlü bir biçimde kendini hissettirerek, 19. yüzyılda tam anlamıyla bir politik, ekonomik ve sosyal kriz ortaya çıkarmıştır. Sosyoekonomik krizle başa çıkmak için önerilen idari, mali, askeri reformların en önemlileri Tanzimat ve Islahat rejimleri ve bu rejimlerde ifadesini bulan Osmanlı liberalizminin ulaştığı en yüksek nokta ise 1876 Anayasası olmuştur.⁵⁹ Mithat Paşa liderliğindeki Osmanlı reformistleri kendisi de reformcu olan ama anayasanın ilanına direnen Sultan Abdülaziz'i tahttan indirerek yerine Sultan V. Murat'ı yerleştirmişler, bir sene içinde Sultan V. Murat'ı da tahttan indirerek yerine anayasayı ilan etme sözünü veren Sultan II. Abdülhamit'i geçirmişlerdir. Aslında Abdülhamit'in tahta oturması 1875 yılı içinde bile büyük bir olasılık değildi. Sultan Abdülaziz tahttayken, oğlu Yusuf İzzeddin'i halefi yapmayı tasarlamakta, Abdülhamitin tahta çıkma ihtimali de bu durumda daha da azalmaktaydı. Ancak 1875'te Hersekli Hristiyan köylülelerin Müslüman toprak sahipleri ile serflige benzeyen ilişkileri, merkezi hükümetin artan mali sorunlarına cevaben daha da ağırlaştırdığı vergilerle birlikte isyana dönüşmüş, isyan dalgası tüm Balkanlara yayılma emareleri göstermeye başlamıştı.⁶⁰ Bir yandan

59 Kemal H. Karpat, 'Land Regime, Social Structure, and Modernisation' in William R. Polk and Richard L. Chambers, (eds.) *Beginnings of Modernization in the Middle East: The Nineteenth Century*, (Chicago: The University of Chicago Press, 1968) s. 69-91.

60 François Georgeon, *Sultan Abdülhamid*, çev. Ali Berktaş, (İstanbul, Homer Kitabevi, 2006) s. 50.

Osmanlı idaresinin ellerinde Osmanlı tahvili bulunduranlara beş yıl boyunca faiz ödemelerinin ancak yarısının yapılabileceğini bildirmesi, İngiliz ve Fransız sermaye sahiplerinin isyan esnasında Osmanlı karşıtı tutum almalarını da beraberinde getirmiş, derinleşen ekonomik ve siyasi kriz Abdülaziz gibi genç bir padişahın tahtan indirilmesine zemin hazırlamıştı. Böylece Abdülhamid Veliht Şehzade konumuna yükselmiş, V. Murad'ın sağlık durumunun kötüleşmesinin yarattığı siyasi boşluk, Balkanlardaki sorunun savaş halini aldığı bir dönemde devam ettirilemez bir hal almış, anayasanın ilanı konusu ise tamamıyla rafa kalkmıştı.⁶¹ Tüm bu koşullar Abdülhamid'i 1876 senesinin ağustos ayında tahta çıkışını sağlamış, böylece anayasanın ilanının önündeki engeller de kaldırılmış bulunmaktaydı. Aralık 1876'da ilan edilen Kanun-i Esasi, 1830 Belçika Anayasası model alınarak hazırlanmış olsa da 1850 Prusya Anayasasının otoriter niteliklerini içererek yürütmeye önemli yetkiler vermektedir.⁶²

Genellikle, Tanzimat rejimi ve daha sonraki anayasacı ve Jön Türk hareketi reformist ve ilerici olarak algılanırken, II. Abdülhamit dönemi daha çok despotik, muhafazakâr ve gerici özellikleri öne çıkarılarak tarih dışı bir düzlemde değerlendirilmektedir. Ancak, Hamidiye rejiminin hem Türkiye'deki kapitalist üretim güçlerinin ve ilişkilerinin genişlediği hem de Tanzimat rejiminin hedeflediği idari reformların hayata geçirilerek merkezi hükümetin güçlendirildiği bir dönem olduğu gözden kaçırılmamalıdır. Bu bağlamda Hamidiye rejimi baskıcı bir karakteri olmakla birlikte, Meksika'daki periferik kapitalist toplumsal mekânın oluşumunda önemli bir aşama ve mevcut sosyoekonomik dönüşümün bir parçası olan ilerici Sezarist Porfirato dönemi ile benzer özellikleri taşımaktadır. Bu haliyle de, Osmanlı Türkiyesinde eşitsiz ve bileşik kapitalist gelişimin önemli bir mesafe sağlayabildiği bir dönemdir.

1875'te borçlarını ödeyemeyecek halde olan Osmanlı maliyesi, 1876'da II. Abdülhamid tahta çıktığında tam anlamı ile iflas etmiş durumdaydı ve tahta çıkışının ikinci yılında Rusya'nın Osmanlı Dev-

61 Georgeon, age. 2006, s. 57.

62 Zürcher, age. 2004, s. 74.

leti'ne açtığı savaş 1878'te Rusya'nın zaferi ile sonuçlanmıştı. Savaş sürmekteyken II. Abdülhamit savaşın iyi idare edilemediği bahanesi ile Meclis-i Mebusan'ı feshetti.⁶³ Parlamantonun feshedilmesi ve Rusya ile barış anlaşmasının imzalanması ile Abdülhamit, Porfirio Díaz'a benzer bir biçimde ülkede siyasi istikrarı ne pahasına olursa olsun sağlamayı, bu bağlamda da basını ve karşıt görüşleri susturmayı öncelikli olarak benimsemişti. Genç Osmanlı muhalefeti içinde Ali Suavi dışında Sultan Abdülhamid'in bu darbesine karşı harekete geçecek bir grup ortaya çıkmamıştı.⁶⁴

İdarenin önünde çözülmesi gereken en büyük sorun borç ödemeleriydi. Kırım Savaşı'ndan bu yana Osmanlı hükümeti, artan kamu harcamalarının finansmanı, ekonomideki reformlar, idari yeniden örgütlenme, askeriye'nin modernizasyonu, eğitim ve alt yapı yatırımları için devamlı olarak dış ve iç borçlanmaya başvurmuştur. Bununla birlikte, Osmanlı Türkiye'sinin ödemekte olduğu ortalama faiz oranlarının yüzde 15 ile yüzde 20 arasında değişiyor olmasından dolayı, 1854 ve 1874 yılları arasında alınan 5,3 milyon Frank'ın sadece 2,3 milyon Frank'ı Osmanlı Hazinesine girebilmiştir.⁶⁵ Dış ticaretteki hızlı genişleme ile birlikte alınan dış borç miktarı da önemli ölçüde artış göstermiş, Osmanlı Bankası'nın 1863'te kurulması ile Avrupa'daki finansal piyasalara ulaşım ve entegrasyon açısından yeni bir kanal daha ortaya çıkmıştır.⁶⁶ 1854 ve 1865 yılları arasında Osmanlı'nın aldığı borç 40.470.000 lira olurken, 1865 ile 1874 yılları arasında alınan borç

63 Benjamin C. Fortna, 'The reign of Abdulhamid II', in Reşat Kasaba (ed.) *The Cambridge History of Turkey*, Volume 4, (2008), Cambridge: Cambridge University Press, 2008), s. 38-61.

64 Şerif Mardin bu durumu Genç Osmanlı muhalefeti'nin ideolojik duruşunda aramakta ve Genç Osmanlıları Aydınlanma Öncesi bir düşünce hareketi olması ve İslam düşüncesi üzerine inşa edildiğinden Sultanın politik otoritesine karşı bir ayaklanmayı kavramsallaştırabilecek bir siyaset teorisine sahip olmalarına bağlamaktadır. Şerif Mardin, *The Genesis of Young Ottoman Thought: A Study in the Modernization of Turkish Political Ideas*, (Syracuse University Press, 2000).

65 Ergüder, age. 2011, s. 109.

66 Edhem Eldem, 'Ottoman financial integration with Europe: foreign loans, the Ottoman Bank and the Ottoman public debt', *European Review*, 13(3), 2005, s. 431-445.

miktarı 204.460.000 liraya yükselmiştir.⁶⁷ Osmanlı'nın finansal olarak hızlı bir biçimde girdiği bu borçlanma süreci kaçınılmaz olarak 1875'te Osmanlı Hazinesinin mevcut borçların yarısından fazlasını ödeyemeyeceğini ilan etmesi ile sonuçlanmış, ünlü Muharrem Kararnamesi ile 1881'de Osmanlı Genel Borçlar İdaresi olan Düyun-u Umumiye kurularak, Osmanlı dış borçlarının idaresi yabancı borç sağlayıcılara devredilmiştir.⁶⁸

Düyun-u Umumiye'nin kurulması, Osmanlı Türkiye'sinin ekonomik açıdan bağımsızlığını tartışmalı hale getirmekle birlikte Osmanlı mali sisteminin modernleşmesinde ve hazine gelirlerinin artmasında önemli bir rol de oynamıştır. İdarenin kurulmasıyla birlikte Osmanlı'nın Avrupa finansal piyasalarına ulaşmasının önündeki engeller kalkmış, Osmanlı ve Avrupa'nın finansal ilişkileri radikal bir biçimde değiştiren yabancı doğrudan yatırımlarda ise önemli bir artış gerçekleşmiştir.⁶⁹ Yabancıların hâkim olduğu İdare binlerce yerli vatandaş istihdam etmiş ve çalışanlarını modern mali ve muhasebe yöntemleri hakkında eğitime tabii tutmuştur. 1906'da Borçlar İdaresinde çalışan toplam memur sayısının 5.633 kişi olduğu göz önünde bulundurulursa, İdarenin Türkiye'de modern muhasebe açısından taşıdığı anlam tahmin edilebilir.⁷⁰ Bunun yanı sıra, İdarenin başarılı yönetimi sayesinde Avrupa sermayesi, demiryolu inşaatı, kamu hizmetleriyle uğraşan şirketler ve bankalara yatırım yapmayı daha kolay, güvenli ve karlı bulmaya başlamıştır.⁷¹ Borçlar İdaresi Osmanlı hükümetinin kalan tüm yabancı borçlarını birleştirdiğinde kalan borç miktarı 239,5 mil-

67 İsmail Yıldırım, 'Ondokuzuncu Yüzyıl Osmanlı Ekonomisi Üzerine bir Değerlendirme (1838-1918)', *Fırat Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi*, 11(2), 2001, s. 313-326.

68 Robert G. Landen, 'Financial Imperialism and its relationship to development; the Ottoman Public Debt Administration, 1881-1925', in Cameron Michael Amin, Benjamin C. Fortna, Elizabeth Frierson *Modern Middle East: A sourcebook for history*, (Oxford University Press, 2006), s. 584-593.

69 Murat Birdal, *The Political Economy of Ottoman Public Debt: Insolvency and European Financial Control in the Late Nineteenth Century*, (London: I.B.Tauris Publishers, 2010).

70 Landen, age. 2006, s. 593.

71 Landen, age. 2006, s. 585-586.

yon liradan 125,5 milyon liraya düşmüş, yıllık borç faizi oranı da yüzde 3,9'dan yüzde 1,4'e gerileyerek dış borçlanmayı daha ucuz hale getirmiştir.⁷² Aynı zamanda İdare, bazı bölgelerde tekstil endüstrisinin modernleşmesini teşvik ederek finansman sağlamış, Bursa'da buhar makinalı iplik eğirme ve büyük ölçekli makara fabrikalarının kurulmasına öncülük etmiştir.⁷³

Bu bağlamda hiç şüphesiz Osmanlı ekonomisinin tüm sektörlerinin özellikle 1881'den sonra Avrupa kapitalizmi ile tam anlamı ile bütünleştiğini iddia etmek mümkündür. Osmanlı'da kapitalist periferinin oluşumu ve küresel kapitalist iş bölümünde konumlanmasında dış borçlardan sonra gelen ve Hamidiye döneminde altın çağını yaşayan en önemli kanallardan bir diğeri ise demiryolu inşaatı olmuştur. Demiryolu inşaatının toplam dış yatırım içindeki oranı (dış borç haricinde) 1890'da yüzde 41,1 iken 1914 yılına geldiğinde yüzde 63,1'e yükselmiştir.⁷⁴

Osmanlı'daki ilk demiryolu inşaatı projeleri ağırlıklı olarak Fransız ve Britanya şirketleri tarafından gerçekleştirilmiş, nihai olarak ülkenin iç bölgelerini ana liman kentlerine bağlayarak tarım ürünlerinin ihraç edilmesinin sağlanması amaçlanmıştır. 19. yüzyılda bu liman kentleri kapitalizmin merkez-çevre aksında genişlemesinin mekânsal alanları haline gelmiş, genişleyen ve kapitalist merkezle entegre olan tüccarlar ve finans sermayesi, merkez kapitalizmine bağımlı bir burjuvaziden öte, çıkarları yerli burjuvazi ile gittikçe yakınsayan bir burjuvazi sınıfına doğru evrilmeye başlamıştır.⁷⁵ Demiryolları ile güçlenen bu süreçte İzmir başı çekmiş, Selanik, Samsun, Patras ve Beyrut yüzyılın son çeyreğinden itibaren küresel piyasalara eklemlenen önemli bir

72 Yıldırım, age. 2001, s. 320.

73 İslamoğlu, age. 1987, s. 21.

74 Şevket Pamuk, 'Osmanlı İmparatorluğunda Yabancı Sermaye, sektörlere ve Sermayeyi ihraç eden ülkelere göre dağılımı (1854-1914)'. *Türkiye İktisadi Tarihi Üzerine Araştırmalar, ODTU Gelişme Dergisi*, Özel Sayı, 1982, s. 143-144.

75 Çağlar Keyder, Y. Eyüp Özveren ve Donald Quataert, 'Port-Cities in the Ottoman Empire: Some Theoretical and Historical Perspectives', *Review (Fernand Braudel Center)*, Vol. 16, No. 4, Port-Cities of the EasternMediterranean 1800-1914 (Fall, 1993), pp. 519-558.

ekonomik faaliyet merkezleri haline gelmiştir.⁷⁶ Demiryolu inşaatı için ilk imtiyaz 1856'da bir İngiliz şirketine İzmir ve Aydın arasındaki hattın inşası için verilmiş ve bu hat ancak 1866 yılında tamamlanabilmiştir. Aynı yıl İzmir ve Kasaba arasında başka bir hat yine İngiliz sermayesi ile tamamlanmıştır.⁷⁷ Bu hat daha sonra Osmanlı hükümeti tarafından 1890'da Anadolu Demiryolu Şirketi altında satın alınmıştır. Haydarpaşa ve İzmit arasındaki demiryolu hattı 1873 yılında Bursa ve Mudanya arasındaki hat ile birlikte aynı zamanda açılmıştır. 1880 ve 1890'lara gelindiğinde Anadolu'nun iç bölgelerini ve tarım havzalarını limanlara ulaştıran demiryolu hatları önemli bir genişleme göstermiştir. Fransız ve İngiliz şirketleri Suriye ve Filistin sahil şeridini 1888'den sonra iç bölgelerle birleştirmiş, Makedonya ile İstanbul arasında demiryolu bağlantısı sağlanmış, Haydarpaşa-İzmit hattı 1892'de Ankara'ya, 1896'da da Konya'ya ulaşmıştır.⁷⁸ Anadolu demiryolunun bu hattı Alman sermayesi Deutsche Bank'ın 1903'te inşaat imtiyazı elde etmesi ile birlikte başladığı Bağdat Demiryolu hattıyla Bağdat ve Basra'ya kadar uzanmıştır. 1903'e kadar Almanların almış oldukları demiryolu imtiyazları ile birlikte, Bağdat Demiryolu Osmanlı'daki Alman nüfuzunun iki temel dayanağından –Alman askeri misyonu ile birlikte- biri haline gelmiştir.⁷⁹ Bu hatlara Osmanlı hükümetinin kendi kaynakları ve büyük ölçüde ülke dışındaki Müslümanların bağışları ile inşa etmeyi ve işletmeyi başardığı Hicaz Demiryollarını da eklemek gerekmektedir. 1907'de Hama ve Halep hattı tamamlanarak Hicaz Demiryolu aynı zamanda Bağdat Hattına bağlanmış olmaktaydı. Her ne kadar Hicaz Demiryolu Mekke Emiri ve Bedevi gruplar tarafından Medine'den ileri götürülememiş, bu grupları destekleyen İngiliz baskısı dolayısı ile Akabe limanı hattını, ve Fransız baskısı yüzünden ise Afula-Kudüs hattını tamamlayamamış olsa da, Osmanlı'nın Suri-

76 Keyder vd., age. 1993, 531-532.

77 İlker Öztürk, (2009) *Osmanlı İmparatorluğu'ndan günümüze demiryollarının gelişimi*, Boğaziçi Üniversitesi Yüksek lisans Tezi.

78 Zürcher, age. 2004, s. 77.

79 Murat Özyüksel, "İkinci Meşrutiyet ve Osmanlı İmparatorluğu'nda Alman İngiliz Nüfuz Mücadelesi, İstanbul Üniversitesi Siyasal Bilgiler Fakültesi Dergisi, No: 38, Mart, 2008, s. 239-264.

ye'deki ve daha az olmakla birlikte Hicaz eyaletindeki askeri ve politik etkisini arttırmıştır.⁸⁰ 1911 yılına gelindiğinde Osmanlı demiryolları yılda 16 milyon yolcuyu, 2,6 milyon kargoyu toplam 6.485 kilometreye yayılan bir hat üzerinde taşıyabilen ve 13 bin kişi istihdam eder hale gelmiştir.⁸¹ Osmanlı Türkiye'sinde inşa edilen demiryolu uzunluğu 1922'ye gelindiğinde toplam 8.619 kilometreyi bulmuştur.⁸²

Hiç şüphesiz, Hamidiye dönemindeki modern ulaşım ve taşımacılık alanında yaşanan gelişme sadece demiryollarında gerçekleşmemiştir. Buharlı taşıtların kullanımının artması ile deniz taşımacılığı da niceliksel ve niteliksel olarak önemli ölçüde dönüşüm geçirmiştir. 1860'lar boyunca İstanbul limanlarına yanaşan deniz taşıtlarının sadece beşte birini buharlı deniz taşıtları oluşturmaktayken, 1900 yılına gelindiğinde İstanbul limanlarına yanaşan gemilerin yüzde 95'inin buharlı taşıtlar olduğu gözlemlenmektedir. Bununla birlikte, sözü edilen yılda, geri kalan yüzde 5'i oluşturan buharlı olmayan deniz taşıtının 1900'den önceki sayısından daha fazla sayıda olduğu göze çarpmaktadır. Bu durum, buharlı deniz taşıtlarının toplam taşımacılıktaki hâkim rolünün basit bir biçimde taşımacılıkta öne çıkması, buharsız gemileri ortadan kaldırdıkları anlamına gememekte, tam tersine deniz taşımacılığında buharlı olmayan gemilerin de yer aldığı ve 1900'de çok büyük bir hacim artışının yaşandığını ifade etmektedir.⁸³ Demiryollarına benzer bir biçimde deniz taşımacılığındaki toplam tonajın yüzde 90'ının yabancı buharlı gemi şirketlerine ait olduğu da göz önünde bulundurulması gereken bir noktadır.⁸⁴

Bölgelerin birbirine artan bağlantıları ve ulaşım zaman ve maliyetlerindeki düşüş uluslararası piyasalara yönelik olarak yapılan tarımsal üretim üzerinde de önemli bir etki yaratmıştır. Ülkenin iç kesimlerini limanlar ile birleştirmekle tarımsal üretimde ihracata yönelik ekim ya-

80 Murat Özyüksel, *The Hejaz Railway and the Ottoman Empire: Modernity, Industrialisation and Ottoman Decline*, (London: I.B. Tauris, 2004).

81 Quataert, age. 2005, s. 123-125.

82 Ahmet Onur, *Türkiye Demiryolları Tarihi (1860-1953)*, (İstanbul: K.K.K. yayınları, 1953).

83 Quataert, age. 2005, s. 120.

84 Zürcher, age. 2004, s. 78.

pılması eğilimi güç kazanmıştır.⁸⁵ Demiryolu hatlarının inşa edildiği bu gibi tarımsal arazilerde piyasa odaklı tarımsal üretim, hızlı bir biçimde gelişme göstermiş, rekabetçi fiyatlarda satılabilme olanağı ortaya çıktığından üretilen tarımsal ürünün –genellikle tahıl ürünlerinin-miktarı artmıştır.⁸⁶ Tanzimat reformcularının, imalat sanayiini finanse edecek tarımsal üretim hayali, kısmen de olsa hayata geçmeye başlamış olmaktaydı. Buna ek olarak devlet tarafından tarımsal üretimin arttırılmasına yönelik olan desteklerin de üretimin artışında önemli etkisi olduğunu belirtmek gerekmektedir. 1900'lere gelindiğinde ülkenin birçok yerinde binlerce demir pulluk, biçerdöver ve kombine kullanılır durumdaydı. Bunun en somut çıktısı, 1888 ve 1911 yılları arasındaki tarımsal üretim atışlarıdır. Buna göre tahıl üretimi yüzde 51, tütün üretimi yüzde 191, incir üretimi yüzde 122 ve pamuk üretimi yüzde 472 oranında artışlar gerçekleşmiştir. Üretimde gözle görünür niceliksel artışların yaşandığı bu ürünlerin, uluslararası piyasalara yönelik ürünler olduğuna dikkat çekmek gerekmektedir. Osmanlı Türkiye'sinin toplam ihracatında tarımsal ürünlerin oranı 1889'da yüzde 18 iken 1907'de bu oran yüzde 22'ye, 1913'te ise yüzde 27'ye ulaşmıştır.⁸⁷

Bununla birlikte iç tüketime yönelik imalat sanayisinin de aynı dönemde, sınırlı ölçekte de olsa, geliştiği gözlemlenmektedir. 1830 ve 1840'lardan itibaren özellikle ordunun ihtiyaçlarını gidermek üzere üretim yapılması amacıyla Osmanlı devletinin önemli miktarda makine ithal ederek İstanbul, İzmir ve Adana gibi illerde fabrikalar kurmaya başladığı görülmektedir. Bununla birlikte, imalat sanayindeki asıl genişleme 1880'lerden itibaren kendini göstermeye başlamıştır. Buna örnek göstermek gerekirse doğrudan yabancı yatırımın artış gösterdiği 1888 ve 1896 yılları arasında gerçekleşen toplam yabancı sermaye yatırımının üçte biri imalat sektörüne gerçekleşmişti. Bu yatırımların çoğunluğu da pamuklu ve ipekli giysi, kumaş, iplik, gıda maddesi, çi-

85 Donald Quataert, 'College Limited Revolution: The Impact of the Anatolian Railway on Turkish Transportation and the Provisioning of Istanbul, 1890-1908', *The Business History Review* 51 (2), Summer, 1977, s. 139-160.

86 Quataert, age. 2005, s. 122.

87 Yıldırım, age. 2001, s. 315.

mento, tuğla ve benzeri inşaat malzemelerinin üretimine yöneliktir.⁸⁸ Bunun yanı sıra elektrik üretimi, bira ve tütün fabrikaları ve halıcılık gibi diğer sektörler de gelişen imalat sanayisinin içinde yer almışlardır.⁸⁹

Hamidiye rejiminde önem verilen diğer alanlardan biri de eğitim olmuştur. Osmanlı bürokratları 1869'da yürürlüğe giren Maârif-i Umûmiye Nizamnamesi adı ile anılan, Fransız eğitim sisteminin etkilerini içeren ve Osmanlı Türkiye'sinde modern bir eğitim-öğretim yapısının oluşmasını hedefleyen uygulamayla imparatorluk eğitim altyapısının oluşturulmasına hizmet etmişlerdir.⁹⁰ Maârif-i Umûmiye Nizamnamesi ile başkentteki ve taşradaki eğitim kurumları aynı kanun kapsamına alınmakta, taşrada maârif meclislerinin kuurlması öngörülürken, eğitimin ekonomik kalkınmada önemli bir merhale olduğunun altı çizilmekteydi.⁹¹ Nizamnamenin daha güçlü bir biçimde uygulanabilmesi ancak 1881'den sonra, Abdülhamit devrinde bütüncül bir eğitim politikasının uygulanmaya başlaması, taşrada maârif idarelerinin kurulması gibi adımlarla mümkün olacaktı.⁹² Bu dönemde modern bir eğitim sistemi benimsenmiş ilk ve orta dereceli okul açılmış ve bu okullarda eğitim gören öğrencilerin sayısı önemli derecede artmıştır. Örnek vermek gerekirse 1867'de sayısı 108 olan orta öğretim kurumu rüştiyelerde 7830 öğrenci eğitim görmektedirken, bu sayı 1895'te 426 rüştiyeye ve 33.469 öğrenciye ulaşmıştı.⁹³ Aynı dönemde yüksek öğrenim kurumlarının ve meslek okullarının sayılarında da önemli bir artış yaşandığını belirtmek gerekmektedir. 1878'de daha sonra İstanbul Üniversitesi Hukuk Fakültesine dönüşecek olan Hukuk Mektebi, 1883'te Sanayi-i Nefise Mektebi, 1884'te Ticaret Mektebi, 1884'te Hendese-i Mülkiye Mektebi, 1888'de Mülkiye Baytar Mektebi ve 1900'de

88 Şevket Pamuk, *Osmanlı-Türkiye İktisadi Tarihi*, (İstanbul: İletişim Yayınları, 2005).

89 Zürcher, age. 2004, s. 85.

90 Fortna, age. 2008, s. 51.

91 Selçuk Akşin Somel, *Osmanlı'da Eğitimin Modernleşmesi (1839-1908): İslâmlaşma, Otokrasi ve Disiplin*, (İstanbul: İletişim Yayınları, 2010), s. 119.

92 Somel, age. 2010, s. 132.

93 Sina Akşin, 'Siyasal Tarih: 1789-1908', *Zirveden Çöküşe Osmanlı Tarihi, 1600-1908*, (İstanbul: Milliyet Yayınları, 2003).

daha önce açılmış ama devamlılık gösterememiş Darülfünunun devamı olan Darülfünun-u Şahane kurulmuştur.⁹⁴ Eğitimin dönüşümünde başlangıçta ilgili kurullarda ulema ve medreseden katılım gerçekleşmişse de zaman içinde kademeli olarak ulema ve medrese eğitimden dışlanmış, Tanzimat döneminde nasıl rüşdiyelerin yaygınlaşmasına şahit olunduyorsa, II. Abdülhamid döneminde idadiler, II. Meşrutiyet sonrasında da sultaniler yaygınlaşan modern eğitim kurumları olarak ortaya çıkmışlardır.⁹⁵ Eğitim sisteminin merkezileşmesi ve modernleşmesinde Maarif Nezaretinin 1879'da yeniden örgütlenmesi ve buna bağlı olarak ilk ve orta öğretim şubeleri gibi ihtisasa dayalı bir biçimde dairelere bölünerek çağdaş bir yapıya kavuşturulması da önemli bir rol oynamıştır.⁹⁶ Eğitimdeki merkezileşme ve modernleşme ile ilintili olarak batılı ölçüm sistemleri de adapte edilmeye başlanmış ve 1881'de onluk ölçüm sistemi benimsenmiş, Osmanlı tüccar ve müteşebbislerine yardım ve eğitim verilmek üzere 1882'de Dersaadet Ticaret Odası kurulmuştur.⁹⁷ Eğitim alanındaki bu düzenlemeler ile Osmanlı Türkiye'sinde ilk defa eğitim-öğretimin orta ve alt sınıfların da ulaşabileceği bir faaliyet haline geldiği söylenebilir. Buna ek olarak Osmanlı modernleşmesi sürecinde zorunlu eğitim ve zorunlu askerlik gibi mekanizmaların aynı anda ortaya çıkması, eğitimde merkezi ve örgün bir kurumsallaşmanın yaşanması devletin resmî ideolojisinin ve vatandaşlık bilincinin yerleştirilmesinde önemli bir araç olarak karşımıza çıkmaktadır.⁹⁸

Devletin merkezileşmesi ve vakıf gelirlerinin maliye hazinesine devredilmesi vakıflar ve imaretler aracılığıyla sağlanan klasik koruma ve

94 Akşin, age. 2003, s. 180.

95 Mehmet Ö. Alkan, 'Osmanlı İmparatorluğunda Modernleşme ve Eğitim', *Türkiye Araştırmaları Literatür Dergisi*, Cilt 6, Sayı 12, 2008, 9-84.

96 İkinci Abdülhamid döneminde gerçekleşen Maarif Nezaretinin modernleşmesi çerçevesinde oluşturulan yeni teşkilat yapısı ve eğitimde ulsul-i cedidi takip eden okullara ağırlık verilmesi üzerine bkz. Teyfur Erdoğan, Maarif-i Umumiyye Nezareti Teşkilatı, *Ankara Üniversitesi SBF Dergisi*, C. 51, 1996, s.183-247.

97 Ercüment Kuran, 'Küçük Said Paşa (1840-1914) as a Turkish Modernist', *International Journal of Middle East Studies*, 1(2), 1970, s. 124-132.

98 Alkan, age. 2008, s. 20.

refah mekanizmalarının da 19. yüzyıl boyunca sekülerleşmesini de beraberinde getirmiş, 1868'de Dersaadet İdare-i Belediye Nizamnamesi ile Şehremaneti, yani belediyeler, yetim ve yoksulların bakımından sorumlu hale gelmiş, 1877 Dersaadet Belediye Kanununda da bu görevler tekrar edilmiştir.⁹⁹ Sultan Abdülhamit döneminde ise 1896 yılında tamamlanan Darülaceze, 1899 yılında kurulan Hamidiye Etfal Hastane-i Âlisi gibi hastane ve yetimhane ve bakımevleri modern sosyal refah politikalarının uygulandığı kurumsal yapılar olarak öne çıkmıştır. Ancak bu kurumların sadece sosyal hizmetlerin sağlanmasına yönelik yapılar olarak değil aynı zamanda merkezi iktidara meşruiyet sağlayan araçlar olarak da değerlendirilmesi gerekmektedir.¹⁰⁰

Bu bağlamda Hamidiye rejiminin ve bürokrasisinin Porfirio rejimi ve bürokrasisi ile önemli ölçüde benzerlikler gösterdiği görülmektedir. Her iki dönem de aslında çevre kapitalizminin genişlediği ve merkezi iktidar ile kurumsallaştığı, böylece pre-kapitalist formları ya çözdüğü ya da dönüştürdüğü dönem olarak karşımıza çıkar. Porfiriato'ya benzer bir biçimde Sultan II. Abdülhamid döneminde devlet aygıtının modern bir biçimde yeniden örgütlenmesi ile dışsal karakterli bir çevre kapitalizminin kurumsallaşması süreci paralel olarak gitmiş, ülkedeki iç pazarın küresel pazarlar ile entegrasyonu her alanda ilerlemiş ve ilkel kapitalist birikim mevcut toplumsal üretim ilişkilerini kökten bir biçimde dönüştürmüştür. Bir başka deyişle 19. yüzyılın son çeyreğinde Meksika'yı pre-kapitalist azgelişmişlikten modern azgelişmiş kapitalizme doğru dönüştüren yapısal koşullar Osmanlı Türkiye'sinin sosyoekonomik yapısını da benzer bir doğrultuda dönüştürmüştür. Hiç şüphesiz, bu sürecin sağlanmasında, geleneksel toplumsal güçler ile yeni ortaya çıkmakta olan liberaller arasındaki çatışmayı ortadan kaldıran Tanzimat bürokrasisinin liberal programını bir biçimde demir yumruk vasıtasıyla uygulayan Sultan II. Abdülhamit'in ilerici Sezarist rejiminin payı yadsınamaz. Artık yabancı sermayeye bağımlı, sınırlı ama aynı zamanda onunla rekabet eden, küresel piyasalara yönelik tarımsal ürün üretimi ya da ticareti yapan, kısıtlı da olsa imalat sektörün-

99 Nadir Özbek *Osmanlı İmparatorluğu'nda Sosyal Devlet: Siyaset İktidar ve Meşruiyet 1876-1914*, (İstanbul: İletişim Yayınları, 2011), s.60.

100 Özbek age. 2011, s. 197

de yatırımlarını arttıran, emlak yatırımları gerçekleştiren, bankacılık, spekülörlük, tefecilik gibi mali sermayeye dahil olan yerli bir sermayeden bahsetmek gerekmektedir. Bununla birlikte yine kısıtlı da olsa özellikle kıyı kentlerinde gelişen bir proletarya ve küçük burjuvazi, küresel piyasalara üretim yapan kıyı bölgelerdeki köylüler, ve hala büyük bir dönüşüm yaşamamış olsa da küresel kapitalizmin etkilerini birçok kanaldan birden hisseden iç bölgelerdeki köylüler mevcuttur. Fakat, Meksika örneğinde olduğu gibi, 19. yüzyıl modernleşmesinin en temel itici gücü merkez kapitalist ülkelerdeki sermaye birikiminin kaçınılmaz bir biçimde yakın periferiye yayılması ve periferide de kapitalist ilkel birikimin koşullarını yaratmaya başlaması olmuştur. Pre-kapitalist sosyoekonomik formların ve toplumsal üretim ilişkilerinin –tamamıyla ortadan kalkmadan- çözüldüğü ve yerini modern az gelişmiş kapitalist ilişkilerin kurumsallığına bıraktığı bu süreç mekanik bir süreç olmaktan uzakta çatışmalı bir toplumsal yapı ortaya koyarken aynı zamanda kendisini ortadan kaldıracak olan çelişkilerin de tohumlarını içinde barındırmaktaydı. Bu tohumların kaçınılmaz olarak çiçek vermesi ise 20. yüzyılın başında Meksika ve Türkiye’de gerçekleşen pasif devrimler vasıtasıyla gerçekleşecektir.

MEKSİKA'DA PASİF DEVRİM VE ÇEVREDE MODERN KAPİTALİST AZGELİŞMİŞLİĞİN KONSOLİDASYONU

BÖLÜM 4

Önceki bölümlerde de belirtildiği üzere, 19. yüzyılda sermaye birikiminin yoğunlaştığı sanayileşmiş merkez ekonomileri, kapitalist üretim için bir biçimde, yakın coğrafyasına doğru gerçekleşen bir yayılma göstermiştir. Bu yayılma periferide kapitalist mekânın örgütlenmesini, kapitalist üretim araçları ve toplumsal üretim ilişkilerinin eşitsiz ve bileşik bir biçimde gelişim göstermesini koşullandırmış, geleneksel üretim ilişkileri çözülürken, pre-kapitalist sosyoekonomik formlar ise varlıklarını korumaya devam edebilmiştir. Modern kapitalist azgelişmişliğin kurumsallaştığı bu dönem, aslında sözü geçen pre-kapitalist toplumsal üretim ilişkilerini ve bu ilişkilerin ürettiği sosyoekonomik formları ortadan kaldıracak çelişkileri de içinde barındırmaktaydı. Bu noktaya kadar, kendine özgü zaman mekânsal süreçleri ortaya konan Meksika ve Türkiye'deki kapitalizmin eşitsiz ve bileşik gelişim süreci de benzer bir biçimde çevrede kapitalizmin kurumsallaşmasından, çevrede kapitalizmin konsolide olmasına doğru yol alma sürecine tekabül etmekteydi. Çevrede kapitalist mekânın oluşumu sürecinde kırılma değil konsolidasyonun gerçekleştiği ve bu konsolidasyonun, birikim sürecinde güçlenmekte olan sınıflar lehine –formasyon halindeki burjuvazinin- eski rejimi ortadan kaldırarak sağlanması ise ancak 20. yüzyılın başındaki pasif devrimlerle mümkün olabilmiştir.

Bu bağlamda, 19. yüzyılın son çeyreğinden, 20. yüzyılın başına kadar ilerici Sezarist rejimler altında hız kazanan eşitsiz ve bileşik gelişim süreçlerinin bu rejimleri ortadan kaldıran pasif devrimlerin

yapısal koşulu olduğunu iddia etmek mümkündür. Pasif devrim, toplumdaki ilerici ve gerici unsurları birleştiren bir diyalektik süreç olarak ‘devrim-onarım’ ya da ‘devrimsiz devrim’ olgularına tekabül eden bir toplumsal dönüşüm evresidir. Böyle bir evrede, organik bir hâkimiyet kurabilmekten uzak olan ‘formasyon halindeki burjuvazi’ ezilen sınıfları mobilize etmek suretiyle bloke olmuş diyalektik süreci açabilme kapasitesini ortaya koyabilmektedir.¹

Pasif devrimin kavramsallaştırılmasında Gramsci’nin değindiği iki ilkenin altının çizilmesi önemlidir. İlk olarak Gramsci, üretici güçlerin ilerleme koşullarının tüketilmediği hiçbir toplumsal formun kaybolmayacağını altını çizmektedir. İkinci olarak da hiçbir toplumsal form gelişigüzel ve kendiliğinden ortaya çıkmaz ve tam olarak da ortadan kaldıracığı toplumsal formların tarihsel koşullarının içinden yükselirler.² Gramsci’nin zaman-mekânsal olarak spesifik olan pasif devrim kavramsallaştırılmasını üzerine oturttuğu bu iki ilke, aslında Marx’ın ‘Ekonomi Politîğin Eleştirisine Katkının’ önsözünde belirttiği toplumsal formların oluşumunun genel ilkelerine dayanmaktadır;

“Gelişmelerinin belli bir aşamasında, toplumun maddi üretici güçleri, o zamana kadar içinde hareket ettikleri mevcut üretim ilişkilerine ya da, bunların hukuki ifadesinden başka bir şey olmayan, mülkiyet ilişkilerine ters düşerler. Üretici güçlerin gelişmesinin biçimleri olan bu ilişkiler, onların engelleri haline gelirler. O zaman bir toplumsal devrim çağı başlar.

... İçerebildiği bütün üretici güçler gelişmeden önce, bir toplumsal oluşum asla yok olmaz; yeni ve daha yüksek üretim ilişkileri, bu ilişkilerin maddi varlık koşulları, eski toplumun bağrında çiçek açmadan, asla gelip yerlerini almazlar. Onun içindir ki, insanlık kendi önüne, ancak çözüme bağlayabileceği sorunları koyar, çünkü yakından bakıldığında, her zaman görülecektir ki, sorunun kendisi, ancak onu çözüme bağlayacak olan maddi koşulların mevcut olduğu ya da gelişmekte bulunduğu yerde ortaya çıkar.”³

1 Buci-Gluckmann, age. 1980, s. 315; Morton, age. 2007, s. 66; Morton, age. 2010, s. 319.

2 Gramsci, age. 2007, s. 106.

3 Karl Marx, *Ekonomi Politîğin Eleştirisine Katkı*, Çev. Sevim Belli, (İstanbul, Sol Yayınları, 1979).

Toplumsal formların oluşumunda Marx'ın işaret ettiği bu iki genel ilkenin pasif devrim kavramsallaştırmasındaki iki temel aksı ortaya koyduğu söylenebilir. İlk olarak, bu iki genel ilke toplumsal formların oluşum ve dönüşüm süreçlerinin diyalektik süreçler olduğunun altını çizmektedir. Böylelikle, pasif devrim kavramı kapitalist toplumsal ilişkilerin yeni iktidar formları içinde kendisini yeniden üretetek konsolide ettiği diyalektik bir sürece tekabül etmektedir.⁴ Bu açıdan bakıldığında, pasif devrim çevrede kapitalist birikim sürecinin başlatıcısı ya da ön koşulu değil fakat bu sürecin bir ürünüdür. Bir başka deyişle pasif devrim, kapitalist toplumsal üretici güçlerin, eşitsiz ve bileşik gelişim olarak tanımladığımız sürecinin yarattığı çelişkilerin çözülmesine tekabül eden, zaman mekânsal olarak kendine özgü bir evredir. Bu durum bizi, sözü edilen genel ilkelerin ikincisine yöneltmektedir; pasif devrim eşitsiz ve bileşik gelişme ile koşullanmış olmakla birlikte toplumsal üretim ilişkilerinin bağımlı gelişiminin konsolide edildiği ve derinleştiği yeni bir toplumsal formun da başlangıcını ifade etmektedir.

Meksika ve Türkiye örnekleri vasıtasıyla, çevrede kapitalist toplumsal mekânın diyalektik oluşumu sürecini inceleyerek pre-kapitalist az gelişmişlikten modern kapitalist bağımlılığa dönüşümü tanımlamak için, Meksika Liberal Cumhuriyet ve Osmanlı Tanzimat rejimlerindeki reform ve yeniden örgütlenme dönemleri ile Porfirio Díaz ve II. Abdülhamid'in hâkim oldukları ilerici Sezarist olarak nitelediğimiz hızlı ekonomik gelişme dönemleri arasındaki devamlılığın altının çizilmesi gerekmektedir. Daha önceki bölümde, Porfirio Díaz ve II. Abdülhamid'in otoriter rejimleri, her iki ülke toplumundaki ilerici ve reaksiyoner güçler arasındaki politik yenişememe halini sona erdirerek üretici güçlerin genişletilmesini sağlayan ilerici Sezarist dönemler olarak tanımlanmıştı.⁵ Meksika (1910-1920) ve Türkiye'de (1908-1925) yaşanan pasif devrimler ise hiç şüphesiz bu ilerici Sezarist dönemde ortaya çıkan çelişkilerin ve çevre kapitalizminin eşitsiz ve bileşik gelişiminin ürettiği diyalektik tıkanıklığın *ancien régimelerin* ortadan kaldırılmasıyla çözüldüğü, bu tıkanıklığın çözülmesi ile de hâkim hale gelmekte olan kapitalist üretim biçiminin konsolide edildiği bir

4 Morton, age. 2003, s. 632.

5 Gramsci, age. 2007, s. 222.

evreye geçişi temsil etmişlerdir. Bu bölüm, tam da bu açıdan, yüzyılın başında gerçekleşen bu iki önemli devrimden, ilk olarak Meksika Devrimini, çevrede kapitalizmin konsolidasyonu ve bağımlı kapitalizmin ilerletilmesi bağlamında incelenecektir.

4.1. 1910-1920 Meksika Devrimi ve kapitalist mekânın konsolidasyonu

Meksika devrimi, tarihi bir dönem olarak barındırdığı önemden daha çok, aslında devrim sonrası Meksika'nın sosyal, politik ve üretim ilişkilerinin doğasına bulunduğu etki bağlamında değerlendirilmesi gereken bir süreçtir. Camín, Meksika Devrimini 'güçlü bir tahakküm, anlamlar ve söylemin birleştirici bir fetişi, kendi öz kafa karışıklığını ve kendi öz yorumlanmasını üreten, devamlı olarak ayrıştırıcı ve devamlı olarak gerçeklikten uzaklaştıran bir hayalet' olarak tanımlamıştır.⁶ Bir başka deyişle, Meksika Devrimi, devrimin kahramanları, sembolleri, sloganları ve genel anlamda bir devrimci olma haliyle, devlet aygıtının ve iktidardaki seçkinlerin kendilerini yeniden üretmelerinin ve sistemi tahkimlerinin temel aracı işlevi görmüştür. Semo, Meksika burjuvazisinin bu açıdan Latin Amerika burjuvazileri içinde sui generis özelliğine işaret eder ve Meksika burjuvazisinin meşruiyetini devrimci bir kökten alan bir burjuvazi olduğunun altını çizer. Gilbert ve Nugent ise Meksika Devrimi tarih yazımında, ortodoks, revizyonist ve neo-populist/post-revizyonist olmak üzere üç ana akım tespit etmektedir. Meksika Devrimi'nin revizyonist anlatısına sahip olan gruptakiler, Meksika Devrimini, Porfirio rejimini ve onunla iş birliği içinde olan yerel '*cacique*'leri'-ve feodalite kalıntılarını- kahramanca alaşağı eden köylü kitleleri anlatısı temelinde açıklayan hâkim ortodoks okumayı sorgulamışlardır.⁷ Hâkim sınıflar tarafından ortaya atılan bu yorum

6 Héctor Aguilar Camín, 'Ovación, denostación y prologo', in Adolfo Gilly, Manuel Aguilar Mora, et al. (eds.) *Interpretaciones de la Revolución Mexicana*, (México, D.F.: Universidad Nacional Autónoma de México, 1979), s. 11-20.

7 Simon Miller, 'Review: Revisionism in Recent Mexican Historiography', *Bulletin of Latin American Research*, 4(1), 1985, s. 77-88; M. Joseph Gilbert, and Daniel Nugent, 'Popular Culture and State Formation in Revolutionary Mexico', in M. Joseph Gilbert and Daniel Nugent (eds.) *Everyday Forms of State Formation: Revolution and the Negotiation of rule in Modern Mexico*, (Duke University Press, 1994), s. 3-23.

daha sonra hem devrime hem de devrim sonrasında devrimin tarih yazımına ve devrimin aldığı politik yapının sınıfsal karakterine yoğunlaşan akımlar tarafından eleştirilmiştir. Womack, Meksika Devriminin aslında orta ve üst sınıflara ait ve aynı unsurların kendi içlerindeki bir mücadelesi olduğunu öne sürerek, devrimin dinamiğini sistemin dışına itilmiş olan orta ve üst sınıflarda arama yoluna gitmiştir. Womack'a göre mücadeleye kitlelerin dahil olması ise, Porfiriato dönemindeki kapitalist gelişimin en büyük zorluklarını üstlenen ve bu gelişimin yarattığı ekonomik yükü çekmek zorunda kalan genel halk kitlelerinin duydukları memnuniyetsizliği ifade etmelerinin doğal sonucu olarak gerçekleşmiştir.⁸

Fakat bununla birlikte, devrim süresince politik ve askeri eylemlerin temel hareket gücü ve kitle mobilizasyonunun ana motorunun köylü sınıfının toprak için girişmiş olduğu devasa kavga olduğu yadsınamaz. Askeri mücadelenin temel unsurlarından olan üç büyük devrimci askeri kuvvetin, Emiliano Zapata, Francisco Villa ve Álvaro Obregón'un ordularının toplumsal tabanını da köylüler oluşturmaktaydı. Hiç şüphesiz, köylülerin devrimin kitlesel tabanını ve askeri gücünü oluşturması, kitlesel bir halk ayaklanmasının, öncüsünün halk olduğu toplumsal bir devrime dönüşmesini kendiliğinden sağlamamıştı.⁹

Daha önce ortaya konulduğu gibi, Porfiriato rejiminde aynı dönem içinde iki farklı ekonomik gelişim dinamiği –ki toprağın yoğun bir biçimde belirli bir grubun elinde toplanması ve sermayenin yoğun bir biçimde birkaç elde toplanması süreçleri erken sanayileşen ekonomilerde farklı dönemlerde gerçekleşmişti- bir arada ve birbirine paralel olarak ortaya çıkmıştı. Bu ekonomik gelişimden en büyük yararı sağlayanlar ise hiç şüphesiz yabancı sermaye sahipleri ve sınırlı da olsa formasyon halindeki Meksika burjuvazisi olmuş, köylü sınıf ise geleneksel olarak sahip olduğu ya da ortak kullanım hakkı ile ulaşabil-

8 John Jr. Womack, 'The Mexican Revolution 1910-1920', in Leslie Bethell (ed.) *The Cambridge History of Latin America, Mexico since Independence*, (New York: Cambridge University Press, 1991), s. 125- 200.

9 Adolfo Gilly, 'La Guerra de clases en la Revolución Mexicana: Revolución permanente y auto-organización de las masas', in Adolfo Gilly, Manuel Aguilar Mora, et al. (eds.) *Interpretaciones de la Revolución Mexicana*, (México, D.F.: Universidad Nacional Autónoma de México, 1979), s. 21-53.

diği toprakları kaybederek aşırı ölçüde yoksullaşmış ve bu ekonomik gelişimin en açık zararda olan tarafı haline gelmiştir.¹⁰ Küçük kent burjuvazisi ise bu dışsal gelişimden etkilenmiş ya da çeperinde kalmış, bunun sonucunda ise hâkim ilişkilerin zayıfladığı anda Porfirio rejimi ile olan eski iş birliğinden ayrılarak memnuniyetsiz kitlelere destek vermişlerdir.¹¹

Ekonominin dışsal etkenlerle hızlı büyümesi ve küresel piyasalara güçlü bir biçimde eklemelenmesi, Profirio'nun son yıllarında ekonominin küresel kapitalist krizlerden ve dalgalanmalardan da önemli bir biçimde etkilenir hale gelmesine sebep olmuştur. 1907'de ABD'de New York finansal piyasasında yaşanan banka paniği ve ortaya çıkan nakit sıkıntısı ABD ekonomisinde genel bir krize dönüşmüş, piyasada nakit paranın bulunmamasına dayalı olarak üretimin birçok yerde durmasına sebep olmuş, 1909'a kadar ABD ekonomisinin büyümesi durmuş ve ekonomiye olan güven sarsılmıştı. ABD ekonomisinde yaşanan bu kriz, Meksika ekonomisini de derinden etkilemiş, hem ABD pazarına yönelik ihraç ürünleri olan ham madde ve tarımsal ürün üretiminde önemli bir gerileme yaşanmış hem de kapitalist gelişimin temel motoru konumundaki yabancı sermaye akışı kesintiye uğramış ve bu iki temel etken Meksika ekonomisinin 1908-1909 yıllarında krize girmesine sebep olmuştur.¹² Bu ekonomik krizin toplumun belirli kesimleri üzerindeki ekonomik zorlukların ağırlığını arttırdığı ve toplumsal bir çatışmanın zeminini oluşturduğunu tahmin etmek güç değildir.¹³ Porfirio rejiminin son 15 yılında genel nüfusun yaşam koşullarında gözle görülür bir kötüleşmenin yaşandığını söylemek mümkündür.¹⁴ 1895 ve 1910 yılları arasında tarım sektöründe ücretli

10 Diego G. López Rosado, *Curso de Historia Económica de México*, México D.F.: Universidad Nacional Autónoma de México, 1963; Gilly, age. 1979, s. 24-25.

11 Adolfo Gilly, *The Mexican Revolution*, (London: Verso Editions and NLB, 1983)

12 1907-1908 ABD ekonomik krizinin Meksika bankacılık sistemine ve ekonomisine genel etkileri için bkz. Kevin J. Cahill, 'The U.S. Bank Panic of 1907 and the Mexican Depression of 1908-1909', *The Historian*, vol. 60, no.4, 1998, s. 795-811.

13 Adolfo Gilly, 'La Revolución mexicana', in Enrique Semo (ed.) *México: un pueblo en la historia 2*, (México D.F.: Universidad Autónoma de Puebla, 1983) s. 303-402.

14 Paul J. Vanderwood, 'Building Blocks but yet no Building: Regional History and the Mexican Revolution', *Mexican Studies/Estudios Mexicanos*, 3(2), Summer, 1987, s. 421-432; Meyer, age. 2010, s. 25.

çalışan köylülerin ücretlerinde yüzde 17'lik bir düşüş gerçekleşmiştir. İmalat sanayiinde çalışan işçilerin reel ücretleri de benzer bir biçimde düşüş gösterirken sektördeki işsizlik oranları da artış göstermiş, özellikle tekstil imalatındaki işçi sayısı 20 bine gerilemiştir. 1905 yılından sonra imalat sanayiinde çalışan işçiler tarafından gerçekleştirilen grev sayısı önemli ölçüde artış göstermiş, alım gücünün azalması bu grevlerin yarısının temel sebebi olurken grevlerin yoğunluk gösterdiği sektörler ise tekstil, demiryolu ve tütün işçilerinin bulunduğu sektörler olmuştur.¹⁵ Küresel ekonomide durgunluğun yaşandığı 1900 ve 1907 yılları arasında –ve özellikle 1907-1908 ABD banka paniğini takiben-Meksika'nın kuzeyindeki ihraç ekonomisi büyük yara almış, Sonora, Sinaloa ve Chihuahua eyaletlerinde tarımsal üretim yüzde 40 düşerken, binlerce sanayi işçisi işten çıkarılmıştır.¹⁶

Porfiriato rejiminin çelişkilerinin çözülmesinin burjuvazinin farklı fraksiyonlarının birbirleri ile mücadelesine evrilmesinden önce, yüzyılın başında sanayi işçilerinin belirli bir politik programdan etkilendiğini söylemek mümkündür. Ricardo Flores Magón ve kardeşi Enrique Flores Magón'un liberal programı ve 1905'de kurdukları Meksika Liberal Partisi (*Partido Liberal Mexicano –PLM*) Porfirio Díaz rejimine karşı ve sadece bu rejimin değişmesi için değil, Devleti ve sınıfları ortadan kaldıracak kapsamlı bir toplumsal devrim için sanayi işçileri arasında yaygın bir örgütlenmeye gitmişlerdi.¹⁷ Hiç şüphesiz Magonismo ve PLM'nin Díaz karşıtı mücadelesi yanında, 1900 yılında yayın hayatına başlayan *Regeneración* dergisi ve derginin Díaz rejimine karşı, özel mülkiyet ve sınıf mücadelesi üzerine yoğunlaşan yayınları Meksika Devriminin düşünsel öncülü olmuştur. San Luis Missouri'deki merkezde yayımlanan dergi, Meksika'nın kuzey eyaletlerinden Sonora'daki devasa Cananea bakır madenlerine gönderilmekte ve buradaki maden işçilerini PLM'nin ideolojik ve programatik önerileri çev-

15 M. González Navarro, 'Las Huelgas Textiles en el Porfiriato', *Historia Mexicana*, 6(2), 1956, s. 201-216.

16 Gilly, age. 1983, s. 58; Meyer age. 2010, s. 26-27.

17 Ricardo Flores Magón'un sosyo-ekonomik programı ve 'anarco-magonismo'nun' ideolojik kökenleri için bkz. Eduardo Blanquel 'El anarco-magonismo', *Historia Mexicana*, Vol. 13, No. 3 (Jan. –Mar., 1964), s. 394-427.

resinde örgütlemekteydi. PLM, Haziran 1906'da Cananea'daki ABD menşeli Greene bakır madeni şirketinde çalışan Meksikalı ve ABD'li işçiler arasında uygulanan ücret ve çalışma koşulları ayrımcılığına son verilmesi, çalışma saatlerinin 8 saat ile sınırlandırılması ve ücretlerin iyileştirilmesi talebi ile önemli bir grev hareketi örgütlemeyi başarmıştır. Porfirato dönemindeki en önemli işçi hareketi olan Cananea grevi, Greene şirketinin yardımına gelen 275 kişilik *Ranger* grubu ve daha sonra da bu gruba eklenen Rurales jandarma grubu ile şiddetli bir biçimde bastırılmıştır.¹⁸ Ancak bastırılabilmiş olsa dahi Cananea grevi, Meksika'daki işçi hareketi açısından geçerli bir direniş hattına işaret eden bir örnek olmaktaydı.

Sanayi işçileri arasındaki Magonist örgütlenme ve PLM'nin faaliyetlerinin sonuç verdiği bir başka alan ise tekstil sektörü olmuştur. Daha önceden de belirtildiği gibi, Porfirato döneminde demiryolları, madencilik gibi ücretli emeğin en çok yaygınlaştığı ve yabancı sermayenin en çok yatırımda bulunduğu alanlardan biri de tekstil üretimi olmuştur. 20. yüzyılın başında, Meksika körfezindeki Veracruz eyaleti ve bu eyaletteki Orizaba şehri de yabancı sermayenin, en başta da Fransız sermayesinin tekstil alanında yatırım yaptığı bölge haline gelmiştir. Cananea grevinin etkisi geçmeden, Aralık 1906'da Puebla ve Tlaxcala'da başlayan tekstil işçileri grevleri, Ocak 1907'de Veracruz eyaletinde yer alan Río Blanco fabrikasında ayaklanmaya dönüşmüş, işçiler fabrikayı yakmaya çalışıp bunda başarılı olamayınca, fabrika mağazasına el koyup ateşe vermişler ve olayı bastırmaya gelen Rurales grubu durumu kontrol edemeyerek geri çekilmek zorunda kalmıştır.¹⁹ Ayaklanmaya Orizaba kentindeki diğer işçi grupları da dahil olmuş, olaylar ancak merkezi hükümetin şiddet kullanarak müdahale etmesi ve iki bin askerın işçilerin üzerine ateş açarak dağıtması ile sonlandırılabilmiştir. Ayaklanmanın sona erdirilmesinden sonra, kaçabilen işçiler takip edilmiş ve öldürülmüştür.²⁰ Bu açıdan Porfirato'nun düzeni bozanlara karşı örnek oluşturmaktan çekinmediği söylenebilir. 1908 baharındaki

18 Salvador Hernández Padilla, 'El Magonismo: Historia de una pasión libertaria 1900-1922', México, (1984), Ediciones Era.

19 Padilla, age. 1984, s. 76-78.

20 Padilla, age. 1984, s. 76-78.

demiryolları grevi ile birlikte Cananea ve Río Blanco işçi direnişleri Porfirio döneminde yaşanan en önemli muhalefet hareketleri olmakla birlikte doğmakta olan Meksika proletaryasının ilk büyük hareketleri olması açısından da dikkate değerdirler. Hiç şüphesiz yabancı sermaye açısından önemli birer tehdit olarak görülen bu ayaklanmalar merkezi hükümet ile iş birliği içerisinde ancak şiddet dozu artırılarak bastırılabilmişlerdir. 1908 Haziran'ında Coahuila, Yucatán ve Chihuahua'daki Magonist ayaklanmalar da ordu kuvvetleri tarafından bastırılmıştır.

Bu açıdan Magonist hareketi Meksika devriminin basit bir öncülü olarak görmek yanlış olacaktır. Magon kardeşler ve PLM çevresinde örgütlenen hareket, Meksika Devriminin tarihsel akışının aksine işçi sınıfının mücadelesini merkeze koymuş, proletaryanın 'demokratik burjuva devrim bilincini kendi bilinci olarak benimsemesini değil, demokratik devrimin işçi sınıfı bilincine sahip olmasını' hedeflemiştir.²¹ Bu açıdan Magonizm, PLM'nin Porfirio rejimine karşı demokratik yapıların oluşturulmasını önerdiği 1906 programından ayrıldığı, Cananea ve Río Blanco grevlerini örgütlediği ve sonrasında daha radikal bir programı benimsediği dönem olan 1909-1917 yılları arasındaki faaliyetleri ile aslında Meksika Devriminin basit bir öncüsü olmaktan uzaktır. Daha ziyade, Meksika işçi hareketinin, proleter bilincinin, çıkar ve mücadelesinin dönemdeki en önemli temsilcisi olarak görülebilir.²² Magon, 1910'dan sonra, Díaz rejiminin ortadan kaldırılmasının gerekli ve kaçınılmaz olduğunu savunmakla birlikte, devrimin burjuva karakterini reddetmiş ve devrimin temel güçleriyle- Madero, Villa, Carranza- ortak hareket etmenin ve burjuva güçleri ile ittifakın yanlış olduğunu savunmuştur. Güneydeki köylü hareketlerini desteklese bile Anayasacılarla ve özellikle Carranza'ya karşı çıkmış, Madero'yu 'diğer bir milyoner' olarak tanımlamıştır.²³ Bu durum hiç şüphesiz, ülkede oluşan rejim karşıtı silahlı muhalefetin yanında Magonizmin politik bir hareket olarak giderek güçsüzleşmesine ve taban kaybetmesine yol açmıştır.

21 José Revueltas, '*Ensayo sobre un Proletariado sin Cabeza*', Ediciones Era, México, 1987.

22 Revueltas, age. 1987, s. 204-207.

23 Balquel, age. 1964, s. 408.

Díaz rejiminin içinde bulunduğu toplumsal kriz, bir yandan Magonist hareket ile örgütlenen ayaklanmalara tahvil edilirken, öte yandan burjuva muhalefetini ve bu muhalefetin temsilcisi olarak da Francisco I. Madero'nun başını çektiği 'yeniden seçim karşıtı' (*antireeleccionistas*) ve evrensel oy hakkını savunan grubun oluşumunu izleyen ulusal nitelikteki bir politik krizi de içermektedir. Coahuila eyaletinin zengin toprak ve fabrika sahibi ailelerinin birinden gelen Madero, 1908'de yazdığı ve 1909 yılının başlarında yayınlanan '1910'daki Başkanlık değişimi' (*La sucesión presidencial en 1910*) kitabında Porfirio rejimine karşı ılımlı ama önemli eleştiriler getirerek Ulusal Demokratik Parti'nin (*Partido Nacional Democrático*) kurulmasını sağlayacak bir politik program ortaya koymuştu. Madero ve burjuvazinin reformist kanadı, 1910 seçimlerinde Porfirio rejiminin içinden birinin adaylığının sağlanmasını hedeflemekteydiler. Böylece geçiş döneminde oluşturulacak demokratik kurumları destekleyecek uzun soluklu bir muhalefet hareketine izin verecek bir siyasi ortam da yaratılabilmiş olacaktı.²⁴ Porfirio Díaz'ın 1908 Şubat'ında ABD'li gazeteci James Creelman'a verdiği mülakat bu yöndeki beklentileri artırmıştı. Creelman mülakatında Díaz, demokratik ilkelere olan inancını belirtmekte ve dönemini bitirdikten sonra tekrar başkanlığa aday olmayacağını ilan etmekteydi. Ancak Díaz yönetiminin içinde yer alan teknokrat kanat –*científicos*– bu değişime hazır olunmadığı düşüncesi ile Díaz'ın bir dönem daha başkan olarak kalmasını savunmuş, hal böyleyken 1908 senesi sonunda Díaz'ın tekrar aday olması kesinleşmişti. Bu durumda burjuvazinin rejime muhalif kanadının önünde, göstermelik bir seçime katılım sağlamaktansa, Díaz'ın 'yeniden seçilememe'si' (*antirreeleccionismo*) ilkesini savunan muhalif unsurları birleştirmekten başka bir çare kalmamıştı. Madero'nun özellikle Díaz'ı eleştirdiği ve çok ilgi toplayan kitabı ile adını duyurması, rejim muhalifi grupların Madero etrafında birleşerek, Mayıs 1909'da 'Yeniden Seçilme Karşıtı Merkez Kulübünü' (*Club Central Antirreeleccionista*) kurmasını kolaylaştırmıştı.²⁵

24 J. Silva Herzog, *Breve Historia de la Revolución Mexicana: Los Antecedentes y la Etapa Maderista*, (México, D.F: Fondo de Cultura Económica, 1995).

25 Charles C. Cumberland, '*Madero y la revolución mexicana*', (México D.F. Siglo XXI Editores, 1999).

Yeniden seçilme karşıtı grup kısa sürede Madero'nun ilkelerini benimseyerek temel hedefi 'etkin oy verme hakkı ve tekrar seçilememe' olan bir siyasi parti haline gelmeyi kararlaştırmıştır. Daha sonra kabul edilen programda, ülkenin içinde bulunduğu kötü durumun diktatörlük rejiminden kaynaklandığı, tek adam rejiminin adalet sisteminin ve mahkemeleri yozlaştırdığı, ülkede çalışan yabancıların kamu kontrolündeki bazı demiryolu şirketlerinde bile yerli halktan daha ayrıcalıklı konumda oldukları ifade edilmiş, eğitim sisteminin yetersizliği, Yaqui ve Maya yerlilerine karşı gerçekleştirilen gereksiz savaşların maliyetleri, yabancılara verilen tehlikeli boyutlardaki imtiyazlar eleştirilmiştir.²⁶ Madero'nun, parti manifestosunu bir yeniden seçilme karşıtı kampanyaya dönüştürerek tüm ülkeyi gezmeye başlaması, 'yeniden seçilme yanlısı' (*reeleccionist*) grupları ve Díaz yönetiminin dikkatini çekse de bastırılması gereken bir tehdit olarak görülmemiştir. Díaz rejimine hâkim olan *Científicos*²⁷ grubunun daha önce tasfiye etmeyi başardığı, Díaz'ın kendisinin de güvendiği ve kabinesinde savaş ve deniz bakanı olarak yer almış olan ve ordu içinde de desteğe sahip olan General Bernardo Reyes'in, Díaz'ın yanında başkan yardımcısı olarak seçime girmek için harekete geçmesi Díaz rejimini Madero'dan daha çok ilgilendirmektedir. Ancak Bernardo Reyes'in saf dışı edilerek Ekim 1909'da Avrupa'ya sürgüne gönderilmesi ve *Científicos* grubundan olan ve 1904'ten beri başkan yardımcısı olan Ramón Corral'ın tekrar başkan yardımcısı aday olması bazı Reyistlerin Madero'nun Nisan 1910'da kurulan 'Ulusal Yeniden Seçilme Karşıtı Parti' (*Partido Nacional Antirreeleccionista*) saflarına geçmelerine sebep olmuştu. Kaçınılmaz olarak rejimin, burjuvazinin rejim karşıtı tüm fraksiyonlarının tek hareket noktası haline gelen Maderistlere karşı tutumu sertleşmiş

26 Cumberland, age, 1999, s. 77-78.

27 *Científicos* adlı grup özellikle 1890'lardan itibaren Díaz rejiminin idari mekanizmasında önemli kademelerde yer almaya başlamış, yüzyılın başından itibaren de politik bir hareket halini almıştır. Bu grubun Meksika liberalizmi ve Meksika'nın 19. yüzyıl ekonomik ve politik modernleşmesi süreci içindeki yeri için bkz. Charles A. Hale, *The Transformation of Liberalism in Late 19th Century México*, (Princeton: University Press, 1989), César Arturo Velázquez Becerril, 'Intelectuales y Poder en el Porfiriato: Una Aproximación al grupo de los Científicos, 1892-1911', *Fuentes Humanísticas*, Dossier La revolución Mexicana, 2010, s. 7-41.

ve başkanlık seçimlerinin yapıldığı 1910 yılının haziran ayına yaklaşıldıkça önce hareketin üyeleri üzerindeki baskı artmış, Madero'nun ülkenin çeşitli yerlerindeki aktiviteleri yasaklanmış ve sonunda da Madero Haziran 1910'da tutuklanmıştır.²⁸

Başkanlık seçimlerinin Díaz-Corral ikilisi tarafından kazanılması ve seçimin Temsilciler Meclisi tarafından onaylanması ile Díaz ve Científicos grubu başkanlık sorununun çözüldüğünü tahmin ediyorlardı. Bu duruma göre, Díaz'ın ilerleyen yaşı göz önüne alındığında, Porfirio Díaz'ın muhtemel ölümü durumunda Corral'ın başkan olması sağlanmış olacaktı. Başkanlık sorununun çözülmesi ile Madero, San Luis Potosí kenti dışına çıkmamak şartıyla serbest bırakılmış, Madero da serbest kalır kalmaz 6 Ekim 1910'da ABD'ye kaçmıştı. Ancak Madero'nun ABD'ye kaçmasındaki temel sebep, San Luis Potosí adı verilen Planı ilan ederek Díaz rejimine karşı silahlı mücadele başatabileceği bir merkeze sahip olmaktı. San Luis Potosí Planı, Başkanlık ve Başkan yardımcılığı seçimlerini, Anayasa Mahkemesi, Senato ve Temsilciler Meclisi seçimleri ile birlikte hükümsüz ilan etmiş, Díaz idaresini tanımamaya kanun dışı olduğunu belirtmiştir. Bununla birlikte Başkan, Başkan yardımcıları ve Eyalet valilerinin tekrar seçilememesi ilkesini barındıran bir kanun ilan edilerek, Díaz rejimine karşı başlatılacak savaşı idare etmek, ülkenin başkenti ve ülke topraklarının yarısından fazlasının ele geçirildiğinde serbest seçimleri gerçekleştirmek üzere Madero 'Geçici Başkanlık' rolünü üstlenmiş, 20 Kasım tarihinden itibaren tüm vatandaşları mevcut otoritelere karşı silahlı bir biçimde ayaklanmaya çağırmıştır.²⁹

San Luis Potosí Planının iki temel özelliği olduğunu söylemek mümkündür. İlki; Madero ve kendisini destekleyen burjuvazinin belirli bir kesimi artık Díaz rejimi ve onunla birlikte hareket eden Científicos grubu ile herhangi bir anlaşma yoluna gidilemeyeceğini ve belki de uzun sürecek silahlı bir devrim hareketinin kaçınılmaz olduğunu kabul etmekteydiler. İkinci olarak ise, Plan'ın üçüncü maddesinde Porfirist idare tarafından yabancı hükümet ve şirketlere verilen taahhütlere saygı duyulacağı ve 'Boş Bırakılan Topraklar' kanunun suiistimali ile

28 Herzog age. 1995, s. 140-172.

29 Francisco I. Madero, "Plan de San Luis Potosí", Javier Garcadiago, *Textos de la Revolución Mexicana*, (Fundación Biblioteca Ayacucho, 2010), s. 190-199.

topraklarını kaybetmiş olan ve çoğunluğunu yerli topluluklarının oluşturduğu sayısız küçük toprak sahibinin haklarının iade edileceğinin belirtilmesidir. Madde 'keyfi' bir biçimde topraklarını kaybetmiş olanlara topraklarının iadesinin 'gözden geçirileceğini' belirterek muğlak bir dil kullansa da, köylüleri rejime karşı ayaklanmaya çağırıyordu.³⁰ Tüm bu sayılan gelişmeler sonucu, San Luis Potosí Planının ilanı ile Meksika Devriminin Díaz rejiminin devrilmesine kadar devam edecek olan ilk evresinin başladığını söylemek mümkündür.

Madero'nun çağrısı ile birlikte ilk çatışma Puebla'da yaşanacaktı. 18 Kasım 1910'da kentin önemli Maderistlerinden biri olan Aquiles Serdán'ın, Madero'nun silahlı ayaklanma çağrısı yaptığı 20 Kasım günü için silah ve mühimmat hazırlığı yaptığı bilgisi sebep gösterilerek evine baskın düzenlenmesi ve gerçekleşen çatışmada kardeşleri ile birlikte öldürülmesiyle devrimin silahlı safhası başlamış olmaktaydı. Ancak Serdán kardeşlerin öldürülmesinden sonra, San Luis Planının 20 Kasım tarihine yönelik tüm ülkeye yaptığı silahlı ayaklanma çağrısı ilk önce kuzey eyaletlerinde, özellikle de Chihuahua eyaletinde sınırlı bir karşılık bulmuştur. Madero'nun Rio Grande'yi geçip Coahuila eyaletindeki Piedras Negras sınır şehrini işgal etme planı destek bulmayınca, Madero ve kuvvetleri Texas San Antonio'ya geri çekildiler. Buna rağmen, Chihuahua'nın batısındaki Maderistler sınırlı da olsa gerilla savaşına başlamışlardı. Chihuahua eyaleti, Terrazas ve Creel aileleri gibi büyük çiftliklerin küçük köylülerin topraklarını elinden aldığı ve madencilik ile demir çelik gibi sektörlerde ABD sermayesi ile büyüyen bir işçi sınıfı ile güçlenen bir orta sınıfa sahip bir eyaletti. Ayrıca, Sonora ve Coahuila gibi devrimde önemli rol oynayan diğer kuzey eyaletleri gibi 1908-1910 krizinden önemli ölçüde etkilenmişti. İşte bu ortamda, Chihuahua'da, Pascual Orozco ve Fransisco (Pancho) Villa gibi kişilerin önderliğinde başlangıçta sayıları 20-30'u bulan küçük silahlı gruplar, Madero'nun çağrısına uyarak ayaklanmışlar ve birkaç ay içinde Díaz rejimini savunacak olan Federal Ordunun askerleri ile mücadele edebilecek sayılara ulaşmışlardı.³¹

30 Gilly, age. 1983.

31 Friedrich Katz, *The life and times of Pancho Villa*, (Stanford University Press, 1998).

Madero'nun kuzeydeki başarısızlığı ve ülke genelinde yayılan bir ayaklanmayı gerçekleştirememesi Díaz rejimi ve Científicos grubunun bir süre için durumu kontrol altına almasını sağlamışken, Madero Şubat'ta Chihuahua'daki devrimcilere katılmış ve devrimin kuzeyde tekrar ivme kazanması ile silahlı ayaklanmalar Mart 1911'de Guerrero ve özellikle de Morelos gibi Meksika'nın güney eyaletlerine yayılmıştır.³² Meksika Devrimi için Chihuahua Kuzeyde ne anlam ifade ediyorsa, Morelos ta kısa sürede güneyde o anlamı ifade edecek bir konuma gelmişti. Morelos'u önemli kılan özelliklerden biri de Meksiko City'e olan coğrafi yakınlığıydı. Morelos ve eyaletteki köylü gruplarının lideri Emiliano Zapata, ayaklanmalarının başından itibaren San Luis Planını kabul ederken, haciendalara karşı bir tutumun kendileri için merkezi öneme haiz olduğunu da ilan etmişlerdi³³.

Nisan ayına gelindiğinde rejimin lehine olan sahadaki durum hızlı bir biçimde Maderist gruplar lehine değişti. Díaz'ın 30 bin kişiyi bulan Federal ordunun sayısını hızlı bir biçimde arttırma stratejisi birçok eyalette silah altına alınmayı kabul edecek kişinin bulunamamasıyla akamete uğramıştı. Eyaletlerde silah altına alınanların başka eyaletlerde –özellikle Chihuahua'da- rejim için savaşmaya gönderilecek olması eyalet valilerinin de gönüllü asker bulmakta güçlük çekmelerine sebep olmaya başlamıştı.³⁴ Bu zorluklar karşısında, Díaz ve Limantour gibi Científicos grubunun önemli isimleri Madero ile uzlaşi yolları aramaya başlamışlar ve özellikle Juárez'deki federal güçlerin bulunduğu zor durumdan kurtulması için Maderistlerle ateşkes imzalamışlardı. Aynı zamanda Díaz, yeniden seçilmeyi ortadan kaldıracak yasal düzenleme yapmayı, toprak reformu gerçekleştirmeyi, köylülerin yerel özerkliklerini yeniden tesis etmeyi taahhüt eden bir reform paketi ilan etmiş, maliye bakanı Limantour hariç Científicos grubunu kabinesinden temizlemişti.³⁵ Ancak bu reform vaatleri ve değişiklikler halk tarafından bir zayıflık olarak yorumlanmış, Maderist gruplar açısından da ateşkes

32 John Womack Jr., *Zapata y la Revolución Mexicana*, (México, D.F.: Siglo XXI Editores, 1976).

33 Womack, age. 1976, s. 74.

34 Katz, age. 1998, s. 82-83.

35 Katz, age. 1998, s. 94.

kendi askeri durumlarını tahkim etmek ve El Paso'dan Texas'a geçerek silah alımında bulunmaları için bir fırsat yaratmıştı.³⁶ Ateşkesin sonlanmasıyla ardından, sınırındaki Juárez kentinin 8-10 Mayıs'ta Orozco ve Villa kumandasındaki Maderistlerin eline geçmesi, Morelos eyaletinde de Zapata kumandasındaki grupların Cuautla kentini 13-19 Mayıs'ta ele geçirmesi, Díaz ve yardımcısı Corral'ın 25 Mayıs 1911'de istifa ederek Fransa'ya sürgüne gitmeleri ile sonuçlandı. Madero'un 20 Kasım 1910 için ilan ettiği, Aralık-Şubat aylarında imkansızlaşmış gibi görünen Díaz rejimin ortada kaldırılması planı 3 ay içerisinde gerçekleşmiş bulunmaktaydı. Bu açıdan devrimin ilk evresinin, yani ancien régime'in politik temsilcilerinden kurtulması evresinin tamamlandığını söylenebilir.

Díaz, Corral ve Científicos grubunun en önemli isimlerinin sürgüne gitmesi ve Madero'nun Meksiko City'ye girmesi, Maderistler açısından rejim değişikliği sürecinin, bir başka deyişle devrimin bittiği anlamını taşımaktaydı. Bununla birlikte ülkenin bütününde mobilize olmuş köylü grupları büyük çiftliklerin bir kısmına el koymuş, Porfirato döneminde özel mülkiyete geçmiş olan ortak topraklarda yeniden tarımsal faaliyetlere başlamışlardı.³⁷ Hiç şüphesiz bu durumun Meksiko City'de vücut bulan büyük endüstriyel ve finans sermaye gruplarının çıkarlarına kısa vadede doğrudan bir tehdit oluşturmadığını göz önünde bulundurmak gerekmektedir. Díaz kabinesinde dış işleri bakanlığı yapan Francisco León de la Barra, Ekim ayındaki seçimlere kadar geçici başkanlığı üstlenmiş, tamamı Porfirio döneminden kalan federal valiler istifa etmiş, Ekim 1911'deki seçimlerde de Madero Başkan, Yucatán eyaletinden Maderist bir avukat olan José María Pino Suárez de Başkan Yardımcısı olarak seçilmişlerdir. Ancak Madero'nun devrimci kuvvetleri, doğrudan yeni yönetime dahil etmeden kontrol altında tutmak için gösterdiği çaba, devrimin bel kemiğini oluşturan güçleri kendisine yabancılaştırmaya başlamıştı.

36 Paco Ignacio Taibo II, *Pancho Villa: Una biografía narrativa*, (México D.F.: Editorial Planeta Mexicana S.A., 2006).

37 Adolfo Gilly, *La revolución Interrumpida, México, 1910-1920: una guerra campesina por la tierra y el poder*, (México, D.F.: Ediciones "El Caballito", 1981).

Madero, istibdat ve istikrarın omurgasını oluşturduğu 34 yıllık Porfirato rejiminin mirası ile baş etmek durumunda kalmışsa da aynı zamanda başkanlık görevini devralmasından itibaren silahlı güçleri pasifize etmeye çalışmak temel hedefi olmuştu. Bunu yaparken karşısında önemli zorluklar bulunmaktaydı. İlk olarak, Porfirato döneminde birbiri ile mücadelede olan gruplar arasında müzakere ve anlaşma sağlayan mekanizmalar ortadan kalkmış bulunmaktaydı. Rejimi destekleyen ve ona muhalif olan grupların arasındaki mücadele kadar farklı sermaye grupları arasındaki mücadele de böylece daha açık hale gelmiştir. Amerikan sermayesine ait olan Standard Oil ve İngiliz sermayesine ait olan Águila arasındaki mücadele gibi sermayeler arası rekabet hız kazanmıştı. İkinci olarak ise Porfirato dönemindeki baskı ortamının sona ermesiyle kitle mobilizasyonu patlama yapmış, işçi hareketleri, özellikle de tren çalışanları, tekstil ve maden işçileri arasında örgütlü mücadele ve grev dalgası hız kazanmıştı. Üçüncü olarak ise Madero, burjuvazinin Meksika devriminin hedefine ulaştığı düşüncesine muhalefet eden ve köklü bir toprak reformu talep eden köylü muhalefeti ile mücadele etmek durumundaydı.³⁸

Bununla beraber, de la Barra'nın geçiş hükümeti devrimci güçlerin çözülmesini, rejimin tüm bürokratik yapısının, federal ordunun ve yerel Rurales güçlerinin, yani bir başka deyişle Porfirio dönemi devlet yapısının değişikliğe uğramadan korunmasını garanti altına almıştı. Hacienda sahipleri ise federal hükümetten devrimci güçleri silahsızlandırmasını talep ederek silahlı köylü grupları tarafından el koyulmuş bulunan toprakları geri almaya çalışmaktaydı. Bir başka tarafta ise, General Huerta ve de la Barra kuvvetlerinin şiddetle bastırmaya çalıştıkları güneydeki devrimci güçler ve Madero arasındaki müzakerelerin çökmesi sonucu Morelos eyaletinde Zapata'ya bağlı birlikler Kasım 1911'de Ayala Planı'nı ilan etmişti. Buna göre, Ayala Planını ilan edenler kendilerine silah bırakmalarını emreden Madero'yu hain ve tiran olarak nitelemiş, kuzeyde, Chihuahua'da Rurales komutanı olarak görevlendirilmiş olan Pascual Orozco'yu lider olarak tanımışlardı.³⁹

38 Womack, age. 1991, s. 135-136.

39 Womack, age. 1976, s. 124-125.

Ayala Planı esas olarak Meksika köylülerinin devrimden ne anladıklarını ve temel beklentilerini ifade etmesi açısından önemlidir. Planın 6. maddesi doğrudan hak sahiplerinden alınarak hacendadolar tarafından el konulan toprakların iadesini şart koşarken 7. maddesi topraksız olan ve sefalet içinde yaşayan köylülerin toprağı ve suyu tekelinde bulunduran haciendalara karşı ortak toprak mülkiyeti (*ejidos*) ile korunmasını önermekteydi. Plan, aslında toprağın ortak mülkiyetine karşı olan Juárez'e de reform dönemindeki kiliseye ait olan topraklara el konulması konusunda referans vermektedir.⁴⁰ Tüm bu noktalar değerlendirildiğinde Meksika Devriminin, Meksika köylüsü açısından köklü bir toprak reformu sağlanması talebini içerdiğini söylemek yanlış olmayacaktır.

Bu dönemden itibaren ABD'nin de Meksika'daki olaylara daha fazla müdahil olduğu görülecektir. Morelos eyaletinde Zapata'nın, daha sonra da Chihuahua'da Orozco'nun yeni idareye karşı isyan etmesi ABD Başkanı Taft'ın Meksika'ya müdahaleye hazırlanma emri vermesine sebep olmuş, Meksika'daki siyasi karışıklıklar ABD başkanlık seçimlerinin konusu haline gelmiştir. İşçi grevleri, Madero'nun petrol üretimi üzerine koyduğu verginin ABD tarafından düşmanca karşılanması, içerideki isyanlar, Madero'yu yalnızlaştırmış, halen pozisyonlarını korumakta olan Díaz döneminin generallerin gücünü arttırmıştı. Madero'nun konumunun kırılganlığı karşı-devrimci klikleri de harekete geçirmiştir. Madero'ya karşı düzenlenen komploların ilki olan, Porfirio Díaz'ın yeğeni Félix Díaz'ın Ekim ayında Científico grubu ile ortak bir biçimde Veracruz limanındaki ayaklanma teşebbüsü başarısız olmuştu. Madero, Félix Díaz'ı kurşuna dizmek yerine ömür boyu hapse mahkûm edip Meksiko City'e naklettirdi. Yeni rejime daha önceden ayaklanmış ve hapse girmiş olan General Bernardo Reyes ve Félix Díaz hapisneden yeni bir darbe planı hazırlamışlarken, kendilerine sadık askerlerin yardımıyla hapisneden kaçırılmaları esnasında yaşanan çatışmada Reyes'in öldürülmesiyle tekrar başarısız oldular. Böylelikle ikinci komplo da akamete uğramış olmaktaydı. Madero, General Victoriano Huerta'yı başkentteki olayları bastırmak üzere görevlen-

40 Javier Garciadiego, 'Texto del Plan de Ayala', *Textos de la revolución Mexicana*, (Caracas: Fundación Biblioteca Ayacucho, 2010), s. 253-258.

dirirken, Huerta ABD çabası ile isyancıların lideri Díaz ile anlaşmaya çalışıyordu. 9 Şubat 1913'te 'Trajik On Gün' olarak adlandırılacak olan çatışmalar ve darbe sonrasında başkentteki ordu güçlerine hâkim olan Félix Díaz ve Victoriano Huerta, Madero'yu ve yardımcısı Suárez'i istifa ettirmeyi başardılar. Madero'nun kardeşi ve aynı zamanda senatodaki 'ilerici' grubun lideri olan Gustavo Madero aynı gece bir suikast ile öldürüldü. General Huerta ABD Büyükelçisinin arabuluculuğu ile Católico-Científico ortaklığında bir kabineyi kabul ederek geçici başkan olmuştu. Sürgüne gitmeleri konusunda anlaşma sağlanan Madero ve Suárez ise 22 Şubat'ta öldürülmüşlerdir.⁴¹

Madero'nun öldürülmesi ile Meksika devrimindeki ikinci safhanın başladığını iddia etmek mümkündür. Bu safhanın ilk aşamasını Huerta'nın Científico grubu ile ortak olarak gerçekleştirdiği karşı devrimin ortadan kaldırılması oluşturmaktaydı. Huerta darbesini hemen hemen tüm eyalet valileri, ordu, Kongre ve Anayasa Mahkemesi kabul etmişti. Ancak Zapata'nın 'Güneyin Özgürleştirici Ordusu' (*Ejército Libertador del Sur*) Madero'ya karşı muhalefete devam ediyor olduklarından zaten silahlarını bırakmamışlardı ve federal ordu ile mücadele halindeydiler. Aynı şekilde kuzeyde Maderist kuvvetler, özellikle Orozco'nun isyanı sırasında güçlenmiş olan Maderist milisler de mevcuttu. Huerta darbesi mevcut çatışmalı hal ve yüksek seviyede silahlı mobilizasyon içinde gerçekleşmişti. Ülkenin kuzeyinde inançlı Maderist valiler tarafından yönetilen eyaletler –Chihuahua, Sonora, Coahuila ve Sinaloa- ise Huerta rejimini tanımadıklarını ilan ettiler. Ancak bu direnişin tüm devlet organlarını kontrol altına alan Huerta'ya ciddi bir tehdit oluşturduğunu söylemek zordur. Chihuahua'da, Madero'nun Pascual Orozco'yu yabancılaştırmak pahasına desteklediği Vali Abraham González, Huerta'yı tanımayan valiler arasındaydı. Huerta kuvvetlerinin başkente girmesi ve González'i tutuklayıp daha sonra da öldürmesi, Huerta'nın muhalifleri açısından endişe verici bir gelişmeydi.⁴²

41 Womack, age. 1991, s. 140.

42 Jürgen Buchenau, *The Last Caudillo: Alvaro Obregón and the Mexican Revolution*, (Wiley-Blackwell, 2011).

Sonora eyaleti Valisi José María Maytorena ise, González ile aynı akıbeti paylaşmaktansa eyaleti terk ederek ABD'ye sığınmıştı. Bu durumda kuzeydeki Huerta karşıtı direnişe öncülük edecek iki isim kalmaktaydı; politikacı ve orta büyüklükte bir çiftlik sahibi olan ve Sonora eyaletindeki askeri birlikleri komuta etmesi için görevlendirilen Álvaro Obregón ve ülkenin kuzey doğusundaki Coahuila eyaleti Valisi Venustiano Carranza. Carranza, mart ayında Huerta'ya karşı geliştirdiği 'Guadalupe Planı' ile Huerta idaresini, yasama organını ve Anayasa mahkemesini ve plana bir ay içinde dahil olmayan tüm eyalet valilerini tanımadıklarını ve kendi idaresi altında 'Anayasacı' olarak adlandırılacak bir ordunun kurulduğunu ilan etmişti.⁴³ Coahuila'nın toprak sahibi ailelerinden gelen Carranza böylelikle 'Birinci Şef' unvanını üstlenmekteydi ve kuzey direnişinin riskli liderliğini kabul etmiş bulunmaktaydı.

Huerta karşıtı güçlerin lehine olarak değerlendirilebilecek şekilde, ABD'de yeni Başkan olan Wilson, Huerta idaresini tanımamıştı ve Meksika Körfezindeki deniz gücü sayesinde Avrupa'dan Huerta'ya silah nakledilmesini önlemekteydi. Wilson idaresi zamanla daha da açık bir pozisyon alarak Anayasacı güçlere silah akışını serbest hale getirdi. Bu süreçte, Huerta'nın lehine olan tek unsur ise, ona karşı oluşan ittifakın kendi içerisinde kavgalı olmasıydı. Zapata ve Villa'nın kuvvetleri, Carranza ve Obregón'un kuvvetlerinden farklı bir yapıya sahipti. Zapatist kuvvetler Morelos eyaletindeki çiftçilerden, Villa'nın meşhur 'Kuzey Tümeni' (*División del Norte*) ise ağırlıklı olarak Chihuahua ve Durango gibi güney ve kuzeyde toprak sorunlarının en şiddetli yaşandığı bölgelerden gelenlerden oluşmaktaydı. Buna karşılık Carranza ve Obregón'un Anayasacı kuvvetlerinin bel kemiğini ise Sonora, Coahuila ve Nueva Leon gibi sanayileşmiş eyaletlerden gelen ve Maderist geçmişe sahip kişiler oluşturmaktaydı.⁴⁴ Devrimin burjuva karakterine tehdit oluşturan durum, eski rejimi tekrar tesis etmeye çalışan Huertist karşı-devrimi kadar, kuzeydeki üç ordudan biri olan ve köy-

43 Javier Garciadiego, 'El Plan de Guadalupe', *Textos de la Revolución Mexicana*, (Caracas: Fundación Biblioteca Ayacucho, 2010), s. 310-313.

44 Katz, age. 1998, s. 305.

lülerin çoğunluğunu oluşturduğu Villa'nın Kuzey Tümeni ile, güneyde Meksika Devriminin kitle karakterini temsil etmeyi başından sonuna kadar hiç yitirmemiş olan Zapata'nın ordusunun birleşmesiydi.⁴⁵

Carranza'nın korktuğu bu durum, Villa'nın Kuzey Tümeninin önce Torreón'da, daha sonra da Zacatecas'ta Huerta'nın federal ordusuna karşı üstün gelmesiyle kazandığı ulusal popülerite ile gerçekleşecekti. Bununla birlikte Obregón da hem Huerta birliklerinin Coahuila eyaletinden çıkmaya zorladığı Carranza'ya ev sahipliği yaparak hem de Kuzey Tümenine paralel olarak güneye doğru gerçekleştirdiği –ancak Sonora eyaletinin Cihuahua eyaleti gibi kendisini Orta Meksika'ya bağlayan tren yollarına sahip olmamasından dolayı Villa'ya göre daha yavaş bir biçimde ilerlediği- askeri ilerleme sayesinde Anayasacılar içinde önemli bir tanınırlığa erişmişti.⁴⁶

1914'ün Nisan ayına gelindiğinde Zapata güçleri güneyde Guerrero eyaletine de girmiş bulunuyorlardı ve Villa güçleri ile görüşmeler başlamıştı. Zapata için Carranza kesin olarak devrim düşmanları arasında yer alıyordu ve Zapata Kuzeyin meşru temsilcisi olarak sadece Kuzey Tümenini ve Pancho Villa'yı tanıyordu.⁴⁷ Bunlarla eş zamanlı olarak ABD vatandaşlarından oluşan bir gemi mürettebatının kısa süreli olarak gözetimine alınmaları bahanesiyle Wilson, Veracruz limanının işgal edilmesi emrini vermişti. Meksika'daki karışıklığın ABD gündeminde daha merkezi bir yere gelmesi zaten zor durumda olan Huerta rejimini daha fazla dayanamayacağı bir evreye sokmuştu.

Bununla birlikte Huerta'nın federal güçlerinin gerilediği dönem, Huerta'ya karşı koalisyonun da çatırdamaya başlaması anlamına geliyordu. Carranza, Meksiko City'e giren ilk kişinin Villa olmaması için, Kuzey Tümenini yavaşlatmak üzere Villa'ya Saltillo kentini almasını emrederek 650 km fazladan yol yaptırması, Villa'nın Kuzey Tümenindeki görevini bırakmasına ve Saltillo'yu aldıktan sonra bu kez kendi inisiyatifi ile güneye yönelerek Zacatecas'ı almasına yol açmıştı. Villa'nın bu hareketi ile birlikte, Carranza'nın arzuladığı bir biçimde –

45 Gilly, age. 1981, s. 87.

46 Buchenau, age. 2011, s. 61.

47 Katz, age. 1998, s. 340; Womack, age. 1976, s. 193-194.

Obregón'un ulusal bir lider statüsüne ulaşmasına zemin hazırlaması pahasına- Haziran'da Huerta'nın istifasını takiben Meksiko City'e giren Obregón olmuştur.⁴⁸

Böylelikle Meksika devriminin ikinci safhasının birinci evresi, yani karşı-devrime karşı ortak mücadele dönemi kapanmış oluyordu. İkinci evre ise devrimin karakterini belirleyecek, Madero'nun öldürülmesiyle akamete uğramış olan, burjuvazi ile köylü kitleleri arasındaki mücadeleye sürecidir. Zapata'nın devrim güçleri ile herhangi bir müzakereye girmesinin mümkün olabilmesi için Ayala Planının ve planda öngörülen toprak reformunun kabul edilmesi gerekiyordu. Carranza ve diğer Anayasacı fraksiyonlar içinse temel olan geçiş hükümetinin kurulması ve politik reformun gerçekleştirilmesiydi. Bu amaçla Carranza Ekim 1914'te Meksiko City'de bir Konvansiyon toplamıştır. Konvansiyonda tüm devrimci kuvvetlerin en büyüğüne sahip olan Villa'nın ağırlığı, Zapata delegasyonunun görüşmelere katılarak toprağın yeniden bölüştürülmesi temelinde bir ittifak içinde kendisine destek vermesi ile artmıştı. Obregón ise Villa ve Carranza arasında arabuluculuk yapma arzusunda olmasına rağmen bu arabuluculuğu gerçekleştirebilecek bir toplumsal tabana sahip değildi.⁴⁹ Carranza ve Villa arasındaki mücadelede, Konvansiyon her iki tarafı da anlaşılmaya ikna edememişti. Devrimci liderlerin tutumu göz önüne alındığında bu durumun şaşkınlık duyulmayacak bir durum olduğunu söylemek mümkündür. Carranza, Zapata ve Villa çekilip sürgüne gitmeye kabul ederlerse kendisinin de sürgüne gideceğini ilan ederken, Villa ise Konvansiyon tarafından kendisinin Carranza ile birlikte eş zamanlı olarak kurşuna dizilmesi ile sorunun halledilmesini önermekteydi.⁵⁰ Tüm bu tartışmalarla birlikte Konvansiyon, Ayala Planının birçok maddesini kabul etmiş, Villa ve Zapatist delegasyonun desteklediği Eulalio Gutiérrez'i ülkeyi seçimlere götürmek için geçici başkan seçmişti. Carranza'nın Konvansiyon'un kendisini pasifize etmeye çalışmasına engel olmak üzere gerçekleştirdiği muhalefet, Konvansiyonun çökmesi, Carranza'nın

48 Buchenau, age. 2011, s. 64.

49 Buchenau, age. 2011, s. 72; Gilly, age. 1981, s. 128.

50 Gilly, age. 1981, s. 133.

geçici rejimi reaksiyoner olarak tanımlayıp reddetmesi, Konvansiyonun da Carranza'yı isyancı ilan edip Villa'yı ve Kuzey Tümenini yetkili kılması ile sonuçlandı.⁵¹ Obregón için ise Carranza saflarına geçmekten başka çare kalmıyordu. Bu durumda, Huerta karşı-devrimini ortadan kaldıran devrim kuvvetleri Carranza ve Obregón'un Kuzeydoğu ve Kuzeybatı Tümenlerinin oluşturduğu 'Anayasacılar' ile Villa'nın 'Kuzey Tümeni' (*División del Norte*) ve Zapata'nın Güneyin Özgürleştirici Ordusunun (*Ejército Libertador del Sur*) oluşturduğu Aguascalientes Konvansiyonu –Konvansiyon Villa'nın baskısı sonucu Meksiko City'den Aguascalientes'e taşınmıştı- kararlarını savunan 'Konvansiyoncular' arasında ikiye bölünmüş olmaktaydı.⁵²

4 Aralık 1914'te Villa ve Zapata'nın Meksiko City'nin güneyinde yer alan Xochimilco'da imzaladıkları Pakt ile kurulan birlik – ki bu birliğin şerefine Zapata'nın alkol kullanmayan Villa'ya zorla içirdiği konyak sebebiyle Villa boğulma tehlikesi geçirmiştir- 6 Aralık'ta Meksiko City'e girmişti.⁵³ Anayasacı kuvvetlere karşı askeri güç olarak üstün ve ulusal popülaritesi Carranza'ya nazaran çok daha fazla olan bu birliğin aleyhine ise çok fazla unsur bulunmaktaydı. İlk olarak Zapata daha önceki tecrübelerinden ittifaklara karşı ziyadesiyle temkinliydi. İkinci ve daha önemlisi ise Zapata ve Villa'nın toplumsal tabanlarını köylüler oluşturuyor olsa bile Morelos ve Chihuahua'nın tarımsal faaliyet yapıları farklıydı. Morelos'ta köylüler daha çok kendi kendini idame ettirmek üzere mısır ve fasulye ekimi yapmakta ve nakit para için ise şeker ekimi gerçekleştirmekteydi. Bu açıdan Morelos dış dünyaya daha az ihtiyaç duyar nitelikte bir yapıya sahipti. Villa'nın hâkim olduğu Chihuahua'da ise ABD sınırında yer alması sayesinde hacienda ürünlerini satabiliyor ve Villa'nın ordusunun silah ve iase kaynağı bu şekilde sağlanıyordu. Bu Villa'yı dışarıda daha tanınır hale getirmişti. Morelos'ta Zapata'nın kuvvetleri aynı zamanda tarımla uğraşlarına devam edebildikleri bir gerilla taktiği ile savaşırken, Kuzey Tümeni daha uzak mesafelerde mücadele ediyordu. Bu durumda Villa ordusunda

51 Womack, age. 1991, s. 158.

52 Buchenau, age. 2011, s. 73.

53 Womack, age. 1976, s. 217-218.

savaşan köylülere toprak reformu vadetmekteyse de savaş devam ettiği müddetçe el koyduğu haciendaları köylüler arasında bölerek dağıtması ve bundan orduya gelir üretebilmesi pratik olarak imkansızdı.⁵⁴

Konvansiyon güçlerinin kaçınılmaz bölünmesi ise geçici Başkan Gutiérrez'in Villa ve Zapata'ya otoritesini kabul ettiremeyip Meksiko City'yi terk etmesi ile başlamıştır. 1915 bahar aylarında da Zapata'nın Villa kuvvetlerine duyduğu güvensizlik ve yaşanan sorunların etkisiyle Carranza kuvvetleri ile savaşı bırakıp Morelos'taki sosyoekonomik reformlara ve eyaletteki barış durumunun devamına yoğunlaşmasıyla bu bölünme derinleşmişti. Villa'nın ordularının kuzeyde önce Celaya'da, sonra León'da –Obregón'un kolunu kaybettiği⁵⁵– toplam üç büyük savaşta Obregón tarafından yenilgiye uğratılması bile Zapata'yı Villa'yı rahatlatmak için güneyde ikinci bir cephe açmaya yöneltmedi.⁵⁶ Ancak Carranza kısa süre sonra Zapata kuvvetlerine karşı da bir kampanya başlatmış ve Pablo González'e Zapata ile savaşma görevi verilmişti.

Bu arada başkenti ele geçiren Obregón'un, 1856'da yürürlüğe giren Juárez kanunlarına hilaf olarak el konulan tüm toprakların geri iadesini içeren bir toprak reformu kanunu geçirmesi Anayasalcı rejimin taviz vermeye hazır olduğunun da göstergesiydi. Carranza'nın sistematik olarak göz ardı etmeye çalıştığı bu reform tüm eksiklerine rağmen önemli bir adımdı. Obregón, Sendikalarla da önemli ilişkiler kurdu ve Dünya İşçi Evi'ne (*Casa de Obrero Mundial -COM*) bağlı sendikalarla bir anlaşma imzalayarak bu gruba bağlı sendikaları Anayasacılar tarafına çekebildi. Obregón aynı zamanda Konvansiyoncu güçlerin uzak olduğu kent yapısına uygun politikalar da izledi. Kentteki durma noktasına gelen imalat sanayiinden ve ekonomik durumdan etkilenen sınıflara yardım etti, bu yardımları finanse edebilmek için

54 Katz, age. 1998, s. 403-404.

55 Celaya ve León'daki savaşlar Villa'nın asker sayısını etkilemesi açısından önemlidir. Aynı zamanda Villa'nın yenilmezlik mitini de ortadan kaldırırken Obregón'un popüleritesini de arttırmasına da katkıda bulunmuştur. Villa'nın topçularına hücumla kalktığı sırada üzerlerine gelen bir el bombası ile kolunu kaybeden Obregón, ayağa kalkarak 'Yaşasın Meksika! Yaşasın Devrim!' diye bağırırdıktan sonra kendi tabancası ile intihar etmek istemiş, ancak aynı günün sabahında yaveri tarafından temizlenen silahının boş olmasından dolayı bu arzusunu gerçekleştirememiştir, Buchenau, age. 2011, s. 80.

56 Womack age. 1976, s. 239.

kiliseye ek vergi yükümlülüğü getirdi.⁵⁷

Konvansiyonun dağılmasından sonra bir yıl içinde Carranza'cı güçler ülkedeki askeri kontrolü sağlamışlardı. Villa'nın kuvvetleri en güçlü oldukları dönemde 50 bin kişiye ulaşırken, ardarda gelen yenilgilerden sonra 12 bin kişiye kadar düşmüş, cephane ve iâşe kıtlığı ile karşı karşıya kalmışlardı.⁵⁸ 1916'ya gelindiğinde Carranza'ya karşı savaşılan güçlerin elinde tutabildiği tek kent Zapatist kuvvetlerin elindeki Morelos'un başkenti Cuernavaca kentiydi. Tam da bu aşamada Villa, Carranza hükümetini tanıyan ve Villa kuvvetleri ile mücadelede mali ve askeri destek sağlayan ABD'ye saldırmanın, Amerikan askerlerini Meksika'ya çekeceğini ve ABD-Carranza hükümeti arasında sorun yaratarak halk arasında ABD'ye karşı Villa'yı destekleyen bir ivme oluşturacağını hesaplayarak New Mexico sınırındaki Columbus kentine saldırdı.⁵⁹ ABD birliklerinin Villa'nın yakalanması için John. J. Pershing komutasında 'Cezalandırıcı Harekata' başlaması ve Meksika topraklarını işgal etmesi Carranza açısından Villa meselesinin halledilmesini daha da acil hale getirmiştir. ABD işgali her ne kadar Villa'nın Carranzacılar arasında bile destek bulmasına sebep olduysa da önce kuzeyde Chihuahua, mayıs ayında ise güneyde Cuernavaca kenti Carranzacı kuvvetler tarafından işgal edilmiş, kuzeyde Villa, güneyde de Zapata'nın kuvvetleri artık gerilla tipi mücadeleye geçerek düzenli ordu niteliklerini yitirmişlerdir. Carranza'nın 1916 sonunda kurucu meclis seçimlerini ilan etmesi ve Kurucu Meclisin Anayasa çalışmalarına başlaması ile Devrimin ikinci safhası da tamamlanmış bulunmaktaydı. Bu aşamadan sonra devrimin karakterini belirleyen mücadeleye, burjuvazi fraksiyonları arasındaki mücadele de eşlik edecektir.

1917 Anayasası, Meksika Devrimi boyunca mücadele eden sınıfların vardıkları noktayı, bir başka deyişle devrimin karakterini, tam anlamıyla yansıtmaları açısından önemlidir. İlk olarak 1917 Anayasası, güçlü bir Başkan tarif ediyor, yani yürütmeyi yasama ile mukayese edildiğinde hem yasa koymakta hem de yürütme gücünü kullanmada daha avantajlı bir konumda tahkim ediyor, bu arada yeniden se-

57 Gilly, age. 1981, s. 180-181.

58 Katz, age. 1998, s. 524.

59 Katz, age. 1998, s. 566.

çilmemeyi, etkin oy hakkını, federalizmi ve yerel ölçekte özgürlükleri ise güçlü yürütmenin yanında ek olarak kurumsallaştırıyordu. Federal yapı korunmakla birlikte merkezi otoritenin daha fazla kontrolüne girerken, Kilise kesin bir biçimde hem eğitimden (3. madde) hem de siyasi alandan (130. madde) çıkarılıyordu. Anayasanın 27. maddesi tüm yer üstü ve altı kaynakların Meksika ulusunun tamamına ait olduğunu ve büyük toprakların küçük ya da ortak (ejido) mülkiyete bölüştürülmesi için millileştirilmesini öngörürken, 123. madde 8 saatlik çalışma süresini, örgütlenme ve grev hakkını garanti altına almakta, angaryayı kaldırmaktaydı.⁶⁰ Kurucu meclis aynı zamanda Carranza'yı da başkanlık görevine seçmekteydi.

1917 yılı Meksika ekonomisi açısından toparlanma belirtileri gösterse de bu ekonomik iyileşme bütçe gelirlerinde yeterli etkiyi yaratmamaktaydı. Carranza idaresi ABD'den borçlanmaya çalışmaktaysa da 27. maddeden endişe duyan Amerikan petrol şirketleri ABD'den alınacak borcu bu konuda Carranza'ya baskı uygulamak için kullanmaktaydılar. Bu durumda Carranza idaresi Şubat 1918'de Anayasanın 27. maddesini temel alarak petrol endüstrisine genel bir vergilendirme rejimi uygulamasını yürürlüğe koymaya çalıştıysa da başarılı olamadı. Ekonomik zorlukları aşamayan, imalatçıları ve tüccarları kendilerine karşı yabancılaştıran, işçi örgütlerini kontrol altına alamayan, hala savaşmakta olan Villa'yı ortadan kaldıramayan Carranza'ya karşı 1919'un ortalarında Obregón, 1920 seçimlerine resmen adaylığını ilan ederek rakip olmuştu. Obregón, Carranza'nın kendi idaresine eklemeyemediği sendikalar ve işçi örgütleri ile ilişkisini güçlendirebilen bir kişilikti. Kuzeyde Carranza'nın vali adayları seçimleri kaybederken, Obregóncu generaller Meksika İşçileri Bölgesel Konfederasyonunu (*Confederación Regional Obrera Mexicana -CROM*) Carranza rejimine karşı ve Obregón'un yanında hareket etmeye ikna etmişlerdi.⁶¹

Carranza ise birden fazla cephede aynı anda savaşmak durumundaydı. 1918'den itibaren New York'ta sürgünde bulunan bir grup Meksikalı politikacı, Carranza'nın devrilmesini ve 1857 Anayasasına geri

⁶⁰ Womack, age. 1991, s. 176.

⁶¹ Womack, age. 1991, s. 189.

dönülmesini hedefleyen bir programı kabul ederek Meksika Liberal İttifakını (*Alianza Liberal Mexicana –ALM*) kurdular. Bu grup sadece burjuva politikacılarını değil Villacı ve Felipe Angeles gibi daha radikal generalleri de içerse de aslında 1857 Anayasasına geri dönülmesini savunarak Carranza'nın da gerisinde bir yerde konumlanmaktaydılar.⁶² Villa ise ALM'nin programını kabul ederek gerilla savaşını bırakma ve düzenli orduya geri dönme planları yapmaktaydı. 1919'da Felipe Angeles'in Meksika'ya dönmesi ile Villa düzenli ordu kurma sürecini hızlandırmıştı. Birkaç ay içinde 2000 kişiye ulaşan Villa ve Angeles'in kuvvetleri Rio Florido'da ALM'nin programını kabul ederken, 1917 Anayasasını kaldırıp 1857 Anayasasına geri dönme kararının tek sebebi, sadece 1917 Anayasasının Carranza tarafından getirilmiş olması olarak açıklayarak, herhangi bir toplumsal ve ekonomik programa da sahip olmadıklarını göstermekteydiler.⁶³

1919 Ocak ayında, Morelos'ta da Zapata başka bir sürgündeki politikacıyı, 1910 seçimlerinde Díaz karşıtı ittifakın Madero'ya başkan yardımcısı adayı olarak gösterdiği, Francisco Vázquez Gómez'i, Carranza karşıtı ittifaka liderlik edecek kişi olarak öne sürmüştü ve Villa ile bu ittifaka katılması için temasa geçmişti. Villa gibi ulusal popülaritesinde sıkıntılı inişler ve çıkışlar yaşamamış olan Zapata'nın yükselttiği muhalefet, Carranza açısından Villa ve Angeles ayaklanmasından ve diğer muhalif hareketlerden daha fazla endişe uyandırmaktaydı. İki senedir aralıksız olarak Zapatist kuvvetlere karşı savaşan Pablo González, Carranza'nın onayı ile Zapata'yı tuzağa düşürerek Nisan 1919'da öldürmeyi başardı.⁶⁴ Adolfo Gilly Rusya'da 1917'deki Sovyetler ile Morelos'ta 1914'ten itibaren ortaya çıkan halk güçlerini birleştiren unsurun 'kitlelerin iktidarı zapt etmek üzere gösterdikleri irade' olarak tanımlar.⁶⁵ Bu iradenin sembolü ve lideri olan Zapata'nın korkak ve utanmaz bir oyun ile ortadan kaldırılması ise hareketi ve onun mirasını yok etmeye yeterli olmamıştı. Ancak Zapata'nın ölümü ile, Morelos'ta devlet aygıtını ve özel mülkiyeti ortadan kaldırarak köylülerin kendi

⁶² Gilly, age. 1981, s. 313.

⁶³ Katz, age. 1998, s. 700.

⁶⁴ Womack, age. 1976, s. 317-323.

⁶⁵ Gilly, age. 1981. s. 298.

kolektiflerine dayanan idare tarzının devamının sağlanması da artık mümkün olmayacaktı.

Haziran 1919'da ise Villa'nın son büyük operasyonu yenilgiye uğramış, Villa kuvvetleri tekrar küçük gerilla gruplarına bölünürken Felipe Angeles yakalanıp idam edilmişti. Bu açıdan Carranza 1920 seçimlerine doğru iki önemli muhalefeti ortadan kaldırmış bulunmaktaydı. Ancak 1917 Anayasasına göre tekrar aday olamayacak olan Carranza, Obregón'un desteğini aldığı Sonora ekibini bölmeyi ve kendi adayını başkan seçtirmeyi hedefliyordu. Obregón ise seçim kampanyasını işçi sendikaları ile olan ittifakını güçlendirerek ve Anayasanın 27. maddesine dayanarak toprak reformu gerçekleştirme sözü üzerine kurmuştu. Luis N. Morones'in liderliğindeki ve birçok sendikal örgütü içeren CROM bu iş birliğinin en önemli unsurunu oluşturmaktaydı.

Ocak 1920'de Carranza, tanınmamış ve hiçbir politik tabana sahip olmayan Sonora'lı Ignacio Bonilla'yı başkanlığa aday olarak göstermiş daha sonra da Obregón'un kuzeydeki iki önemli destekçisi Plutarco Elias Calles ve Adolfo de la Huerta'yı askeri bir yöntemle pasifize etmeye çalışmıştı. Carranza'nın bu manevraları karşısında Calles ve de la Huerta 'Agua Prieta Planını' ilan ederek Liberal Anayasacı Orduyu kurmuşlarken, Obregón ise Carranza tarafından yargılanmak –ve idam edilmek- üzere başkente davet edilmişti.⁶⁶ Carranzacı ajanlardan kaçan Obregón, bir kez daha mutlak ölümden kurtularak, Guerrero eyaletinde, Carranza'dan nefret eden Zapatist kuvvetler tarafından korunmuş, kuzeyde Villa da plana desteğini açıklamıştı. Carranza rejiminin tabutuna son çiviye ise Meksiko City çevresindeki Anayasacı kuvvetleri idare eden Pablo González'in Carranza'ya karşı dönmesi çakmıştı. Bu durumda başkentte kalmasının mümkün olmadığını anlayan Carranza seçimleri erteleyerek Kongre ve Anayasa Mahkemesi üyelerinin Veracruz'a taşınmasını emretti. Başkan, tren hatlarının kesilmesinden dolayı Puebla eyaletine kadar trenle gelebildi ve burada atlı olarak yoluna devam etmekteyken Mayıs 1920'de Tlaxcalantongo kasabasında öldürüldü.⁶⁷

⁶⁶ Womack, age. 1991, s. 194.

⁶⁷ Buchenau, age. 2011, s. 106-107.

Carranza'nın ölümü ile, de la Huerta geçici hükümetin başına geçmiş, General González sürgüne yollanmış, Obregón ise Sonora'lı generallerin, Meksiko City'deki partilerin, işçi örgütlerinin ve hatta ABD'lilerin desteği ile Eylül 1920'de başkan seçilmişti. 20 Kasım 1920'de Madero'nun Díaz rejimine karşı ayaklanmaya çağırmasından tam on sene sonra ilk defa Meksika Devrimi'nin resmi anma ve kutlama töreni gerçekleştiriliyordu. Aralık 1920'de Obregón görevi devralırken aynı zamanda Meksika Devriminde yeni bir evre daha tüketilmiş oluyor, devrimin sınıfsal karakterinin kurumsallaşacağı yeni rejimin temelleri atılıyordu.

1910'da başlayan büyük devrimci silahlı hareket ve politik çalkantı, 1920'ye gelindiğinde artık yerini devrimin kurumsallaşma sürecine bırakmıştır. Yükselen ve dönüşüme uğrayan devrimci momenti analiz etmekte öne çıkarılması gereken temel unsur ise bu sürecin mekânsal özgüllüğünün analiz edilmesiyle ortaya çıkan sınıfsal karakteridir. Porfiriato dönemi -Marx ve Gramsci'de öne çıkarıldığı gibi- kendini ortadan kaldıracak dönemin nüvelerini ve çelişkilerini yaratan bir dönem olarak tanımlanmıştı. Bu dönemde ortaya çıkan geniş ilkel birikim ve 19. yüzyıl küresel kapitalist iş bölümünün periferisinde yer alma durumu, Meksika devriminin 'pasif devrim' olarak tanımladığımız karakterini de belirleyen yegâne yapısal koşul olarak karşımıza çıkmaktadır. Küresel piyasalara üretim için dönüşen toprak ilişkileri ile geleneksel üretim olanaklarını ve ortak toprak mülkiyetini kaybeden köylü sınıfı devrim momentinin parçası ve kas gücü olurken, merkezileşen devletin ve eşitsiz kapitalist gelişimin yükselttiği kentlerde yaşanan 'formasyon halindeki burjuvazi' ve kentli orta sınıflar momentin öncülüğünü yapmışlardır. Bunlar aynı zamanda, devrim sonrasında devrimci dinamiğin sönümlenmesi ve devlet aygıtına eklenmesini de devrimin kurumsallaşması vasıtasıyla başarabilen sınıflar olmuştur. İkinci olarak devrimin momentinin ortaya çıkışının da küresel kapitalizmin girmekte olduğu krizden ayrı bir biçimde değerlendirilmesi mümkün değildir. Belirtildiği gibi, Meksika küresel kapitalizme daha fazla entegre oldukça, küresel kapitalist birikim krizlerine daha açık hale gelmiş ve bu krizlerin maliyetleri de ekonomik gelişimde olduğu gibi, toplumda eşitsiz bir formda hissedilmiştir. Bu açıdan bakıldığında, Meksika

devriminin, 19. yüzyıl kapitalizminin entegre ederek kapitalist birikimi ilerlettiği, modern bağımlılığın temellerinin atılarak Meksika'yı periferide konumlandığı eşitsiz ve bileşik gelişimin koşullandırdığı bir pasif devrim olarak tanımlanması mümkündür.

Bu bağlamda, bağımlı kapitalizmin pasif devrimle konsolide edildiği toplumsal formasyonlarda ileriye dönük sınıfsal kompozisyonun oluşturduğu bir mirasın öne çıkarılmak istendiğinin altı çizilmelidir. Meksika'da 20. yüzyıl boyunca tarif edilecek olan sosyoekonomik sürecinde, pasif devrim, eski rejime bağlı sınıfların karşı devrim hareketi ve mağlubiyetleri ve devrim sonrası pasif devrimin kurumsallaşması süreçleri belirleyici rol oynayacaktır. 20. yüzyıl boyunca ve günümüzde, post-pasif devrim kurumsallaşmasında üretilen rıza mekanizmaları ve bu mekanizmaların tedricen çözülerek yarattığı krizler Meksika'daki mücadele alanlarının sınıfsal hatlarının temel belirleyicisi olacaktır.

JÖN TÜRK DEVRİMİ, KEMALİST DEVRİM, PASİF DEVRİM ARASINDA TÜRKİYE’DE ÇEVRENİN ULUS-DEVLET FORMUNDA KURUMSALLAŞMASI

BÖLÜM 5

‘Sultan Abdülhamid ve Başkan Porfirio Díaz gibi birbirinden haylice farklı iki hükümdarın iktidar yöntemleri arasında, ve yetenekli bir gazetecinin yazdığı gibi, tahakküm teknikleri arasında tarihsel bir paralellik kurmak sizlere ilginç gelebilir. Ancak, eğer bana dikkat buyursanız, sadece onların sistemlerinin değil, ama aynı zamanda hilelerinin, dolandırıcılıklarının, tabiiyetlerinden gelen diploma-silerinin ve hatta kişisel karakteristiklerinin temelden aynı olduklarını sizlere göstereceğim.

Carlo de Fornaro, ‘Abdul Hamid y Porfirio Díaz’1, 1909.

Meksika Devriminin analizinde yaşanan zorluklar, Türkiye’de 1908 ve 1925 yılları arasında yaşanan toplumsal mücadele irdelendiğinde de karşımıza çıkmaktadır. İlk olarak, Meksika Devrimine benzer bir biçimde, devrimsel sürecin evreleri, yorumlanması, süreklilikleri ve kırılmaları, sınıfsal yapısı gibi birçok konuda farklı bakış açılarının varlığı bu zorluğu arttırmaktadır. Bunun en temel sebeplerinden biri, her iki devrimin de geçmişte devlet aygıtına sahip olan politik iktidarın meşruiyet noktasını oluşturmak için referans noktası olmuş olmasıyla yakından alakalıdır –Meksika örneğinde bu referans durumu sembolik olarak devam etmekteyse de Türkiye örneğinde –en azından görünürde- büyük ölçüde önemini yitirmiştir. Cumhuriyetin ilanından sonra ‘Cumhuriyet Halk Fırkası’ (CHF) altında örgütlenen hâkim sınıf devlet aygıtının önemli bir parçası haline gelmiş ve ‘Türk İnkılabı’ olarak adlandırılan süreç özellikle 1919-1922 yılları arasındaki Millî Mücadele yılları başlangıç noktası alınarak sınırlandırılmıştır.

1 Carlo de Fornaro, *Díaz: Zar de México*, der. Antonio Saborit (México D.F: Ediciones Debolsillo, 2010), s.

Bu açıdan, devrim kesin olarak Kemalist, Osmanlı sonrası ve Cumhuriyetçi olarak tanımlanarak ulusal kimliği mevcut devlet yapısıyla sınırlamış, İslam ya da Pan-Türkist tüm referanslar reddedilmiştir.² Zürcher, Atatürk tarafından 1927’de CHF’nin ilk parti kongresinde verilen söylevin bu ortodoks yorumun üretilmesinde oynadığı role dikkat çekmiştir.³ Atatürk’ün bu söylevi daha sonra 1942 yılında kurulan ‘Türk İnkılap Tarihi Enstitüsü’ tarafından Nutuk adıyla bastırılmış, Millî Eğitim Bakanlığı tarafından milyonlarca kopyası basılan kitap birçok yabancı dile de çevrilmişti. Atatürk bu söylevi ile “*millî varlığı sona ermiş sayılan büyük bir milletin, istiklalini nasıl kazandığını, ilim ve tekniğin en son esaslarına dayanan millî ve çağdaş bir devleti nasıl kurduğunu anlatmaya*” çalıştığını⁴ belirtmişken, bu süreci kendisinin Birinci Dünya Savaşı sonrası işgal kuvvetlerine karşı Anadolu’da başlayan direnişlere katıldığı 19 Mayıs 1919 tarihinden başlatmaktadır.

Hiç şüphesiz, Osmanlı Türkiye’sinin son yıllarını ve Türkiye’deki modernleşme tarihinin sosyoekonomik koşullarını farklı bir biçimde yorumlayan bu ortodoks yaklaşımın ulus bilinci inşası içinde önemli bir yeri olmuştur. Bu ulus bilinci inşa edilirken Osmanlı döneminin belirli bir dönemsellik içinde tarih dışılaştırılması ve modern Türkiye ile bağlantısının kesilmesi gerekli görülmüştü. Modern Türkiye’nin, Osmanlı Türkiye’sinden ayrılmasında, Osmanlı öncesi Türk tarihinin yeniden yazılarak, ulusal bilinçte bu dönemin referans alınması, Türkiye’nin ve Orta Asya’nın Türkleştirilmesi ve bu şekilde Türklerin köklü bir tarihe sahip olan bir millet olduğunun ispatı 1930’lu yıllardan itibaren Kemalist tarih yazımının odak noktasını oluşturmuştur. Her ne kadar ‘Türk Tarih Tezi’ ve ‘Güneş Dil Teorisi’ gibi kuramlar Kemalist çevreler tarafından da hızlı bir biçimde kenara itilmiş de olsa⁵ Osmanlı Türkiye’si ile Cumhuriyet Türkiye’si arasında keskin bir ayrım olduğu

2 Frank Tachau, ‘The Search for National Identity among the Turks’, *Die Welt des Islams*, New Series, 8(3), 1963, s. 165-176; Heper Metin, ‘The Ottoman Legacy and Turkish Politics’, *the Journal of International Affairs*, Fall, 54(1), 2000, s. 63-82.

3 Erik Jan Zürcher, *The Young Turk Legacy and Nation Building: From Ottoman Empire to Atatürk’s Turkey*, (London: I.B. Tauris, 2010).

4 Mustafa Kemal Atatürk, *Nutuk*, Bugünkü Dille Yayına Hazırlayan Zeynep Korkmaz (Ankara: Atatürk Kültür, Dil Tarih ve Yüksek Kurumu Atatürk Araştırma Merkezi, 2000).

5 Hirschler 2001 s. 147-148.

düşüncesi baskınlığını korumuş ve kurumsal bir yapıya bürünmüştür. Osmanlı tarihini lineer bir düzlemde kuruluş-yükseliş-düşüş dönemleri ile kendi iç mekanizma ve mantığı ile işleyen birbiri ile bağlantısız kurumların incelenmesi olarak gören geleneksel tarih yazımının eleştirisi⁶ 1970'lerden itibaren yapılmaya başlandıysa da, Türkiye'de toplumsal gelişimin her dinamiğinin üzerinden buldozer gibi geçen 1980 askeri darbesi bu süreci kesintiye uğratmıştır. 12 Eylül rejimiyle birlikte özellikle 1980'lerin ilk yarısında yükselen baskı, 'Türk-İslam' sentezini odağına alan resmi tarih yazımının yeniden formüle edilmiş biçiminin, ilk ve orta ortaöğretimde ve üniversitelerde egemen hale gelmesini hedeflemekteydi. Bu sorunlu tarih anlayışı 1980 sonrasındaki rejimin kurgulanması açısından önemli bir yere sahip olmuştu.⁷

Osmanlı Türkiye'si ile Cumhuriyet dönemi arasında tarih yazımında yaratılan kopukluğun en çarpıcı örneklerinden biri olarak, 1908 Devrimi'nin tedricen İkinci Meşrutiyet dönemi ile sınırlandırılması ve Millî Mücadele Dönemiyle bağının kopartılmasını göstermek mümkündür. Egemen tarih yazımında bu görüş 1930'lardan sonra hâkim olmuş ve 1908 Devrimi'ni, Türkiye tarihinde 1876'da olduğu gibi saltanat idaresine karşı gösterilmiş olan başarısız bir anayasacı hareket olarak tanımlayarak, devrimin sürekliliğini görünmezleştirmiş ve Türkiye Cumhuriyeti'nin kurulması ile sonuçlanacak olan Millî Mücadele Dönemi ile ilişkisini önemsizleştirmiştir.⁸ Hiç şüphesiz bu kopukluğun beslenmesindeki temel amaçlardan birinin, iktidara sahip olanların Cumhuriyet öncesi dönemi ülkenin yaşadığı tüm sorunların ana kaynağı olarak göstererek, yeni rejimin bu duruma son veren kurtarıcı rolünün pekiştirilmesi olduğunu tahmin etmek güç değildir.⁹

Bu bağlamda, 1908 Devrimi'nin Meksika Devrimi ile hem bunları yaratan sosyoekonomik ve mekân-zamansal koşullar itibarıyla, hem de ortadan kaldırdığı *ancien régime* sonrasında kurduğu yeni rejim için sunduğu ideolojik rol açısından birçok benzerliğe sahip olduğunu söy-

6 Huri İslamoğlu and Çalar Keyder, "Agenda for Ottoman History," *Review*, Vol. I, No. 1, 1977, s. 31-55.

7 Oktay Özel ve Gökhan Çetinsaya, "Türkiye'de Osmanlı Tarihçiliğinin Son Çeyrek Yüzyılı: Bir Bilanço Denemesi," *Toplum ve Bilim*, No. 91, Kış 2001-2003, s. 8-38.

8 Aykut Kansu, *1908 Devrimi*, (İstanbul: İletişim Yayınları, 1995), s. 6-7.

9 Kansu, age. 1995, s. 8-9.

lemek mümkündür. İki devrimde de, kapitalist üretim ilişkilerinin gelişim hızının farklı olduğu, küresel ekonomiye farklı seviyelerde entegre olmuş bölgelerin rolleri farklı olmuş, anayasal düzenin kurulmasında ve politik iktidarın devrinin düzenlenmesinde hâkim sınıfın zayıflığı iç çatışmayı da beraberinde getirmiştir. Ortaya çıkan bu benzerliklerin tanımlanması çevrede eşitsiz ve bileşik kapitalist gelişimin koşullandırdığı pasif devrimlerin sınıfsal temellerinin belirlenmesi açısından ipucu verir niteliktedir. Haziran 1909'da Manhattan'da Porfirio Díaz karşıtı bir grubun düzenlediği konferansta İtalyan asıllı ressam-karikatürist-yazar Carlo de Fornaro'nun konuşmasında Sultan Abdülhamit ve Porfirio Díaz'ın aslında aynı yöntem ve politikaları izlediklerini, 32 yıllık acıdan sonra 'Türk liberallerin' bu yıkıcı rejime son verdikleri gibi 'Meksikalı liberallerin' de Díaz rejimine son vereceklerini belirtmesi ile bu mekân-zamansal benzerliğe yüzeysel bir açıklama getiriyordu.¹⁰ Bu bölümde, iki devrimin ortaya çıktığı sosyoekonomik koşulları tanımlayarak, ortaya çıkardığı –ya da konsolide ettiği– toplumsal üretim ilişkilerine dikkat çekilecektir.

Bölümün başında da belirtildiği gibi 1908 Devrimi'nin dönemselleştirilmesi, sürecin değerlendirilmesinde kullanılan paradigmaya göre değişiklik göstermektedir. Hâkim olan ortodoks yorum, hedeflerine tam ulaşamamış bir anayasal hareket ve köklü bir kırılmayı gerçekleştirememiş bir devrim tanımlamaktadır. Ortodoks yoruma göre, 1908-1909'da Sultan İkinci Abdülhamid'i deviren ve İkinci Meşrutiyet anayasal düzenini kuran, ancak ülkenin dağılmasına ve saltanatın siyasi gücü tekrar ele geçirmesine mâni olamayan Jön Türk hareketi böyle bir başarısız devrimin faili olarak nitelenmiştir. Egemen tarih yazımına göre gerçek ve tek devrim ise Kemalist Devrimdi ki bu devrim işgalci İtilaf Devletlerine karşı koyan, saltanatı lağveden ve Cumhuriyeti kuran bir halk hareketiydi. Bu ortodoksi ilk olarak 1930'larda kendini göstermiş, 1940'larda kurumsal bir yapı kazanarak devlet aygıtı ile bütünleşmiş, 1950'lerde ise Batı ana akım tarihyazımı tarafından da tanınarak popülerite kazanmıştı.¹¹ Benzer bir biçimde

¹⁰ De Fornaro, age. s. 258.

¹¹ Zürcher, age. 1992, s. 238.

Meksika Devrimi'nin tarihyazımında da görülen eskinin yeni rejimden uzaklaştırılması eğilimini Lewis, ihtilalci devletlerde eski rejimin itibarsızlaştırılması açısından ortak bir özellik olarak göstermektedir.¹² Bu egemen tarihsel yaklaşıma karşı gelişen revizyonist bakış açısı ise Kemalist romantizmi terk etmiş olsa dahi genellikle bu ikiye ayrılmış olan evreyi tek bir diyalektik süreç içinde tanımlamayı başaramamıştır. Yalman bu bakış açılarının ana kaynağının Osmanlı/Türkiye'deki devlet aygıtlarını ideal-tipik biçimler karşılığında kavramsallaştırmaları ve bu bağlamda Türkiye'de devlet aygıtının inşasına yüzeysel bir biçimde *sui generis* özellik atfetmeleri olduğunu işaret etmiştir.¹³ Bu açıdan bakıldığında, revizyonist tarih okumalarını da sınırlayan durumun devrimi kendine özgü koşullar içinde genel eğilimlerden farklılaşan bir örnek olarak tanımlama çabasından kaynaklandığını iddia etmek mümkündür.

1876 anayasal rejiminin çökmesi ile çoğunlukla Avrupa'da bulunan Genç Osmanlılar anayasal düzenin tekrar tesis edilmesi için örgütlü bir muhalefet oluşturamamışlardır. Abdülhamid rejimine yönelik muhalefetin örgütlü hale gelmesi 1889'da bir grup Gülhane Askeri Tıp Akademisi öğrencisinin İstanbul'da İttihad-ı Osmani Cemiyeti adında anayasacı bir grup kurmaları ile gerçekleşmiştir.¹⁴ Daha önce de belirtildiği gibi İkinci Abdülhamid döneminde eğitim alanında önemli bir ilerleme sağlanmış, yeni açılan bu eğitim merkezleri ise Abdülhamid rejimine karşı örgütlenen Jön Türkler hareketinin geliştiği temel merkezler haline gelmişti. Hem rejimin baskısından kaçmak için hem de eğitim almak üzere Jön Türkler 1890'lardan itibaren Avrupa ülkelerine göç etmeye başlamışlardır.¹⁵ Bu göç dalgası ile Jön Türkler Avrupa'da yaşayan ve kendilerinin bir üst jenerasyonunu temsil eden Genç Osmanlılar arasında yer edinmeye başlamışlardı. Ali Suavi'nin darbe teşebbüsü sonrası dağılmış olan Genç Osmanlılar, Jön Türklerin dü-

12 Bernard Lewis, *Demokrasinin Türkiye Serüveni*, (İstanbul: Yapı Kredi Yayınları, 2007), Çev. Hamdi Aydoğan, Esra Ermert, s. 33.

13 Yalman, age. 1990, s. 119.

14 Erik Jan Zürcher, *Millî Mücadelede İttihatçılık*, (İstanbul: İletişim Yayınları, 2005), Çev. Nüzhet Salıhoğlu, s. 32.

15 Zürcher, age. 2005, s. 33.

şünce dünyasında önemli bir yere sahiptiler ve Sultan Abdülhamid'in Anayasal düzeni ilga ederek suç işlediği fikrini hâkim kılmayı ve canlı tutmayı başarmışlardı.¹⁶ Kıdemli Genç Osmanlılardan Maruni bir Lübnanlı olan Halil Ganem'in çıkarttığı '*La Jeune Turquie*' gazetesi ekibine eski Bursa Maarif müdürü Ahmet Rıza'nın 1895'te katılması bu yeni hareket açısından önemli bir dönüm noktası olmuştur. Pozitivist ve Osmanlıcı görüşe sahip Ahmet Rıza tarafından yayınlanan *Meşveret* gazetesi, Ahmet Rıza'nın Jön Türklerin tamamı tarafından paylaşılmayan pozitivist eğilimini ortaya koyan 'İntizam ve Terakki' sloganı ile 1895'ten itibaren Paris'te hareketin yayın organı olarak basılmaya başlamıştır.¹⁷ 1896'da hareketin Cenevre koluna katılan Mülkiye Öğretmeni Mizancı Murat'ın çıkarmaya başladığı *Mizan* gazetesi ise Ahmet Rıza'nın temsil ettiği kanattan farklı bir eğilimi temsil etmekteydi.¹⁸ Bu arada hareket artık İttihat ve Terakki Cemiyeti (İTC) olarak adlandırılmaya başlanmış ve ülke içinde de yeraltı örgütlenmesini genişletmeye yönelmişti.¹⁹

1890'lar sonu, ülkedeki yeraltı örgütlenmesinin genişlediği, ama aynı zamanda da Avrupa'daki İTC hareketi için zorlu yıllar olmuştur. Önce Mizancı Murat'ın, daha sonra da Abdullah Cevdet, İshak Sukuti ve Tunalı Hilmi gibi Jön Türklerin önde gelen isimleri, Abdülhamid rejimi ile müzakere ederek, bürokraside çeşitli görevleri kabul etmiş veya para karşılığında Türkiye'ye geri dönerek hareketi terk etmişlerdir.²⁰ Jön Türk hareketinin yaşadığı bu ağır darbeler ve güvensizlik havasını dağıtan ise Sultan Abdülhamid'in eniştesi Damat Mahmut

16 Mardin, age. 2000, s. 403.

17 Bernard Lewis, *The Emergence of Modern Turkey*, (Oxford University Press, 1968) s. 198, Erik Jan Zürcher 2005, age. s. 33-34.

18 Lewis, age. 1968, s. 200, Erik Jan Zürcher 2005, age. s. 35.

19 Ernest Edmondson Ramsaur, Jr., *The Young Turks: Prelude to the Revolution of 1908*, (New Jersey: Princeton University Press, 1957).

20 Kazım Karabekir hatıralarında, İttihat ve Terakki Cemiyetinin bu ilk örgütlenmesinde yer alan ve Mizancı Murat ekibi içinde yer alarak daha sonra rejimle müzakere sonucunda Viyana ve Belgrat Büyükelçiliği askeri ataşeliklerine tayin olan Doktor Abdullah Cevdet Bey ve Çürüksulu Ahmet Paşa ile görüşmesinde, Ahmed Rıza neşriyatının genel olarak ülkeye zarar verdiği ve yabancı müdahalesini savunduğunu, Murat'ın haklı olup, kendisine sansürün kaldırılacağı cemiyet üyelerinin serbest kalacağı yönünde sözler verildiğini belirtmiştir, Kazım Karabekir, *İttihat ve Terakki Cemiyeti: 1896-1909*, (İstanbul: Emre Yayınları, 1995), s. 489-495.

Cemalettin Paşa'nın oğulları Sabahaddin ve Lütfullah ile Avrupa'ya geçerek Jön Türklere katılması olmuştur.²¹ Akşin'e göre Damat Mahmut Cemalettin Paşa'nın Avrupa'ya geçerek Abdülhamid'e muhalefet etmesindeki temel saik ise paşanın sonuçsuz kalan lobi faaliyetleriydi. İngilizlere yakın olan paşa, Eskişehir-Konya demiryolu hattının Bağdat'a uzatılması gündeme geldiğinde hattın inşaa işinin İngilizlere verilmesi için çaba göstermiş, ancak buna rağmen hattın Almanlara verilmesine kızması ile Abdülhamid'e muhalif konuma geçmiştir.²²

Bununla birlikte Avrupa'daki muhalif gruplarda hareketlilik artmaya başlamış ve 1902'de bir Jön Türk Kongresinin toplanması mümkün olmuştur. 1902'de Paris'te 'Birinci Jön Türk Kongresinin' toplanmasındaki temel amaçlardan birisi, Abdülhamid rejimini ortadan kaldırmayı ve parlamentoyu ve anayasal düzeni yeniden kurmayı hedefleyen tüm hareketleri birleştirmek iken, mevcut ayrılıkları daha da ortaya çıkardı ki öne çıkan iki grubu tanımlamak için Avrupa kamuoyunda *Les Jeunes-Turcs républicains* ve *Les Jeunes-Turcs midhatistes* kavramlarına ihtiyaç duyulmaktaydı.²³ Kongrede Hınçak ve Taşnaksutyun gibi ihtilalci Ermeni gruplar da temsil edilmekte, rejim değişikliği ve reformlar için dış müdahalenin de göz önünde bulundurulmasını isteyen Prens Sabahaddin'in 'çoğunluk' grubu ile hareketin şiddeti reddeden Ahmet Rıza'nın 'azınlık' grubu arasında oluşan görüş farklılıkları etrafında yoğunlaşan gruplara bir üçüncü grup olarak azınlıkta bulunan eski İTC üyelerinin oluşturduğu grup eklenmekteydi.²⁴ Kongreyi takip eden süreçte Prens Sabahaddin grubu 'Teşebbüs-i Şahsi ve Ademi Merkeziyet Cemiyeti'ni' kurarak *Osmanlı* gazetesini bu grubun resmi gazetesi olarak ilan etmişti. Ahmet Rıza grubu ise Paris, Cenevre ve Kahire'de örgütlenerek Fransızca basılan *Mechveret Supplément Français* gazetesini resmi yayın organı haline getirmişler, daha sonra bu yayına Şura-ı Ümmet gazetesini eklemişlerdi.²⁵

21 Lewis, age. 1968, s. 201.

22 Sina Akşin, Siyasal Tarih (1789-1908), *Zirveden Çöküşe Osmanlı Tarihi 2* (İstanbul: Milliyet yayınları, 2003) s. 175.

23 M. Şükrü Hanioglu, *Preparation for a Revolution: The Young Turks, 1902-1908*, (New York: Oxford University Press, 2001) s. 8. Erik Jan Zürcher 2010, s. 98.

24 Zürcher, age. 2005, s. 38.

25 Hanioglu, age. 2001, s. 29-30.

Bu noktada bu iki grubun Meksika Devrimi'ndeki Porfirio rejimi karşıtı gruplardaki bölünmelerin benzeri bir biçimde ayrıştıklarını iddia etmek mümkündür. Meksika'da 1910 öncesi dönemde Maderist grupların anayasal düzeni tekrar tesis etmek için şiddeti bir araç olarak görmedikleri ancak daha sonraları silahlı bir ayaklanmanın tüm devrimci güçler tarafından kabul görmesi söz konusuydu. İkinci olarak da merkezi yönetimin gücü üzerinde 19. yüzyıl boyunca devam eden çekişmenin devrimci güçler arasında da var olduğu görülmekte ve federal eyaletlerin daha güçlü olduğu âdem-i merkeziyetçi bir görüş ile daha merkezi bir yapıyı savunan görüş mücadele etmekteydi. Son olarak ise rejim sonrası uygulanacak politik programın ne kadar reformist ne kadar devrimci olacağı konusunda rejim karşıtı gruplar arasında önemli ölçüde farklılıklar bulunmaktaydı. 1902'deki 'Birinci Jön Türk Kongresi' Abdülhamit rejimi karşıtı grupların benzer farklılıklarının daha da ortaya çıkması açısından dikkate değerdir.

Prens Sabahaddin grubu Osmanlı Devleti'nin anayasal monarşi biçiminde ve merkezin otoritesinin kısıtlı olduğu, ülkedeki farklı etnik ve dini grupların daha özerk bir biçimde örgütlendiği âdem-i merkeziyetçi ve liberal bir formda reform edilmesini istemekteydiler ve bu bağlamda da Ermeni ve diğer Hristiyan devrimci hareketler arasında destek bulabilmişlerdi. Prens Sabahaddin özellikle bireyci Edmond Demolins'in düşüncesinden etkilenmişti ve merkeziyetçi politik yapıların kişinin gelişimine ket vurduğu görüşünü paylaşmaktaydı. Bu tip toplumlarda kişi kendi gelişimine değil topluma bel bağlamaya başlıyor, devlet memuriyetine artan bağımlılık ve ilgi, merkezi idarenin gücünü artırır bir kısır döngü yaratıyordu. Demolins'in bu savları Prens Sabahaddin açısından Osmanlı Türkiye'sini analiz etmekte anlamlı araçlar olarak gözükmiştir.²⁶ Avrupa'daki diaspora arasında ve özellikle de Anadolu'da ve Suriye'de örgütlenen hareket, 1904'te İstanbul'da 'Cemiyet-i İnkılabiye' adında bir öğrenci grubu ile temsil edilmeye başlamıştı. Ancak zamanla Ermeni ve diğer Hristiyan grupların Osmanlı İdaresinde özerk de olsa bir gelecek görmemeye başlaması da bu grubun etkisini giderek azaltmıştır.²⁷

26 Şerif Mardin, *Jön Türklerin Siyasi Fikirleri: 1895-1908*, (İstanbul: İletişim yayınları, 2008) s. 299-302.

27 Lewis, age. 1968, s. 203-204.

Prens Sabahaddin grubunun rakibi olan ve kongrenin azınlık grubu olarak adlandırılan hareket ise aslında Paris Komitesini ve *Mechveret Supplément Français* gazetesini yöneten Ahmed Rıza ve Kahire’deki Türkçe basılan Şura-ı Ümmet’i yöneten Ahmed Saib arasında bir koalisyondan oluşmaktaydı. Bu iki gazetede de Abdülhamit rejiminin kanlı bir devrimle değiştirilmemesi düşüncesi hareketin birçok üyesi tarafından tepki ile karşılanmaktaydı ve Ahmed Rıza Fransızca yayın organında bu tutumu pozitivist bir argümanla desteklemeye ve eleştirileri bertaraf etmeye çalışıyordu.²⁸ Bununla beraber, bu gazetelerin yayınları -Ahmed Rıza açık olarak reddediyor olsa dahi- milliyetçiliği ve Türklüğü öne çıkaran bir nitelik kazanmaya başlamıştı.²⁹ Bu gazetelerin yanı sıra, Bulgaristan’da, Bosna’da, Romanya ve Yunanistan’da da Jön Türklerin çıkarmakta oldukları ve Ahmed Rıza grubu ile doğrudan ilişkisi olmasa bile ideolojik yakınlığa sahip gazete ve dergilerin bulunduğunu da belirtmek gerekmektedir.³⁰

28 Hanioglu, age. 2001, s. 38-39. Hanioglu, Ahmed Rıza’nın bu pozitivist tutumunun Meksikalı ve Şilili pozitivistler arasında karşılık bulduğunu belirtmektedir. İlginçtir ki, Ahmed Rıza’ya destek mektupları yollayan Agustín Aragón, 1901-1914 yılları arasında Meksika’da Düzen ve İlerleme sloganına sahip *Revista Positivista* adında Comte felsefesinin ikinci dalga temsilcilerinden oluşan ve Díaz rejiminin ve Científicos grubunun uhdesine aldığı iddia ettiği pozitivist düşüncenin aslında gerçekleşmemiş olduğunu iddia eden bir dergi çıkarmaktaydı. Bu derginin temel amaçlarından birisi de pozitivist düşüncenin Latin Amerika ölçeğinde ulus-üstü bir biçimde yerleştirilmesiydi. Dergiye Aragón’un ardından en çok yazı ile katkıda bulunan Şilili Juan Enrique Lagarrigue de Ahmed Rıza’ya mektup gönderen kişiler arasında yer almıştı. Aragón ve Lagarrigue yükselen ABD emperyalizmi ve Panamerikanizm üzerine kıtanın tamamını kapsayan bir pozitivist toplum ve ahlak önermiş, anayasacılık, hukuka saygı, vatanseverlik yoksunu olunması durumunda yabancılının oyuncakları haline gelineceğini savunmuşlardır; Laura Brondino, ‘Circulaciones positivistas: Las Contribuciones Latinoamericanas en la *Revista Positiva*, México 1901-1914. De la “Propaganda” Positivista Al Latinoamericanismo’, *Revista Horizontes Sociológicos*, AAS, año 2, número 3, 2014, s. 151-160. Aragón ve dergi, Díaz rejiminin eksiklerini Meksika’nın gelişmesinin önündeki engel olarak görseler dahi bunun devrim ile değiştirilemeyeceği düşüncesi 1910-1913 yılları arasında, Meksika Devrimi gibi bazı devrimlerin kaçınılmaz olabileceği, Díaz’ın pozitivistizme tamamen karşı olduğu düşüncesine bırakmıştı William D. Raat, ‘Agustín Aragón and Mexico’s Religion of Humanity’, *Journal of Inter-American Studies*, Vol. 11, No. 3 (Jul., 1969), s. 441-457.

29 Hanioglu, age. 2001, s. 40.

30 Hanioglu, age. 2001, s. 73-78.

Türkiye’de rejim karşıtı örgütlenmenin ise genelde askeri öğrenciler arasında ve dar bir çevrede gerçekleştiği iddia edilebilir. 1904’te İstanbul’da Erkan-ı Harbiye öğrencileri arasında parolası ‘Jeuns gens’ olan bir grup kurulmuştu ve bu gibi farklı küçük gruplara tüm Erkan-ı Harbiye sınıflarında rastlamak mümkündüyse de 21 Temmuz 1905’te Sultan Abdülhamid’e Yıldız Camiinde yapılan bombalı suikast teşebbüsü bu gruplar üzerindeki baskıyı oldukça arttırmıştı.³¹ 1904-1905 yıllarında Şam’da ise Mustafa Kemal’in de üye olduğu ve daha sonra 5. Ordunun Yafa ve Kudüs’teki birlikleri arasında da yayılacak olan ‘Vatan’ (daha sonra Vatan ve Hürriyet olacak olan) Cemiyeti kurulmuştu.³² Ancak kısa süre içinde bu bölgenin muhalefet faaliyetini geliştirmek için yeterli olmadığı anlaşılmıştı.³³

Ancak ülkedeki örgütlenmenin önemli bir momentum kazanması 1906 yılında çoğunluğunu 3. Ordu subaylarının oluşturduğu bir grubun Selanik’te bir araya gelerek kurmuş oldukları Osmanlı Hürriyet Cemiyeti ile gerçekleşmiştir. Talat, Rahmi ve İsmail Canbolat Beylerin Genel Merkezini oluşturdukları grup hızlı bir biçimde sivil ve askeri bürokrasi içerisinde yayılmış, daha sonra Avrupa’daki Jön Türklerin ilgisini çekerek 1907’de ‘Osmanlı Terakki ve İttihat’ adını alarak Ahmed Rıza grubundaki Jön Türklerle birleşmiştir.³⁴

Aralık 1907’de Taşnaksutyun grubunun önyak olması ile Paris’te Abdülhamid karşıtı grupların birleşmesini amaçlayan İkinci Jön Türk Kongresi gerçekleştirildi. Makedon devrimci örgütü olan ‘İç Örgüt’ (*Vitrešna Makedono-Odrinska Revoljucionna Organizacija*- VMRO) de kongreye davet edildiyse de örgüt toplantıya katılmadı.³⁵ Ahmed Rıza ve Prens Sabahaddin’in hazır oldukları kongrede, farklı programları olan iki tarafın da ortaklaştığı konulardan biri olarak halifelik ve saltanat haklarının korunması üzerinde ittifak sağlanmıştı.³⁶ Ancak

31 Karabekir, age. 1995, s. 67-73.

32 Zürcher, 2005, age. s. 42.

33 Ramsaur, 1957, age. s. 95.

34 Tanık Zafer Tunaya, *Türkiye’de Siyasal Partiler: Cilt 1 İkinci Meşrutiyet Dönemi 1908-1918*, (İstanbul: Hürriyet Vakfı Yayınları 1988).

35 Fikret Adanır, *Makedonya Sorunu: Oluşumu ve 1908’e Kadar Gelişimi*, Çev. İhsan Catay, (İstanbul: Tarih Vakfı Yurt Yayınları, 2001).

36 Lewis, age. 1968, 206.

aynı zamanda mevcut iktidarın değiştirilerek ülkenin halk tarafından seçilecek temsili bir hükümet tarafından yönetilmesi de tüm taraflarca kabul edilmiş bulunuyordu. Belki bundan daha da önemli olarak, Kongre artık silahlı mücadeleyi bir araç olarak tanıyor, ordunun içinde rejime karşı harekete geçebilecek olan devrimci kuvvetlere karşı gelinmemesi için propaganda yapılmasını ve gerekirse topyekûn bir isyana başlanması gibi kararlar alınıyordu.³⁷ Her ne kadar Kongre Abdülhamid karşıtı grupları belirli kararlar etrafında birleştiriyor olsa dahi bir yanda da Ahmed Rıza ve Prens Şabahaddin grupları arasındaki görüş farklılıklarını ve bu farklılıkların kolay kolay çözülemeyeceğini de tekrar ortaya koymaktaydı.³⁸

Makedonya'daki çatışma durumu ve ülkenin içinde bulunduğu ekonomik sıkıntılar bu kısmi anlaşmayı belirli bir ölçüde mecbur hale getirmişti. 1904'e gelindiğinde ülkedeki vergi artışları, vergi toplanmasındaki usulsüzlükler ve artan borç yükü tarım ile uğraşan köylüler ve kasabadaki zanaatkârlar açısından çok büyük sıkıntılar üretir hale gelmişti. Bu sebeple ülkenin birçok yerinden İstanbul'a bu vergilerin kaldırılması için talepler iletilmekteydi. Hükümetin 1906 yılında kişilerden ve hayvanlardan alınmak üzere iki tip vergi koyması ile Ocak 1906'da Kastamonu'da Belediye Seçimlerini boykot etme ile başlayan bir ayaklanma çıkmıştı.³⁹ Vergilere karşı gelişen bu ayaklanmalar daha sonra Sinop ve Musul'da da tekrarlanmıştı. Şubat 1906'da aynı vergilere karşı Erzurum'da ayaklanan halk Müslüman ve Ermeni unsurların bir araya gelerek örgütlenmesi ile bu ayaklanma silsilesi içinde en etkini olarak göze çarpmıştır.⁴⁰ Erzurum'da kısa da olsa Müslüman ve Ermeni unsurlar de facto idareyi ele almış, 1907'de takviye kuvvetlerin yardıma gelmesine kadar hareket gücünü yitirmemiştir.⁴¹ Erzurum'da sonbaharda canlanan, ihtilalci ve Abdülhamid rejimine karşı bir karakter alan ayaklanma Kasım ayında Trabzon'a da yayılmıştı.⁴²

37 Ramsaur, age. 1957 s. 127.

38 Ramsaur, age. 1957, s. 128.

39 Kansu, age. 1995, s. 37-41.

40 Kansu, age. s. 44-47.

41 Hanioglu 2001 age. s. 113-114.

42 Kansu age. 1995, s. 60-62.

Bu ayaklanmalarda köylüleri ve zanaatkârları etkileyen ekonomik durumun yarattığı koşulların yanında Terakki ve İttihat Cemiyeti'nin ve Teşebbüs-ü Şahsi ve Âdem-i Merkeziyetçilik Cemiyeti'nin yerel örgütlenmelerinin ve propaganda faaliyetlerinden hangisinin ne kadar etkisi olduğu ise tartışmalıdır. Her iki grup ta, bu ayaklanmalara büyük ilgi göstermiş, yayın organlarında çıkan yazılar ile desteklemiş, bölgede propaganda ve örgütlenme faaliyetlerini arttırmaya çalışmışlardır. Ancak Hanoğlu, Terakki ve İttihat Cemiyeti'nin bölgedeki yerel örgütünün olaylarla bağlantısının zayıf olduğunu, Paris'teki Merkez Komitenin doğru bir biçimde bilgi bile edinemediğini savunmaktadır. Buna karşılık Teşebbüs-ü Şahsi ve Âdem-i Merkeziyetçilik Cemiyeti'nin bölgeye yolladığı Hüseyin Tosun Bey aracılığıyla olaylarda daha önemli rol oynadığını savunur.⁴³ Prens Sabahaddin grubu özellikle Erzurum'da örgütlenerek burayı devrimin merkezine dönüştürmeyi hedeflemişti.⁴⁴ Kansu ise olayların başından sonuna kadar bölgedeki Terakki ve İttihat Cemiyeti üyelerinin propaganda ve örgütlenme faaliyetleri ile irtibatlı olduğunu ve Paris merkez ile yerel örgütlenmenin iyi temas halinde olduklarını belirtmektedir.⁴⁵ Her halükarda rejime karşı ortak bir cephe kurmak düşüncesi belirli ölçüde başarılı olmuş, Van'da Nisan 1907'den itibaren Terakki ve İttihat Cemiyeti, Âdem-i Merkeziyetçiler ve Taşnaksutyun Ermeni ihtilalcileri hükümete karşı birlikte mücadele edebilmişler, Erzurum'da Müslüman ve Ermeni unsurlar ortak bir komite kurabilmişlerdi.⁴⁶

1907 yılı tüm dünyayı etkileyen ekonomik krizin satın alım gücünü de önemli ölçüde düşürdüğü bir yıl olmuştur ki Meksika Devrimi'ni bu ekonomik buhranla ilişkilendiren çalışmaların varlığından daha önce bahsedilmişti. Bu açıdan küresel ekonomik iş bölümünde konumlanmanın toplumsal mücadeleye olan etkisinin göz önünde bulundurulması gerektiği açıktır. 1908 Temmuz'unun öncesindeki dönemde ülkenin her yerinde yaygınlaşmaya başlayan gıda kıtlıkları hem

43 Hanoğlu 2001, age. 114-117.

44 Hanoğlu 2001, age. 110.

45 Kansu age. 1995, 81.

46 Hanoğlu 2001, age. 108-109, Kansu, age. 1995, s. 80-82.

kentsel hem de kırsal alanlarda protesto gösterilerine yol açmıştı.⁴⁷ Kentte ve kasabada reel ücretler tarımsal üretimi etkileyen periyodik krizler ile ciddi anlamda düşüş göstermiş, bu durumda ücretli emekçiler arasında anayasanın ekonomik durumlarını iyileştirebileceği düşüncesini sağlamlaştırmıştır.⁴⁸ Kastamonu, Erzurum ve Trabzon'da şahıslara ve hayvanlara konulan vergilere karşı başlayan ve yaygınlaşan ayaklanmaların ve ülkenin diğer bölgelerinde ekonomik sebeplerden dolayı gerçekleşen huzursuzlukların rejime karşı genel bir hoşnutsuzluğa dönüştüğünü belirtmek gerekmektedir.

Bu açıdan bakıldığında, 1908 Devrimine giden süreçte Abdülhamid'e karşı gerçekleştirilen muhalefetin kitle hareketinin dışında gerçekleştiğini iddia etmek inandırıcı bir argüman değildir. Bu bağlamda 1908 Temmuz'unda gerçekleşecek olan olayların başaktörleri askerlerden oluşuyor olsa dahi devrimin dayanaklarından en önemlisini kent ve kırdaki tepkili kitleler ve Cemiyetin içindeki orta sınıf sivil bürokrasi oluşturmaktaydı.⁴⁹ Bununla beraber Anadolu'daki bu ayaklanmalar devrimin merkezinin Makedonya olması gerçeğini değiştirmemektedir. Hiç şüphesiz rejime muhalif gruplar Balkanlar'da özellikle ordu içinde çok kuvvetli bir biçimde örgütlenmişlerdi. Bu durumun, Meksika Devrimindeki Kuzey-Güney iş bölümüne benzer bir biçimde devrimin Balkan-Anadolu vilayetleri arasındaki farklılıklara tekabül ettiğini iddia etmek mümkündür. Bu bağlamda, her ne kadar hem ülkenin tamamına yayılan bir muhalif örgütlenme hem de yurt dışında güçlü muhalif gruplar Hamidiye rejimini devirmek için hazırlık içindeydiler ise de 1908 devriminin ilk kıvılcımı Makedonya meselesi dahilinde buradaki Jön Türk örgütlenmesi tarafından yakılmıştır.

47 Donald Quataert, 'The Economic Climate of the 'Young Turk Revolution' in 1908', *The Journal of Modern History*, 51(3), On Demand Supplement, September, s. 1149-1161.

48 Feroz Ahmad, *Turkey: The Quest for Identity*, (Oxford: One-World Publications, 2003), s. 50; Osmanlıda aynı dönemde kamu görevlilerinin ücretlerindeki ve tüketim mallarının fiyatlarındaki değişimin incelendiği bir çalışma için bkz. Carter Vaughn Findley 'Economic Bases of Revolution and Repression in the Late Ottoman Empire', *Comparative Studies in Society and History*, Vol. 28, No. 1 (Jan., 1986), s. 81-106.

49 Feroz Ahmad, 'Great Britain's Relations with Young Turks 1908-1914', *Middle Eastern Studies*, 2(4), July, 1966, s. 302-329.

Makedonya'da 3. Ordu içindeki yaygın örgütlenme 1908'lerin başlarında açığa çıkmaya başlamış ve Enver ve Niyazi Bey gibi isimler Bulgar ve Makedon çetecilerle mücadele etmek için dağa çıkmışlardır.⁵⁰ Bu subayların Makedonya'daki faaliyetleri Arnavut ulusal hareketi ile birlikte bölgedeki çete gruplarına ve bunların faaliyetlerine önemli ölçüde zarar vermişti.⁵¹ Haziran 1908'de Reval'de İngiltere Kralı VII. Edward ile Rus Çarı II. Nikola'nın Makedonya ve Osmanlı'nın kaderi ile ilgili olarak anlaştığının düşünülmesi ile Makedonya'daki örgütlü subaylar, Abdülhamid rejiminin ülkenin geleceğini tehdit eder hale geldiğine karar vermiş ve doğrudan müdahaleyi kaçınılmaz görmüşlerdir.⁵² 3. Ordunun Selanik ve Manastır'dan artık açık bir biçimde Sultan'a muhalefet etmesi ve önce Edirne'deki 2. Ordu'nun daha sonra da bölgedeki diğer ordu birliklerinin desteğini alması ile Saray 1876 Anayasasının yeniden yürürlüğe girmesi yönündeki baskı ile karşı karşıya kalmıştır. 20 Temmuz'da Manastır'da halk ayaklanmış ve askeri mühimmatı ele geçirmiş, Anayasanın ilan edilmemesi durumunda ordunun İstanbul'a yürümesi ihtimali somutlaşmış, bu durumda seçenekleri azalan hükümet 23 Temmuz'da (Rumi takvim ile 10 Temmuz 1324) anayasa'nın tekrar yürürlüğe girdiğini ilan etmek durumunda kalmıştır.⁵³

1908'de, Meşrutî düzene geri dönülmesinden sonra devrimin kendi içindeki dönüşümünü dönemlere ayırmak gerekirse 1908-1913 yılları arasındaki dönemi çoğulcu dönem, 1913-1918 yılları arasındaki dönemi İttihat ve Terakki iktidarı ve iç mücadeleleri dönemi, 1918-1925 arası dönemi de siyasi iktidarın kurumsallaşması sürecinin önünü açacak olan ve *ancien régime*'in nihai olarak sona erdiği Millî Mücadele ve yeniden yapılandırma dönemi olarak tanımlamak mümkündür.

50 Enver Paşa hauralannda kendisi gibi 3. Ordu içindeki teşkilat üyesi askerlerin birer birer İstanbul'a çağırılmaları cemiyetin büyük ölçüde İstanbul tarafında ifşa edildiği, bununla beraber İstanbul'da cemiyetin çalışabilecek bir örgüte sahip olmadığı ve Selanik ve Kosova kırsalında cemiyetin çok zayıf olduğu göz önünde bulundurulduğunda, Tikveş veya Manastır'da dağa çıkması konusunda ortak karar aldıklarını belirtmektedir bkz. Halil Erdoğan Cengiz (hazırlayan), *Enver Paşa'nın Hatıraları (1881-1908)*, (İstanbul: İletişim Yayınları, 1991), s. 86-91.

51 Adanır, age. 2001, s. 263-264.

52 Tunaya, age. 1988, s. 23.

53 Lewis, age. s. 209.

İkinci Meşruiyetin ilanı ile Anayasal düzen tesis edilmiş ve özgürlükçü bir ortam içinde toplumun farklı kesimleri önemli bir hareketlilik sürecine girmiş, geniş kitleler farklı biçimlerde süratle politikleşmeye, kamusal alanları kullanmaya ve siyasal hayata katılım göstermeye başlamıştır. Bu bağlamda 1908 devrimi kitleleri pasifleştirmekten ziyade kamusal alanda harekete geçirildiği yeni bir rejim formunu beraberinde getirmiştir.⁵⁴ Bu siyasal canlılığa örnek olarak devrimden hemen sonra baş gösteren işçi grevleri ve daha sonra Avusturya-Macaristan ve Bulgaristan'a karşı başlayan, ilk başlarda dağınık ve kendiliğinden, daha sonra ise daha örgütlü ve merkezi bir kitlesel hareket halini alan boykot hareketi gösterilebilir.⁵⁵ 30 yıllı aşkın süren uzun istibdat rejiminin toplumsal muhalefetin üzerinde kurduğu sansür gibi mekanizmalarının çözülmesinin –Meksika’da Porfiriato’nun düşüşünü takip eden süreçte olduğu gibi- yarattığı özgürlük ortamında özellikle siyasi parti ve cemiyetler ile basın organlarının hızlı bir biçimde siyasallaşma araçları haline geldiklerini tespit etmek mümkündür. 1908’de önemli bir ağırlığa sahip olan İttihat ve Terakki özellikle 1911’den sonra karşısında farklı ideolojik temellere sahip partiler ve cemiyetler olarak örgütlenen ve büyüyen bir muhalefet bulmuştur.⁵⁶ Basın da devrim sonrası oluşan politik ortamda önemli bir role sahip olmuştur. Öyle ki, Meşrutiyyetin ilanını takip eden ilk iki ayda 200’ün üstünde gazeteye yayın hakkı tanınmış 1908-1909 yılları arasında toplam 353 gazete ve dergi yayınlanmıştır.⁵⁷

1908 Aralığında sona eren seçimlere İttihat ve Terakki Cemiyeti ile Prens Sabahattin grubunun 1908’de kurduğu Ahrar Fırkası katılmış, Meclis’te çoğunluğu elde eden İttihatçılar kendileri kabine kurmayarak İngiliz taraftarı olan Kâmil Paşa sadrazamlığındaki hükümete Aralık

54 Y. Doğan Çetinkaya, ‘1908 Devrimi’nde Kamusal Alan ve Kitle Siyasetinde Dönüşüm’, İ.Ü. *Siyasal Bilgiler Fakültesi Dergisi*, No:38 (Mart 2008), s. 125-140, Y. Doğan Çetinkaya, ‘1908 Devrimi ve Toplumsal Seferberlik’, *II. Meşrutiyyet’i Yeniden Düşünmek*, der. Ferdan Ergut, Tarih Vakfı Yurt Yayınları, 2010, s-13-27.

55 Y. Doğan Çetinkaya, *1908 Osmanlı Boykotu: Bir Toplumsal Hareketin Analizi*, 2004, İletişim Yayınları.

56 Tunaya, age. 1988, s. 13.

57 Oya Dağlar, ‘II. Meşrutiyyet’in İlanının İstanbul Basınındaki Yansımaları (1908)’, İ.Ü. *Siyasal Bilgiler Fakültesi Dergisi*, No:38 (Mart 2008), s. 141-159.

1908'da güven oyu vermişlerdi. Aynı kabineye sadece Adliye Nazırı vermiş olan Cemiyet Kâmil Paşa'nın İttihatçılara karşı tutumu yüzünden bir ay sonra bu hükümeti düşürmüştü.⁵⁸ Yeni göreve gelen Hüseyin Hilmi Paşa hükümeti döneminde cemiyete karşı tüm unsurların birleşmesi ile 31 Mart'ta (13 Nisan 1909) İttihad-i Muhammedi'nin ve *Volkan* gazetesinin yazılarıyla destek verdiği, İttihat ve Terakki Cemiyeti karşıtı bir ayaklanma gerçekleşmiş, bu ayaklanmaya İstanbul'daki avcı taburları da katılmıştı. İstanbul'da gerçekleşen ayaklanmayı bastırmak ise 3. Ordunun içinden Hareket Ordusu adı verilen bir fırkanın İstanbul'a gelmesi ile mümkün olmuştu. İsyandan bir hafta sonra Mahmud Şevket Paşa'nın komutasını aldığı ordu İstanbul'da örfi idare ilan etmiş, Meclis-i Mebusan 27 Nisan'da II. Abdülhamid'in tahttan indirilmesine karar vermiş ve yerine Şehzade Reşad Efendi getirilmiştir.⁵⁹ 31 Mart vakasından sonra aslında en önemli sayılabilecek gelişme 1909 yılı Kanun-i Esasi değişiklikleri ile saltanatın rolünün önemli ölçüde sınırlandırılması ve Meclis-i Mebusan'ın ağırlığının artırılarak padişah tarafından feshinin zorlaştırılması olmuştur.⁶⁰ Bu açıdan 31 Mart karşı devriminin, eski rejim taraftarı unsurlarının tamamen ortadan kalkması ile sonuçlandığını belirtmek mümkündür.

31 Mart olayları sonrasında kurulan Hüseyin Hilmi Paşa hükümetine İttihatçılardan Dahiliye Nazırı olarak Talat Bey, Maliye nazırı olarak da Cavit Bey girmiş, ancak Mahmud Şevket Paşa'nın ağırlığı, özellikle de kendisinin ilan ettiği örfi idare sayesinde devam etmişti. Aslında Mahmud Şevket Paşa ordunun siyasete karışmasının tamamıyla karşısında bulunmakta, siyasetin ordunun savaşma gücünü azalttığına inanmaktaydı.⁶¹ Ancak örfi idarenin varlığı Mahmud Şevket Paşa'yı hedef haline getirmekteydi. Buna karşılık olarak da Paşa, 1910'da kurulan ve birçok İttihatçı bakanı da içinde barındıran Hakkı Paşa hükümeti'nde

58 Mete Tunçay, 'Siyasal Tarih: 1908-1923', *Türkiye Tarihi 4, Çağdaş Türkiye Tarihi*, Mete Tunçay, Cemil Koçak, Hikmet Özdemir, Korkut Boratav, Selahattin Hilav, Ayla Ödekan, Sina Akşin (yay. yön.), (Cem Yayınevi, 1997), s. 27-81.

59 Tunçay, age. 1997, s. 31-32.

60 Tunaya, age. 1988, s. 24-25.

61 Ahmad, age. 1993, s. 37.

Harbiye Nazırı olarak görev alacak ve gittikçe İttihatçılar ile yakınlaşmaya başlayacaktı.⁶²

İttihat ve Terakki'nin iktidarı tam olarak ele geçiremediği ve kendisine karşı muhalefetin arttığı bu dönemde dış kaynaklı iki olay -Trablusgarp'ın İtalyanlarca 1911'de işgal edilmesi ve 1912'de Balkan Savaşları ile Yunanistan, Sırbistan ve Bulgaristan'ın Türkiye'ye savaş ilan etmesi- önemli sonuçlar doğurmuştur. Trablusgarp savaşı başlayınca istifa eden Hakkı Paşa hükümeti yerine kurulan Mehmet Sait Paşa hükümetine olan muhalefet 1911'de Prens Sabahaddin ekibince kurulan Hürriyet ve İtilaf Fırkası içinde birleşmiş, bu muhalefet 1911 İstanbul araseçiminde İttihat ve Terakki Cemiyeti'ni az bir farkla da olsa geçmiştir.⁶³ 'Sopalı Seçimler' olarak adlandırılan 1912 seçimlerinde ise İttihatçılar Ermeni gruplar ile ittifak yapmayı Hürriyet ve İtilaf Fırkası karşısında çoğunluğu kaybetmemek açısından önemli görmüştür. 31 Mart gerici karşı devrim teşebbüsündeki Ahrar Fırkası'nın rolü ve bu ayaklanmaya bağlı olarak Adana'da Ermenilere karşı gerçekleştirilen katliamlar sonrasında Taşnaksutyun, Jön Türklerin liberal kanadından uzaklaşarak, İttihat ve Terakki'ye –özellikle Talat kanadına- yaklaşmışlar, 1912 seçimlerinde de Hürriyet ve İtilaf Fırkasına karşı İttihat ve Terakki'yi desteklemişler ancak İstanbul Ermeni burjuvazisi yine de çoğunlukla âdem-i merkezîyetçi ideolojiye sahip olan Hürriyet ve İtilaf Fırkasını desteklemişlerdi.⁶⁴ Seçimleri kazanan İttihat ve Terakki Cemiyeti'ne seçimlerden sonra en sert muhalefet ise ordunun liberal ve İtilafçı subaylarından oluşan Halaskâr Zabitan grubundan gelmişti.⁶⁵ Prens Sabahaddin'in de desteklediği Halaskâr grubu Arnavutluk'taki karışıklıkları ve ordunun içindeki gruplaşmayı kullanmaktaydı. Temmuz 1912'de mevcut kabine yerine Avrupa'da itibar sağlayabilecek bir kabinenin kurulmasını ve baskı ve şiddet olaylarının yaşandığı son seçimlerin iptâl edilerek yeniden seçimlere gidilmesi yönünde bir

62 Tunaya, age. 1988, s. 316.

63 Tunçay, age. 1997, s. 34.

64 Feroz Ahmad, *The Young Turks and the Ottoman Nationalities: Armenians, Greeks, Albanians, Jews, and Arabs, 1908–1918*, (University of Utah Press, 2014).

65 Ahmad, age. 1993, s. 37.

talep listesini gazetelere ve Sultan Reşad'a yollamışlardır.⁶⁶ Bu talepler, Mehmet Sait Paşa hükümetini istifa ettirtmiş, Gazi Ahmed Muhtar Paşa hükümeti kurulduğunda da İttihatçıların çoğunluğa sahip olduğu meclisin feshine olanaklar aranmaya başlanmıştır. İttihatçılar tarafından 1912 yılında yapılan anayasa değişikliği ile yürütmenin meclisi feshedilmesinin kolaylaştırılması, Gazi Ahmet Muhtar Paşa kabinesi tarafından kullanılarak Meclis-i Mebusan Ağustos 1912'de feshedilmiş ve 1914'e kadar seçimler gerçekleşmemiştir.⁶⁷

İkinci önemli olay ise hiç şüphesiz Balkan Savaşları ile ülkenin Edirne dahil olmak üzere Avrupa'daki topraklarını kaybetmesi olmuştur. Gazi Ahmed Muhtar Paşa'nın 'Büyük Kabine' olarak adlandırılan hükümetinin ardından kurulan Kâmil Paşa hükümeti, ancak Çatalca yakınlarında durdurulabilecek olan Bulgar orduları karışığında yapabilecek bir şeyi kalmamış bir biçimde Ocak 1913'te Edirne'yi teslim etmeyi kabul etmek durumunda kalmıştır.⁶⁸ Toplumda büyük tepki uyandıran ve Osmanlının eski başkentlerinden biri olan bir kentin kaybedilmesinin yarattığı şok İttihatçılar için hükümeti devirmek ve durumu tersine çevirmek için bir fırsat yaratmış bulunmaktaydı. 'Bâb-ı âli Baskını' olarak adlandırılan darbe ile İttihatçılar 23 Ocak 1913'te kabine toplantısını basarak Harbiye Nazırı Nazım Paşa'yı öldürmüş ve Kâmil Paşa hükümetini istifaya zorlamışlar, izleyen günlerde Mahmud Şevket Paşa, kabinesine ittihatçıları da alarak hükümet kurmuştur.⁶⁹

Mahmud Şevket Paşa hükümeti döneminde Balkanlarda ateşkesin sona ermesi ve durumun düzeltilemeyerek Edirne'nin 26 Mart'ta düşmesi ise İttihatçılara olan itibarı sarsmıştı. Kâmil Paşanın İstanbul'a İngilizlerin desteği ile geri dönmesi bir hükümet değişikliğinin gerçekleşeceğine işaret olarak görülmüş, Edirne'nin düşüşünden zarar gören İttihatçıların iktidardan düşürülmesi için liberaller 11 Haziran'da Mahmut Şevket Paşa'ya suikast düzenleyerek öldürmüşler ancak iktidarı ele geçirmeye muvaffak olamamışlardır. Yeni kurulan Said Halim

66 Selim Sezer, 'Meclis-i Mebusan'ı kapattıran Muhtıra: Halaskâr Zabitan Bildirisi', *Osmanlı'dan Günümüze Darbeler*, (İstanbul: Tarih Vakfı Yurt Yayınları, 2016), s. 41-52.

67 Tunçay, age. 1997, s. 34; Tunaya, age. 1988, s. 330-331.

68 Ahmad, age. 1993, s. 38.

69 Tunçay age. 1197, s. 34; Tunaya age. 1988, 334-335.

Paşa hükümetinde Dahiliye Nazırı olarak Talat, Şura-ı Devlet Reisi olarak Halil, Adalet ve Eğitim Bakanı olarak da İbrahim ve Şükrü Beyler gibi ittihatçılar yer almıştır.⁷⁰ Bu dönemden itibaren ve özellikle 1914 seçimlerinden sonra, İttihatçıların tam anlamı ile iktidara hâkim olduklarını söylemek mümkündür. Londra Anlaşması ile Edirne'nin Bulgarlara bırakılması ile kaybedilen itibar, Balkan devletlerinin Bulgarlara karşı savaş ilan etmesi ile savunmasız kalan Edirne'nin büyük devletlerin baskısına rağmen alınarak bu eski başkentini kaybedilmesi ile bir nebze de olsa kurtarılmıştır.

1913 Kongresinden sonra İttihat ve Terakki tam bir parti olma yolunda ilerlemiş ve bu süreçte de ilk defa parti içi anlaşmazlıklar –Hizb-i Cedit-Hizb-i Terakki ve Fırka-Cemiyet gibi ayrılıklar- belirli ölçüde sonuçlandırılmaya başlanmıştır. İttihat ve Terakki, iktidarı tam olarak ele geçirdiği ve mütarekeye kadar elinde tuttuğu yıllarda ise ideolojik olarak büyük bir dönüşüm geçirmiş, Osmanlıcılık'tan ziyade milliyetçi ve laik bir ideolojik yapıya kavuşmuştur.⁷¹ Laikliğin benimsenmesi özellikle hukuk alanında alınan kararlar ve düzenlemelerde görülmektedir. Aynı zamanda, Mahmud Şevket Paşa kabinesine Şeyhülislam olarak sarık bile takmayan ve laik mahkemelerde çalışmış olan Ürgüplü Mustafa Hayri Bey'in atanması ittihatçıların çağdaşlaşma ve geleneksel kurumları dönüştürme açısından kararlılığını göstermekteydi.⁷²

İttihatçılar bir yandan milliyetçi ve Batıcı toplumsal dönüşüm sürecinin gerçekleşmesi, üniversite özerkliğinin, laik eğitimin, kadınların toplumsal hayata katılımının ve kültürel yapıların kurulmasının mekanizmalarını yaratmaya çalışmış, diğer yandan da Müdafai Milliye, Donanma, Çocuk Esirgeme gibi kurumlar oluşturmuş, Hilal-i Ahmer gibi sosyal yardım kuruluşlarını partinin etkisi altına sokmuşlardır.⁷³ İttihatçılar her ne kadar toplumsal tabanını geniş işçi ve köylü kitlelerine yaymaya özel çaba göstermedilerse de kitleleri örgütlemek ve politik sürece dahil ederek desteğini almak için çalışmıştır.⁷⁴

70 Ahmad, age. 2003, s. 59-60.

71 Tunaya, age. 1988, s. 30-31.

72 Feroz Ahmad, *İttihat ve Terakki: 1908-1914*, Çeviren Nurhan Yavuz (İstanbul: Kaynak Yayınları, 1999).

73 Tunaya, age. 1988, s. 34-35.

74 Ahmad, age. 1999, s. 196-197.

Devrimden hemen sonra İttihatçılar olarak ülke ekonomisinin yeniden yapılandırılması, maliye sisteminin reform edilmesi, alt yapı çalışmalarına hız verilmesini hedeflemişlerdi. Yeni rejim Düyun-u Umumiye'den bağımsız olarak onay almadan borçlanmaya çalışmış, modern ve gerçek rakamlara dayanan bir bütçe hazırlamış, hükümeti büyük zarara uğratan ve denetim dışı kalan Harbiye ve Bahriye Nezaretlerine denetim uygulamışlardır.⁷⁵ Kapitülasyonların varlığı ekonomik modernleşmeyi engellemekteyse de modern yasal alt yapının oluşturulmasına çalışılmıştı. 1911'de konut mülkiyeti yasası çıkarılırken, İmparatorluk içindeki hareket özgürlüğünü kısıtlayan iç pasaport kaldırılmakta, yeni bir ticaret yasası hazırlanmaktaydı. Bu yasal düzenlemelerin miras hakkını, toprağın ve mülklerin el değiştirme rejimlerini belirlemesini ve bu suretle ekonomiye katılmayan âtil sermayenin serbest kalacağını umuyorlardı.⁷⁶ İttihatçılar 1913 yılının ortalarından itibaren muhalefeti sindirip iktidarı tam olarak ele geçirdikten sonra genel bir girişimci sınıf yaratmaya yönelik ekonomik politikalarını da uygulama imkânı bulabilmişlerdi. Önce Libya'nın, ardından da Balkan bölgelerinin kaybedilmesi ile Osmanlıcılık düşüncesi önemli ölçüde anlamını yitirmekteydi. Bu açıdan İttihatçılar ideolojik olarak Türkçülüğe ve Anadoluculuğa yönelirken bu durum iktisat politikalarına da yansımıştı. Bu açıdan parti, ticaret, imalat ve bankacılık faaliyetlerinde önemli yer oynayan Rum ve Ermenilerin yanında bir Türk Burjuvazisine dayanan yeni bir sermaye birikimi modelini hedeflemiştir.⁷⁷ Özellikle İstanbul'daki esnaf ve onların örgütlendiği ellinin üzerindeki esnaf cemiyeti ile diyalogun güçlendirilmesi hem esnaflık sisteminin

75 Feroz Ahmad, İttihatçılıktan Kemalizme, (İstanbul: Kaynak Yayınları, 1996).

76 Ahmad, age. 1996, s. 37-42.

77 Bu noktada literatürdeki genel yargının aksine Osmanlı'da Müslüman tüccarların varlığının bu politikaların ürünü olmadığı açıktır. Müslüman tüccarlar bürokrasi ve siyasi elite ve onların politikalarına bağımlı olarak ortaya çıkmış düşüncesi Müslüman tüccarların varlığının 19. yüzyıl boyunca sürdürdüğü de göz önüne alındığında güvenilir bir önerme olmaktan çıkmaktadır. Konunun geniş bir biçimde ele alınması için bkz. Y. Doğan Çetinkaya, *Osmanlı'yı Müslümanlaştırmak: Kitle Siyaseti, Toplumsal Sınıflar, Boykotlar ve Millî İktisat (1909-1914)*, (İstanbul: İletişim Yayınları 2003), s. 39-54.

çağdaş bir biçimde canlandırılmasını hem de korporatist bir biçimde partiye eklenmelerini sağlamıştır.⁷⁸

Birinci Dünya Savaşı'nın başlaması ise iki açıdan ülke ekonomisine katkıda bulunmaktaydı. Öncelikle savaş ile birlikte kapitülasyonların kaldırılması mümkün olmuştu ki böylelikle gümrükler önce yüzde 15'e daha sonra yüzde 30'lara çıkartılmış, daha sonra da malın ölçüm birimi ve adedine dayanan daha spesifik tarifelere geçilmiştir.⁷⁹ İkinci olarak ise savaşla birlikte İstanbul tecrit edilmiş olsa da, yerli mallara olan iç ve –müttefikler Almanya ve Avusturya Macaristan sayesinde– dış talep ve tarımsal ürünlerin fiyatları önemli bir biçimde artmıştı. Bu durumda devlet koruyucu bir dış ticaret politikası üstlenmekte aynı zamanda bu ticaretin kontrolünü de eline almaktaydı. Kurulan Heyet-i Mahsusa-ı Ticariye ile İttihat ve Terakki iase sağlamada ve tekel-ler üzerinden bütçeye gelir elde etmiş ve bununla beraber Milli Mahsulat, Milli Kantariye, Milli Ekmekçi gibi anonim şirketler üzerinden hızlı bir birikim süreci sağlanmıştı ki bu süreç sayesinde ilk defa Türk tüccar ve iş sahipleri ekonomik gücü kendi lehlerine çevirmişlerdi.⁸⁰ Aynı zamanda 1914'te yerli sermaye yatırımlarını arttırmayı hedefleyen Teşvik-i Sanayi Kanunu yürürlüğe girmişti. Sermayesi 4 milyon lira olan İtibar-i Milli Bankası kurulmuş, özellikle Batı Anadolu'ya da yayılan ve çoğunluğunu gıda ve dokuma sanayisi faaliyetlerinin oluşturduğu şirketler ve bankalar birbiri ardına faaliyete geçmiştir. Milli sermaye oluşturulmasının önemi İttihatçılar tarafından kabul edilirken bunun yabancı sermaye yatırımlarına karşı bir tutum yaratmadığını da belirtmek gerekmektedir. 1908-1913 yılları arasında yabancı sermaye ile kurulan anonim şirket sayısı önemli bir biçimde artarken, savaş dönemindeki yabancı sermaye grupları milli sermaye ortaklığında yatırımda bulunması teşvik edilmekteydi. 1917 Talat Paşa kabinesinin hükümet programında bu tutum daha açık bir biçimde ortaya çık-

78 Zafer Toprak, *Milli İktisat – Milli Burjuvazi: Türkiye'de Ekonomi ve Toplum (1908-1950)*, (İstanbul Tarih Vakfı Yurt Yayınları, 1995).

79 Korkut Boratav, *Türkiye İktisat Tarihi, 1908-1985*, (İstanbul: Gerçek Yayınevi, 1998).

80 Toprak, age. 1995, s. 7.

makta, hükümet tarafından yabancı sermayeye kolaylıklar sağlanacağı taahhüdü programa alınırken, bu yabancı sermayenin milli sermaye ve iş gücü ile de ortaklık sağlamasının gerekliliği savunuluyordu.⁸¹ Bu açıdan bakıldığında liberal iktisadi görüşün hâkim olduğu, yerli sermayenin güçlenmesi arzu edilse de bunun sınırlarının bilincinde olduğunu söylemek güç değildir.

Daha önce de belirtildiği gibi ülkede küçük köylülüğün yaygın olması, devrimde bir toprak reformu talebinin de ortaya çıkmamasına sebep olmuştur. Buna rağmen, İttihat ve Terakki'nin 1908 Kongresi'nde toprak sorunu konuşulmuş ve mevcut mülkiyet haklarına dokunulmadan köylüye toprak dağıtılmasının koşullarının aranmasına karar verilmiş, tarımla uğraşanlara kredi sağlanması, aşarın yarıya indirilmesi ve tarımda modern yöntemlerin uygulanması gibi politikaları savunmuşlardı. Ancak bu politika önerilerinin hiçbirisi bir daha ortaya çıkmamıştır ya da tartışılmamıştır. İttihatçıların uyguladıkları tarım politikaları temel olarak tarımda çağdaşlaşma ve tarımsal ilerlemenin önünde duran geleneksel engellerin kaldırılması, çiftçilere yardım ve teşviklerin verilmesi ve kara ve demiryollarının iyileştirilerek iç pazarın genişletilmesi gibi noktalarda yoğunlaşmıştır. Tarım alanında gerçekleştirilen alt yapı çalışmalarının sayısı ve boyutları da arttırılmıştır. Örnek vermek gerekirse, Konya ovasının sulama projesi hazırlanmış ve Deutsche Bank tarafından yürütölmeye başlanmış, benzer bir çalışmayla Adana'da da tarımsal ürün verimliliğinin arttırılması hedeflenmişti.⁸²

Bu bağlamda, İttihat ve Terakki'nin milli bir burjuvazi yaratma ama aynı zamanda sanayi, ticaret ve tarımda önemli ölçüde modernleşmeyi ve verimliliği arttırma yönünde çalıştığını söylemek mümkündür. Her ne kadar, bu çabalar ve politikalar işçi ya da köylü gruplarının doğrudan talep ve baskıları yoluyla şekillenmemiş de olsa, özellikle muhalefetin ortadan kaldırıldığı 1913 sonrasında İttihat ve Terakki'nin bu politikaları, toplumun farklı sektörlerini partiye eklemleme amacıyla güttüğünü ya da en azından farklı grupların iktidara eklemlenmesine

⁸¹ Toprak, age. 1995, s. 70-71.

⁸² Ahmad, age. 1996, s. 74-75

olanak sağladığını iddia etmek mümkündür. Bu açıdan, 1908'den mü-tarekeye kadar olan her iki alt dönem boyunca devrimin daha sonra kurumsallaşma döneminde alacağı korporatist formun temelleri atılmıştır. Ancak bu korporatist yapının oluşmasının, yerli sermaye, kısıtlı olsa da işçi sınıfı, küçük burjuvazi ve köylülerin taleplerinin oluşan bu yapıda temsil edilebilmesinin, karşılanması ya da baskılanması için mekanizmaların kurulabilmesinin önündeki en temel engellerden biri sürekli olarak devam eden savaş hali olduğu yadsınamaz. Hiç şüphesiz, kapitalist birikim ve devletin merkezi otoritesinin kendine özgü konsolidasyonu savaş süresince devam etmiştir. Ancak, arka arkaya dahil olunan savaşların aynı zamanda olağanüstü politik koşulları da beraberinde getirmesi kaçınılmazdır.

İttihat ve Terakki Partisi, Birinci Dünya Savaşı'nın kaybedilmesi ile 1918'de son kongresini toplayarak kendini feshetmiş, partinin isimleri ve geçmiş ilişkileri sorunlu olmayan üyelerinin Teceddüd Fırkası adında yeni bir parti kurması kararlaştırılmıştır. Bu arada Talât Paşa kabinesi istifa etmiş, Müşir İzzet Paşa kabinesi kurulmuş, Talât, Enver ve Cemal Paşalarla, Dr. Bahattin Şakir, Dr. Nazım gibi önemli İttihatçı liderler ülke dışına kaçmış, Mondros Mütarekesi ile ülke İtilaf Devletleri tarafından işgal edilmeye başlanmıştır. Ancak hareket İstanbul'da örgütsel olarak dağılsa dahi Trakya ve Anadolu'da hala güçlüdür ve bu sebeple de Anadolu hareketi ortaya çıktığında bu hareket Hürriyet ve İtilaf tarafından İttihatçı olarak suçlanmıştır.⁸³

Bununla beraber ülkede kalan İttihatçılara karşı önlemler alınmış, bir kısım İttihatçı Divan-ı Harb-i Örfi'de yargılanmış, bir kısmı da İngilizler tarafından Limni ve Malta'ya sürülmüşlerdir. Ancak yurttan kalan ve tevkifata uğramayan İttihatçılar tarafından Teceddüd Fırkası haricinde irili ufaklı partiler kurulmaktaydı. Hilal-i Ahmer, Türk Ocağı, Milli Talim ve Terbiye Cemiyeti gibi örgütler de gizli bir biçimde hem İttihatçılar arasında irtibat kurulmasına hem de Millî Mücadele'nin örgütlenmesi için destek toplamaya çalışmaktaydı.⁸⁴ İttihatçı-

83 Tank Zafer Tunaya, *Türkiye'de Siyasal Partiler, Cilt 2, 1918-1922 Mütareke Dönemi*, (İstanbul: Hürriyet Vakfı Yayınları, 1986).

84 Zürcher, age. 2005, s. 121-124.

ların Millî Mücadele'ye çok büyük destekte bulunduğu Karakol Cemiyeti gibi gizli örgütler de faaliyet göstermekte, İttihatçıların iktidarı döneminde zenginleşmiş tüccarlar da varlıklarını sürdürmekteydi.⁸⁵

Ancak hiç şüphesiz, Millî Mücadele sürecinde ülkedeki politik kompozisyonda artık İttihatçıların yurtdışına çıkan liderlerine yakın grupların değil, Sivas Kongresi ile 1919'da kurulmuş bulunan Anadolu ve Rumeli Müdafaa-i Hukuk Cemiyeti'nin ağırlığı hissedilecektir.⁸⁶ Bu Cemiyet, kurulmasından itibaren güçlü bir baskı grubu ve politik güç haline gelmiş, İstanbul'da Meclis-i Mebusan vasıtasıyla Damat Ferit Paşa kabinesinin istifa ettirilmesini sağlayabilmiştir.⁸⁷ Ancak grubun en önemli ismi olan Mustafa Kemal Paşa mutlak ve tartışmasız bir lider olma görünümünden uzaktı. 1919 seçimleri sonucunda oluşan Meclis-i Mebusan'da kurulacak grup, Mustafa Kemal Paşa'nın istediği Müdafaa-i Hukuk Grubu yerine Felâh-ı Vatan İttifakı ismini almış, kendisinin meclis başkanı olarak seçilmesi talebi de yerine getirilmemiştir.⁸⁸ 18 Mart 1920'de İstanbul'daki Meclisin İngilizler tarafından kapatılması ve yeni Meclisin Büyük Millet Meclisi adıyla Ankara'da toplanacak olması ile artık Mustafa Kemal Paşa'nın siyasi dengede daha ağır basacağı bir döneme girilmektedir.

Millî Mücadele süresince meclis içinde Müdafa-i Hukuk Grubu, Mustafa Kemal Paşa'nın önderlik ettiği 1. Grup ve ona muhaliflerin oluşturduğu 2. Grup arasında bölünmüştü. Askeri zafere ulaşılmasının ardından politik açıdan büyük bir prestije sahip olmuş bulunan Mustafa Kemal Paşa, 1. Grubun Aralık 1922'de sınıfların temsilcisi olmayan kitlelere hitap eden halkçı bir fırka halini almasına karar verdi. Nisan 1923'te seçimlerin yenilenmesi kararı verildikten sonra Birinci

85 Zürcher, age. 2005, s. 123-135.

86 Tanör, kongreye katılanların silik bir sınıfsal kompozisyona sahip olsalar bile eşraf ağırlıklı olduğunu belirtmektedir. Aynı zamanda, yerel örgütlenmede her ne kadar İttihatçılık yerilmekteyken bu örgütlenmelerin baş aktörlerini yine eski İttihatçılar ve sempatanları oluşturmaktaydı, bkz. Bülent Tanör, *Türkiye'de Yerel Kongre İktidarları (1918-1920)*, (İstanbul: Afa Yayıncılık, 1992), s. 53-54.

87 Mete Tunçay, *Türkiye Cumhuriyeti'nde Tek-Parti Yönetiminin Kurulması (1923-1931)*, (Ankara: Yurt Yayınları, 1981).

88 Tunçay, age. 1981, s. 38-40.

Mecliste güçlü bir grup olan 2. Grup yeni meclise çok az bir vekil ile girebilmiş, Eylül 1923'te de Halk Fırkası resmen kurulmuştur.⁸⁹

Bundan sonraki süreçte, Mustafa Kemal Paşa'ya olan muhalefet farklı formlarda kendini göstermeye devam etmiş, hatta bazı durumlarda bu muhalefet Halk Fırkası içinden gerçekleşmişti. Ekim 1923'te Meclis 2. Başkanı seçimlerinde Mustafa Kemal'in gösterdiği aday değil, İsmet Paşa'ya muhalif olan Rauf Bey seçilmişti. Cumhuriyetin ilanı, Lozan Barış görüşmeleri ve Hilafetin kaldırılması süreçlerinde bu kararlara ve Mustafa Kemal Paşa'ya olan muhalefet de yine Halk Fırkası içinden gerçekleşmişti. Bu muhalefet, Kasım 1924'te Terakkiperver Cumhuriyet Fırkası'nın kurulması ile partileşmiş ve somut bir güç halini almıştı. Şubat 1925 yılında doğu illerinde başlayan Şeyh Sait İsyanı ile ilan edilen Takrir-i Sükûn Kanunu ise Terakkiperver Cumhuriyet Fırkası'nın da diğer tüm muhalif basın yayın organlarının da sonunu getirecektir. 1925 ile artık devrimin temel prensiplerine muhalefet edebilecek son unsurların da tasfiyesi ile, 1908'de başlayan devrimin kurumsallaşmasının önünde yer alan engeller kalkmış, siyasi iktidarın konsolide edilmesi süreci başlamış bulunmaktadır.

1908'de İkinci Meşrutiyetin ilanından Cumhuriyetin ilk yıllarına uzanan politik ve silahlı mücadele dönemini Meksika Devrimi ile birbirine benzer kılan karakteristiklerin başında, devrimin mekânsal koşullarının devrimin sınıfsal karakterini ve dönüşen kapitalist birikim formlarının niteliğini ortaya koyması gelmektedir. Porfirato dönemine benzer bir biçimde, II. Abdülhamit dönemi Osmanlı İmparatorluğu'nun küresel kapitalizmin periferisinde konumlandığı, yabancı sermaye vasıtasıyla eşitsiz ve bileşik gelişimin modern bağımlılığı üreten bir formu oluşturduğu ve kendine uygun yeni bir sosyoekonomik kurumsallığı zorunlu kıldığı dönem olarak tanımlanabilmektedir. İkinci Meşrutiyet'ten Cumhuriyetin ilk yıllarına kadarki devrim momenti, aynı Meksika devriminde olduğu gibi, 19. yüzyılda periferide kapitalist birikim tarafından koşullanan sınıfsal bir karatere sahiptir.

89 Cemil Koçak, 'Siyasal Tarih: 1923-1950', *Türkiye Tarihi 4, Çağdaş Türkiye Tarihi*, Mete Tunçay, Cemil Koçak, Hikmet Özdemir, Korkut Boratav, Selahattin Hilav, Ayla Ödekan, Sina Akşin (yay. yön), (Cem Yayınevi, 1997), s. 84-173.

Anadolu'daki toprak mülkiyetinin sahip olduğu küçük köylölük karakteri, Türkiye'deki devrimin –ve buna bağlı olarak devrim sonrasındaki rıza mekanizmalarının- köylü karakterinin daha sönük olmasına sebep olmaktadır. Ancak buna rağmen, 1908-1925 yılları arasında gerçekleşen silahlı mücadelenin kas gücünü köylüler oluşturmuş, momentin öncülüğünü ise kentli orta sınıflar ve formasyon halindeki Müslüman tüccar kesim olmuştur. Devrimin ilk yıllarında bu sınıfsal karakter Osmanlının gayrimüslim kesimleri için de geçerliiyken, İmparatorluğun çözölmesi ve toplumun Ermeni ve Rum –kırlı ve kentli- kesimlerinin etnik temizlik ve mübadele ile ortadan kaldırılmaları ile pasif devrimdeki rolleri sönümlenmiştir. Bu durum, kentli Ermeni ve Rumların aynı zamanda 19. yüzyıl kapitalist birikiminin önemli aktörleri olmaları açısından, devrim momentinin analizinde önemli bir zorluk da çıkarmaktadır. Tüm bunlara rağmen, 1908-1925 yılları arasında gerçekleşen pasif devrim, 19. yüzyılda küresel kapitalizme eklemlenen, eşitsiz ve bileşik gelişim ile küresel kapitalist iş bölümünün periferisinde yer alarak kapitalist birikimi ilerletme imkânı bulmuş Osmanlı toplumundaki sınıfsal yapının ürettiği bir süreç olarak tanımlanmalıdır. Bu açıdan bakıldığında, Türkiye'deki pasif devrim, Meksika Devriminde de gözlemlenebildiği gibi- formüle ettiği devlet mimarisinin, pasif devrim sonrasındaki kurumsallaşmanın, üretilen rıza mekanizmalarının ve bu mekanizmaların çözölmesi ile ortaya çıkan meşruiyet krizlerinin de karakterini belirler nitelikte olmuştur.

ÇEVRE KAPİTALİZMİNİN KONSOLİDASYONU: POST-PASİF DEVRİM DÖNEMİNİN KURUMSALLAŞMASI

BÖLÜM 6

Önceki iki bölümde Meksika ve Türkiye’de yüzyılın son çeyreğinde yoğunlaşan kapitalist üretim formunun eşitsiz ve bileşik gelişiminin bir ürünü olarak pasif devrimler ele alınmıştı. Çalışmada bu pasif devrimler, küresel kapitalist iş bölümü içinde çevrede yer alan birikim sürecinin tıkanması ile formasyon halindeki burjuvazinin ideolojisini taşıyan ve Porfiriato-Hamidiye *ancien régime*’lerini ortadan kaldıran kitle hareketleri olarak tanımlanmıştı. Pasif devrim ile az gelişmiş/ gelişme sürecindeki burjuvazi kapitalist birikimin ve ekonomik büyümenin sorumluluğunu üzerine alarak kendinden önceki kapitalist gelişme modelini bir adım öteye ilerletmiş olmaktaydı.¹ Aslında her iki ülkede de ele alınan devrim süreçleri, Lefebvre’in ifadesi ile ekonomik ve politik arasındaki diyalektiğin etkileşiminin doğrudan açığa çıkışı değil, mobilize olmuş toplumsal güçler vasıtasıyla ortaya konulmasına karşılık gelmektedir.²

Bu bölümde pasif devrimi takip eden süreçte her iki ülkede, çevrede kapitalizmin konsolide olma süreçleri benzer mekân-zamansal özelliklerini ortaya çıkaracak bir biçimde ele alınacaktır. Kapitalist birikimin bağımlı formunun değişikliğe uğramadığı bu dönemde, farklı bir birikim modeli küresel kapitalist iş bölümüne uygun bir biçimde yerleşmiş, etkisi altındaki siyasal yapı da buna paralel olarak kurumsallaşmıştır. Hiç şüphesiz, bu kurumsallaşma sürecinde hâkim sınıf-

1 Adam Morton, *Revolution and State in Modern Mexico: The Political Economy of Uneven Development*, (Rowman&Littlefield, 2011), s.63.

2 Henri Lefebvre, ‘The State and Society’, translated and reprinted in Neil Brenner and Stuart Elden (eds.) *State Space, World: Selected Essays, Henri Lefebvre*, (Minneapolis: University of Minnesota Press, 1964/2009), s. 51-68.

lar toplumun geniş tabakalarına farklı biçimlerde tavizler vererek rıza mekanizmaları üretmişler ve farklı sınıflar benzer korporatist yapılar vasıtasıyla devletin başat rol oynadığı süreçler ile örgütlenerek politik sistemin parçası haline getirilmişlerdir. Bu bağlamda ilk olarak, her iki ülkede de devrim sonrasında siyasal iktidarın kurumsallaşması ve devlet aygıtının, kesintisiz kapitalist birikimin sağlanması ve genişletilmesinin sorumluluğunu üstlenerek üretim araçlarının ve günlük yaşamın örgütlenmesi için gerekli altyapıyı sağlar hale gelme süreci, ikinci aşamada ise bu niteliği yitirerek korporatist yapıların ve iktidarın girdiği politik meşruiyet krizleri ele alınacaktır.

6.1. Meksika Devriminin kurumsallaşması ve kapitalist mekânın dönüşümü

Yaklaşık on yıl süren Meksika Devriminin sonucunda ortaya çıkan yapı halen kurumsallaşmayı bekleyen kapitalist bir çevre ulus-devletiydi. Huertacı karşı devrim, Zapatacı ve Villacı kitle hareketleri mağlup edilmiş, Carranzacı ve Obregóncu Anayasacı güçler politik ve askeri iktidara sahip olsalar da, ele geçirebilecekleri işler halde olan bir aygıt bulamamış ve kısa sürede galipler arasında bir iktidar mücadelesi başlamıştı.³ Carranza ve Obregón arasındaki mücadelede ise kazanan tarafın tayin edilmesinde, köylüler, örgütlü işçi hareketi –başta CROM ve ‘*Confederación de Trabajadores de México*’ (Meksika İşçileri Konfederasyonu -CMT) yardımıyla- yabancı petrol şirketleri ve kilise ile tesis edilecek ilişkiler ve mücadeleler belirleyici olacaktı.⁴

Mücadelenin temel hatlarını çizen ise 1917 Anayasasının getirdiği karma siyasi ve hukuki yapı olacaktır. Anayasanın 123. maddesi İngiltere’deki tekellerin kısıtlanmasını getiren yasaya benzer bir iş yasası öngörmekte, 3. madde laik eğitim sistemini belirlemekte, 130. madde devlet ve kilise ayrılığını güçlendirmekte ve bu bağlamda liberal bir devlet anlayışı öne çıkarılmaktaydı. Bununla beraber, 27. madde ile tüm Meksika ulusu bütün yer altı ve yer üstü kaynakların nihai sahibi olarak tanımlanmıştı. Bu madde, toprağın kamusal kullanımı için istimlak edilebilmesini ve devlete ait toprağın yine kamunun or-

3 Juan Felipe Leal, ‘The Mexican State: 1915-1973 A historical Interpretation’, *Latin American Perspectives*, Summer, 1975, 2(2) pp. 48-63.

4 Meyer 1991, s. 202.

tak kullanımı için dağıtılablmesinin önünü açmaktaydı.⁵ Anayasa bu açıdan kapitalist üretim ve mülkiyet ilişkilerini garanti altına alan ve koruyan bir bakış açısına sahip olmakla birlikte aynı zamanda onu sınırlandıran ve kontrol eden ilkeleri de barındırmaktaydı ve merkezi federal hükümeti güçlendirmekteydi.⁶ Neredeyse bağımsızlıktan beri süregelen ve ülkedeki yönetim biçiminin güçlü merkezi bir yapıda mı yoksa federal eyaletlere önemli ölçüde yetki alanı bırakan bir sistemde mi olacağı üzerine yapılan tartışma ise böylece bitirilmiş oluyordu.

Benzer bir şekilde toprak mülkiyeti üzerindeki belirsizlik de ortadan kaldırılmış bulunmaktaydı. Buna göre, 27. madde ile toprak ve tüm toprak üstü ve altı doğal kaynakların mülkiyeti üzerindeki eşitsizlik ve bu eşitsizliğe karşı devletin önlem alması sorumluluğu anayasal bir tanınmaya sahip olmuştu. Ancak devletin bu eşitsizliği gidermede halkın çoğunluğunun yararına hareket etmesi ilkesine rağmen devrimin hemen akabinde geniş kapsamlı bir toprak reformu gerçekleştirilmemiştir.⁷ Devrimin galip fraksiyonu içerisinde kapsamlı ve tüm ülkeye yayılan bir toprak reformu vizyonu mevcut değildi ve bu sebeple toprak dağıtımı konjonktüre dayanan bir rıza aracı olarak sınırlı kalmıştır.⁸ Carranza'nın 1920'de öldürülmesi, devrimci grupların politik programları açısından kurumsal-anayasal düzenin tesis edilmesi ve ulusal burjuvazi öncülüğünde ekonomik yeniden örgütlenmenin sağlanması ilkesinin öncelikli olması durumunda bir değişiklik yaratmamıştır.⁹

Konsolide olmakta olan yeni devlet aygıtının temel karakteri politik ve ekonomik düzenin her ne pahasına olursa olsun korunmasıydı. Yeni düzene gelebilecek her türlü muhalefetin ve engelin de ortadan

5 J. Silva Herzog, *Trayectoria ideológica de la Revolución Mexicana y otros ensayos*, (México D.F.: El Colegio Nacional, 1994) s. 104-105.

6 Nora Hamilton, 'The limits of the State Autonomy', in Nora Hamilton and Timothy F. Harding (eds.) *Modern Mexico: State, Economy and Social Conflict*, (London: Sage Publications, 1986) s. 67-103.

7 María del Refugio González, 'La intervención del Estado en la economía y en la sociedad en México: Sus orígenes y desarrollo. Una propuesta de interpretación', *Mexican Studies/Estudios Mexicanos*, 5(1), 1988, Winter, s. 25-68. (67)

8 Eitan Ginzberg, 'Ideología, política y la cuestión de las prioridades: Lázaro Cárdenas y Adalberto Tejeda, 1928-1934', *Mexican Studies/Estudios Mexicanos*, 13(1), 1997, Winter, s. 55-85.

9 Meyer age 1994, s. 1186.

kaldırılması önem arz etmekteydi. Kuzeydeki Yaqui yerlileri, destek olmayı bırakan eski müttefik Komünist Parti, eski rejimin en önemli temsilcisi Katolik Kilisesi ve Katolik köylüler ya da anarko-sendikalist ‘*Confederación General de Trabajadores*’ (İşçilerin Genel Konfederasyonu -CGT) birliğinin altında örgütlenen ve grev yapan işçiler bu grupta yer alabilmekteydiler. Hükümete karşı gösterilen herhangi bir muhalefet devrimin ilkelerine karşı yapılmış bir muhalefet olarak görülmekteydi. Devrimden sonra ortaya çıkan en kanlı mücadele ise yeni rejimin devleti ve kamusal alanları dinden arındırma ve ayrıştırma arzusuna karşı direnen Katolik kilisesi ve kilisenin tutumunu savunan Katolik halk kitlesi olmuştur.

Carranza ve Obregón döneminde genel olarak 1917 Anayasasının dini faaliyetleri kısıtlayan ve kamusal alanda kesin olarak yasaklayan bazı hükümleri tam olarak uygulanmasa da, eğitim ve mülkiyet haklarına getirilen önlemler kilise tarafından tepki ile karşılanmaktaydı. Her ne kadar kilisenin iç işlerine devlet tarafından müdahale edilmesi yeni bir durum değilse de, 1917 Anayasası ile birlikte kilise ve dini işlere devlet müdahalesine ek olarak kilisenin resmi tüzel kişiliği de ortadan kaldırılmaktaydı.¹⁰ Kilise ve Devrimci rejim arasındaki ilişkiler gergin olmasına rağmen en azından Vatikan açısından Obregón hükümeti ile müzakerelerin gerçekleştirilmesi yönünde bir istek mevcuttu ve Obregón’un da –bazı şiddet olayları dışında– çok sert bir ruhban-karşıtlığı izlemediğini söylemek mümkündür.¹¹ Devrim süresince var olan ve Anayasacı gruplar içerisinde daha radikal biçimde paylaşılan ruhban-karşıtı hareketler Plutarco Elías Calles’in (1924-1928) başkanlığı esnasında doğrudan çatışmaya dönüşmüştü. 1925’te ‘*Liga Nacional Defensora de la Libertad Religiosa*’ (Din Hürriyetinin Savunulması Ulusal Ligi- kısaca Lig) kurulmuştu. Başpiskopos José Mora y del Río’nun Anayasanın kilise karşıtı hükümlerine uyulmaması çağrısı yaptığı 1917 yılı tarihli bildirisinin bir gazete tarafından tekrar basılması Calles idaresinin daha sert bir pozisyon benimsemesine ve ‘*Ley Calles*’ olarak adlandırılan yasal reformların kabul edilmesine yol

10 Julia G. Young, *Mexican Exodus: Emigrants, Exiles, and Refugees of the Cristero War*, (Oxford University Press, 2015).

11 David C. Bailey, *Viva Cristo Rey!: The Cristero Rebellion and the Church-State Conflict in Mexico*, (Austin: University of Texas Press, 1974).

açmıştı. Bu reform ile daha önce esnek bırakılmış kilise karşıtı kanunların daha etkin bir biçimde uygulanması sağlanmakta ve kanunlara uymayanlara karşı para cezalarının verilmesi düzenlenmekteydi. Calles Kanunu aynı zamanda ilk okullarda din eğitimi, tarikatları, dini yemin etmeyi, kilise binası dışındaki dini aktiviteleri, tüm dini politik partileri yasaklamaktaydı.¹² Kanun, hem Lig tarafından hem de Katolik Kilisesi tarafından çok büyük tepki ile karşılanmış, Kilise tüm Pazar ayinlerine son verme kararı almıştır.

Calles ise Kilise ile olan mücadeleyi devrim ile reaksiyonerizm arasındaki nihai mücadele olarak görmekteydi.¹³ Calles'in sert yaklaşımı ve kilisenin direnci, özellikle ülkenin orta-batı bölgelerini içine alan ve üç yıl sürerek (1926-1929) on binlerce kişinin ölümü ve göç etmesi ile sonuçlanacak Cristera Savaşını (*Cristiada* ya da *La guerra de cristeros*) başlatmıştır. Federal ordunun tüm silah ve maddi gücüne rağmen bitiremediği Cristero İsyanı süresince hükümet CROM vasıtasıyla işçilerden, toprak reformu vasıtasıyla da köylülerden önemli ölçüde destek sağlamayı başarabilmişti. İsyanın zor da olsa bastırılması ve ruhban karşıtı tutumdan taviz verilmemesi, devrim sonrası politik yapının seküler karakterini keskinleştirmiş, Katolik Kilisesinin Meksika ekonomisi, toplumu ve siyasetindeki rolünü önemli bir biçimde kırarak diğer Latin Amerika ülkelerinden farklı bir konuma yerleşmesini sağlamıştır. Daha sonra bahsedilecek olan modern Meksika muhafazârlığı da bu bu kendine özgün durumun ifadesi olarak karşımıza çıkacaktır.

Devrimci grupların kurumsal bir yapı içinde devlet aygıtını kontrol altına alma aracı ise 1929'da kurulan '*Partido Nacional Revolucionario*' (Ulusal Devrimci Parti –PNR) olmuş, federal devleti kontrol altında tutacak, caudillos ve devrimci generaller gibi diğer farklı rakip politik merkezleri ortadan kaldıracak bir bürokrasinin oluşturulması sağlanmıştır.¹⁴ PNR, hırslı devrimci generalleri ve mobilize durumda bulunan köylülerin ve işçilerin tabanını oluşturacağı bölgesel yapıları değerlendirebilecek tehlikeli bir alana sahip olan valileri kontrol altın-

12 Young, age. s. 24-26.

13 Jean Meyer, *La cristiada: Volumen I- La guerra de los cristeros*, (México D.F.: Siglo XXI Editores, 2005).

14 Juan Felipe Leal, 'The Mexican State: 1915-1973 A historical Interpretation', *Latin American Perspectives*, Summer, 1975, 2(2) pp. 48-63, Meyer, 2001 age. s. 203.

da tutmak için önemli bir araç haline gelmişti. Aynı zamanda PNR, politik iktidarın sorunsuz transferini gerçekleştirebilme problemini de nihayete erdirmiş ve başkanlık seçimlerini kurumsallaştırabilmişti.¹⁵ İktidarın sorunsuz devrinin erken dönemde kurumsallaşması Meksika'nın askeri darbe tecrübesi yaşamayan nadir Latin Amerika ülkelelerinden biri olmasının arkasında yatan önemli sebeplerden biri olarak ta gösterilebilir.

Meksika'daki post-pasif devrimsel dönemdeki restorasyon/re-konstrüksiyon sürecini birbiri ile içi içe geçmiş iki farklı dönem içinde analiz etmek mümkündür. İlk dönemde ülke, bölgesel-yerel güçlere karşı federal otoritenin tesis edilmesine, siyasal iktidarın kurumsallaşmasına ve kapsamlı bir sosyoekonomik program vasıtasıyla iktidarın konsolide olmasına tekabül etmektedir. Carranza'nın başkanlığında köklerini arayabileceğimiz bu kurumsallaşma sürecini Álvaro Obregón'un (1920-1924) ve Plutarco Elías Calles'in (1924-1928) başkanlık dönemleri ile Calles'in *Jefe Maximo* (Nihai Şef) olarak; Emilio Portes Gil (1928-1930), Pascual Ortiz Rubio (1930-1932), Abelardo L. Rodríguez (1932-1934) başkanlıkları döneminde PNR aracılığıyla ülke siyasetinde son söze sahip olduğu *Maximato* dönemi ile sınırlandırmak mümkündür. Obregón, ikinci kez başkan seçildikten sonra 1928'de Katolik bir eylemci tarafından suikasta uğramış ve başkanlık görevini üstlenememişti.¹⁶ Bu sayede Calles, kendisinden sonraki başkanlık döneminde en etkin politik figür olarak ortaya çıkmıştır. Bu post-pasif devrim döneminin ilk evresinde sınıfsal farklılıkların ve sınıfsal çatışmanın bastırılması; ordu, sendikalar ve *agraristas*'ın üzerinde yükselen ulusalcılığın ortak payda olarak merkezinde yer aldığı üçlü bir konsensüs ile mümkün olmuştu. İkinci dönem ise Maximato'nun bittiği ve Meksika Devriminin temel reformist ilkeleri ile uyuşan Lázaro Cárdenas ve *Cardenismo*'nun yükseldiği, ulus-devlet inşasının ve korporatizmin devam ettiği ama farklı bir içerik kazandığı dönem olarak tanımlamak mümkündür. Cárdenas döneminde, büyük buhra-

15 Hamilton age 1998, s. 80.

16 Böylece Madero, Zapata, Villa ve Carranza ile birlikte Obregón da iki defa kesin ölümü atlattıktan sonra devrimin en önemli diğer dört lideri gibi doğal yollardan ölmemiş bulunmaktaydı. Devrimin doğal yollardan ölen tek aktörü, sürgüne gittiği Paris'te ölecek olan devrim lider Porfirio Díaz olacaktı.

nın derinleşen koşullarıyla birlikte, korporatizm devletçi bir karakter almış bulunmaktaydı.¹⁷ Bu bağlamda, Calles dönemi devrimi kapitalist bir çizgide kurumsallaştırırken, Cárdenas dönemi küresel kapitalist rejiminin izin verdiği ölçüde devletçi bir anlayış ile bu süreci tamamlamıştır.¹⁸

Daha önce de belirtildiği gibi, 1917 Anayasası ile devlet toplumun üzerinde yer alan yüksek hakem işlevini üstlenmekte, toplumsal sınıflardan bağımsız olarak tanımlanan devlet aygıtını, toplumsal adaleti sağlamak ile görevlendirmektedir. 123. madde, -toprak mülkiyeti konusunda olduğu gibi- iş ve işçi hakları açısından ilerici bir tutum benimsemekte, grev hakkı, sekiz saatin kabulü ve işçinin korunması gibi önemli ilkeleri kabul etmekteydi. 1917 Anayasası ile devlet, patron ve işçiler arasındaki farklı çıkarların müzakeresi ve uyumun sağlanması sürecinde merkeze oturtulmakta ve sınıfsal çıkarların uzlaştırılması için gerekli olan kurumsal ve normatif mekanizmalar yaratılmaktaydı.¹⁹ Anayasa bu açıdan eyaletlere gerekli iş yasalarının yapılması yükümlülüğünü vermekte, iş yeri ve emek ilişkileri ile ilgili sorunların çözüme bağlanması için ise işçi ve işverenlerin eşit sayıda temsil edildiği ve hükümetten ise bir kişinin katıldığı *Juntas de Conciliación y Arbitraje* (Uzlaşma ve Hakemlik Komiteleri) olarak adlandırılan üçlü mekanizmaların kurulmasını öngörmektedir.²⁰ Ancak devlete bağlı bu uzlaşma komitelerinin kararları Anayasa Mahkemesi açısından 1924'e kadar zorlayıcılık taşımamaktaydı ki bu durum komitelerin iş yasasının gereklerini uygulamadaki etkisini azaltmaktaydı. 1857 Anayasasının getirdiği hakemlik (*amparo*) sistemi de kamu otoritelerinin ya da uzlaşma komitelerinin kararlarının aleyhte olması durumunda işçiler tarafından anayasal hakların ihlal edilip edilmediğinin tespiti için talep edilebilmektedir. Ancak Anayasanın aslında federal niteliğe sahip olan emek ilişkilerini düzenleme sorumluluğunu eyaletlere bi-

17 Knight, age. 1991 s. 245.

18 Meyer, age. 1991, s. 218.

19 Juan Felipe Leal, 'The Mexican State: 1915-1973 A historical Interpretation', *Latin American Perspectives*, Summer, 2(2), 1975, s. 48-63.

20 William J. Suarez-Potts, 'The Mexican Supreme Court and the Juntas de Conciliación y Arbitraje, 1917-1924: The Judicialisation of Labour Relations after the Revolution', *Journal of Latin American Studies*, Volume 41-04, November 2009, s. 723-755.

rakması ve 1917'den itibaren doksan kadar eyalet ve yerel mevzuatın ortaya çıkması federal bir iş yasasının gerekliliğini arttırmaktaydı.²¹

Bununla birlikte federal düzeyde bir iş kanunu gerekliliği yalnız birbirinden farklı mevzuatın varlığından değil, ülkede gittikçe ağırlığını hissettiren örgütlü emek mücadelesinin artan talepleri ile de ilintilidir. Obregón ve Calles'in başkanlıkları döneminde CROM'un lider kadrosu önemli federal görevlere gelmiş, Calles'in başkanlığında CROM Genel Sekreteri Luis N. Marones Sanayi, Ticaret ve İş Bakanlığına (*Secretaría de Industria, Comercio y Trabajo* –SCIT) getirilmiş, Veracruz eyaletinde CROM'un baskısıyla açlık kanunu olarak da adlandırılan ve şirketlerin kârlarını işveren ve işçiler arasında paylaştırılmasını öngören 'Kârların Paylaşılması Yasası' (*Ley Sobre Participación de Utilidades*) 1921'de kabul edilmişti.²² Federal yasanın ortaya çıkmasındaki en önemli etkenlerden biri ise 1926-1927 arasında gerçekleşen demiryolu işçileri grevi olmuştur. Meksika Ulusal Demiryolları (*Ferrocarriles Nacionales de México* –FNM) ile sayıları 20.000'i bulan işçilerin sermaye ve hükümet ile karşı karşıya gelmesi Meksika ekonomisi için büyük bir sorun yaratmaktaydı. Demiryolu işçileri arasında CROM'dan daha güçlü halde örgütlenmiş bulunan 'Ulaşım ve İletişim Konfederasyonu'na' (*Confederación de Transportes y Comunicaciones* -CTC) bağlı Meksikalı Makinist Sendikası (*Union Mexicana de Mecánicos* –UMM) tarafından, FNM'nin yönetiminin özel bir idareye bırakılması, bu özel idarenin işçi sayısını azaltmaya çalışması ve pazar günleri çalışma zorunluluğu getirmesiyle kontratları ihlal etmesi gibi sebeplerle başlatılan grev, CTC işçileri ile CROM'un grev kırıncıları arasında bir mücadeleyi de beraberinde getirmişti.²³ UMM'nin baskısı ile genel grev ilan eden CTC'ye karşı, federal hükümet ve SCIT grevi yasadışı ilan etmiş, CTC ve Komünist Partisinin ileri gelenlerini tutuklatmıştır.²⁴ FNM'nin greve katılmasından dolayı işten çıkardığı işçilerin yerine ise

21 William J. Suarez-Potts, 'La Constitución de 1917 y la Ley Federal del Trabajo', *Cien Ensayos para el Centenario: Constitución Política de los Estados Unidos Mexicanos*, Tomo 3, (Ciudad de México: Universidad Nacional Autónoma de México, 2017), s. 429-448.

22 William J. Suarez-Potts, age. s. 731-732.

23 William Suarez-Potts 'The railroad strike of 1927: labor and law after the Mexican Revolution', *Labor History*, 52:4, 2011, s. 399-416.

24 Suarez-Potts, 2011, s. 406.

CROM işçi sağlamaktaydı. Anarşist CGT'nin destek faaliyetleri, sabotaj ve atılan işçilerin yerine gelen işçiler ile şiddetlenen çatışmalara rağmen 20 bin kişi işten çıkarıldığı ve grev güç kaybetmeye başladığı anda, CTC federal mahkemeye hakemlik talebinde bulunmuştu. Anayasa Mahkemesi'nin SCIT'nin grevi yasadışı ilan etmesinin kanuni olmadığına karar vermesi ile ise Yüksek Yargı ve Başkan Calles arasında bir yetki belirsizliği ortaya çıkmıştır.²⁵ Anayasa Mahkemesinin bu kararına karşı hareket kabiliyeti sağlanması açısından hemen, başında CROM liderlerinden biri olan bir uzlaşma komitesi kurulmuş ve bu komite CTC'nin işten çıkarılan tüm işçilerin tüm hakları ile iadesi ve zararlarının karşılanması talebinin hukuki olmadığına karar vermiştir. Bu mücadelenin ilginç olan noktası ise 1929'da Anayasa Mahkemesi'nin uzlaşma komitesinin kararını onamasından sonra mahkeme salonunu terk etmeyen ve açlık grevine başlayan CTC liderlerinin Başkan Portes Gil tarafından görüşmeye çağırılarak taleplerinin kabul edilmesi olmuştur.²⁶ Aynı zamanda Mahkemenin, SCIT'nin bakanlık olarak grevleri düzenleme yetkisi olmamasını ve bu yetkiyi federal İş komitesine bırakması 1931'de yürürlüğe girecek olan Federal İş Yasasına (*Ley Federal de Trabajo*) da adapte edilmişti.

1931'de kabul edilen Federal İş Yasası, -1917 Anayasasından farklı olarak- CROM'un ve iş verenlerin katılımı ile kabul edilmişti. Yasa, 123. maddeyi detaylı bir biçimde mevzuata kavuştururken, işçi-işveren ilişkilerini büyük ölçüde düzenleyerek, işçi örgütlerinin 'sınıf barışı için kalıcı bir formül' bulunmasına yardımcı olma sorumluluğunda olduğu ve bunun işçi ve işveren arasındaki ilişkinin 'uyumlu, adil ve düzenli' bir biçimde tesis edilmesi ile sağlanacağını belirtmekteydi.²⁷ 1917 Anayasasının 123. maddesi ortaya konduğunda temsil edilmeyen işverenler yeni yasaya, 1929 büyük buhranının etkisindeki ortamda kendi çıkarlarını yansıtmayı başarmışlardı. 123. maddenin varlığı reddedilmeden, iş yasası sendikal haklar ve toplu sözleşme gibi konularda korporatist karakterini göstermekteydi. Grev, sendikal haklar ve sendikacılık güvence altına alınırken, bu haklar şartlara bağlanmakta, grev

²⁵ Suarez-Potts, age. 2011, s. 407.

²⁶ Suarez-Potts, age. 2011, s. 409-410.

²⁷ Raúl Trejo Delarbe, 'The Mexican Labour Movement', *Latin American Perspectives*, Issue 8, Winter, 3(1), 1976 s. 133-153.

ancak bir sektördeki işçilerin çoğunluğunun katılımı varsa olanaklı kılınmaktaydı.²⁸

Obregón ve Calles döneminde ve Calles'ten sonraki Maximato süresince devletin bir 'şirket' olarak örgütlenmesi ve ekonomik gelişme, üretim araçlarının sistematik genişlemesi için gerekli koşulların yaratılması temel politik programı oluşturmaktaydı. Bu bağlamda, Carranza'dan beri idari temellerin oluşturulması hayati olarak kabul edilmekteydi. Ulusal Otoyol Komisyonu (*Comisión Nacional de Caminos*), Ulusal Sulama Komisyonu (*Comisión Nacional de Irrigación*), ve Ulusal Enerji Komisyonu (*Comisión Nacional de Fuerza Mortiz*) gibi kamu kurumlarının oluşturulması devletin otoritesini önemli ölçüde genişletir nitelikteydi.²⁹ Bu kurumlar, kamu yatırımları sayesinde temel altyapı çalışmalarının gerçekleşmesini ve bu sayede ekili alanların artmasıyla genel olarak üretim ve verimliliğin artmasını sağlamaktaydılar.³⁰ Sanayi üretiminin en temel altyapı gereklerinden biri olan enerji üretiminde Ulusal Sulama Komisyonu hidroelektrik santrallerin inşasında önemli rol oynamıştı.³¹

Bu kamu organları sayesinde, on bin kilometre uzunluğunda bir otoyol inşaatının 4 yıllık planı yapılmış ve gerçekleştirilmiş, Nogales-Arizona ile Guadalajara arasındaki Güney Pasifik demiryolu inşaatı tamamlanmıştır. 1925 ve 1928 arasındaki baraj ve kanal inşaatının toplam bütçenin yüzde 6,5'ine tekabül etmesi, devletin hem kapitalist birikim açısından hem de üretim araçlarının genişlemesi için gerekli altyapının üretilmesindeki oynadığı rolü gösterir niteliktedir.³²

İdari yeniden örgütlenmeye paralel bir biçimde devlet kapitalist birikimin, bölüşümün ve yatırımın kaynaklarını üretmek ve kontrol etmek için temel aktör olarak ortaya çıkmıştır. 1917 Anayasası para ve kredi politikalarının belirlenmesini münhasıran federal hükümete

28 Suarez-Potts, age. 2011, s. 412, Suarez Potts, age. 2017, s. 443.

29 Kevin J. Middlebrook, *The paradox of revolution: Labour, state and authoritarianism in Mexico*, (Baltimore: John Hopkins University Press, 1995), s. 24.

30 Carlos Mier y Terán ve Jaime de la Mora, 'La Infraestructura Para El Desarrollo', en *México 75 años de Revolución: Desarrollo Económico* Tomo II, (México, D.F.: Fondo de Cultura Económica, S.A. de C.V., 1988), s. 527-632.

31 Hamilton, age. 1988, s. 83.

32 Meyer, age. 1991, s. 220.

bırakmakta, 73. ve 23. maddeler ile kredi kuruluşlarını ve merkez bankasını yasama, teşkil ve kontrol etmek üzere görevlendirmektedir.³³ 1924'te 'Ulusal Bankacılık Komisyonu' (*Comisión Nacional Bancaria*) ve 1925'te merkez bankası olarak 50 milyon peso başlangıç sermayesi ile kurulan Meksika Bankasının (*Banco de México*) yanı sıra 1926'da 'Ziraat Kredisi Ulusal Bankası' (*Banco Nacional Crédito Agrícola*) kurularak para ve kredinin temel aktarım mekanizmaları oluşturulmuş bulunmaktaydı.³⁴ Bu kurumlara ek olarak 'Kentsel İpotek ve Kamu Çalışmaları Ulusal Bankası' (*Banco Nacional Hipotecario Urbano y Obras Públicas*—BANOBRA (1933)), kalkınma bankası olarak 'Ulusal Finans Şirketi' (*Nacional Financiera*—NAFINSA—(1934)) ve 'Dış Ticaret Ulusal Bankası' (*Banco Nacional Comercio Exterior*—(1937)) gibi finans ve ticaret kurumlarının oluşturulması devletin finansal sistem içindeki rolünü önemli ölçüde arttırmıştır. 1930'ların başında bankacılık sektörünün finansmanının yüzde 80'i özel sektör tarafından gerçekleştirilmekteydi, bu oran 1939'a gelindiğinde yüzde 38'e düşmüş bulunmakta, sektör finansmanının yüzde 34'ünü Merkez Bankası ve geriye kalan yüzde 28'ini ise diğer ulusal bankalar üstlenmekteydi.³⁵ Bu bağlamda devlet kapitalist birikimin finansal kaynağı olurken, bu durum birikimin dışsal karakterini değiştirmemektedir. Devlet finansmanının önemli bir kısmını uluslararası krediler, yatırımlar ve yardımlar ile sağlamakta ya da ulusal paranın aşırı değerlendirilmesi şeklinde farklı formlarda yabancı kaynak oluşturma çabası devam etmekteydi. Burada bankacılık sisteminin yeniden yapılandırılmasının, periferideki kapitalist birikim açısından üretim araçlarını genişletmek için yeterli kaynaklara sahip olmayan ulusal burjuvazinin güçlendirilmesi ve başarılı olabilmesi için hayati olduğunun ve bu sebeple devlet eli ile gerçekleştirilmek durumunda kalındığının altının çizilmesi gerekmektedir.³⁶

33 Alfredo Navarrete R., 'The Financing of Economic Development', in *Mexico's Recent Economic Growth: Mexican View* (Texas: University of Texas Press 1967), s. 105-130.

34 Middlebrook, age. 1995, s. 25.

35 Jorge Tamayo, 'Las entidades paraestatales en México', en *México 75 años de Revolución: Desarrollo Económico*, Tomo II, (México, D.F.: Fondo de Cultura Económica, S.A. de C.V., 1988), s. 633-760.

36 Adam D. Morton, *Revolution and State in Modern Mexico: The Political Economy of Uneven Development*, (Rowman & Littlefield, 2011).

Bununla birlikte, Calles'in başkanlık döneminde Maliye ve Kamu Kredisi Bakanlığı (*Secretaría de Hacienda y Crédito Público* -SHCP) güçlendirilerek, federal hükümetin finansal kontrolü merkezileştirmekten sorumlu organı haline getirilmiştir. Maliye Bakanlığı aynı zamanda ulusal paranın emisyonunun denetlenmesi görevini üstlenmiştir. Merkez Bankasının yönetim kurulunun dokuz üyesinden 5'ini belirleme yetkisine sahip olan maliye bakanlığı, federal hükümetin ekonomik büyümeyi hızlandırmak üzere takip ettiği politikalar ile uyumlu politikalar izlenmesini de garanti altına almış bulunuyordu.³⁷ Devlet aygıtı böylece hem kapitalist birikimin gerekli koşullarını yaratan ve teşvik eden merkezi aktör olarak ortaya çıkmakta, ama aynı zamanda finans kıtlığının yaşandığı dönemlerde sermayenin hangi sektörlerine ve gruplarına kaynak aktarımı sağlanacağı konusunda da karar verici bir konum elde etmiş bulunmaktaydı.³⁸

Bu açıdan devlet, 1920'lerin sonundan itibaren ulusal burjuvazinin modern sektörlerine ve yabancı sermayeye kolaylıklar ve güvence sağlayacağını garanti altına almaya başlamıştır. Yabancı sermayenin demiryolu işletmelerine, madencilik ve elektrik üretimine gerçekleştirdiği doğrudan yatırımlar artmıştır. Bu dönemde ABD sermayesinin Meksika ekonomisindeki hâkim pozisyonunun güçlendiği görülmektedir. ABD menşeli sermaye, madencilik sektöründe yüzde 80'e, petrol üretiminde ise yüzde 95'e ulaşmaktaydı. Buna paralel olarak ABD, ülkenin en büyük ticari partneri haline gelmiş, en başta mineral ve tarımsal ürünler olmak üzere Meksika ihracatının yüzde 65-85 arasında bir payına sahip olmuş ve aynı zamanda da demir ve çelik, inşaat malzemeleri, makine, alet edevat ve motorlu taşıtlar gibi Meksika ithalatının yüzde 75'ini oluşturan ürünlerin kaynağı haline gelmişti.³⁹

Devletin ekonomik alanda konumlandırılması sürecinde, devrim esnasında mobilize olmuş farklı toplumsal sektörlerin siyasal yapıya korporativist bir biçimde eklemlenmesi ise temel konulardan biri ol-

37 Mario Ramón Beteta, 'The Central Bank, Instrument of Economic Development in Mexico', in *Mexico's Recent Economic Growth: Mexican View*, (Texas: University of Texas Press, 1967), s. 71-103.

38 Hamilton, age. 1998, s. 84.

39 Hamilton, age. 1998, s. 77.

muştur. 1917 Anayasasının 123. maddesi emekçiler açısından ne ifade ediyorsa, toprağın tüm ulus tarafından ortak kullanımını öngören 27. maddesi de topraksız köylüler için benzer bir referans noktası oluşturmaktaydı. Ancak Carranza'nın başkanlığı döneminde köylülerin ejidal toprak taleplerinin büyük ölçüde yerine getirilmediği görülmektedir. Carranza'dan farklı olarak Obregón -her ne kadar toprağın ortak kullanımından çok, küçük toprak sahipliği taraftarı olsa bile- ejidal toprak dağıtımını hızlandırmıştı. Obregón döneminde dört sene içinde sayıları 164 bini bulan çiftçi gruplarına 1,7 milyon hektar ejidal toprak dağıtılmıştır.⁴⁰ Hiç şüphesiz Obregón'un bu politikası ile Birinci Dünya Savaşı'nın bitiminden sonra, 1920'den itibaren tarımsal ürün fiyatlarının hızlı bir biçimde değer kaybetmesi arasında bir ilişki kurulabilir. Pamuk ve nohut gibi tarımsal ürünlerin fiyatlarının düşmesi, ABD'de çalışmakta olan tarım işçilerinin 1907 krizindeki gibi Meksika'ya geri dönmesi tarım sektöründe çok büyük bir emek arzı ve ekonomik kriz yaratmıştı.⁴¹ Obregón hem devrim süresince el konulan yabancı toprakların tazminatını hem de artan iç ve dış borçlara rağmen köylülerin baskısını ancak toprak dağıtımı ile dindirebilmiştir.

Obregón gibi ejidal topraklardan ziyade küçük toprak mülkiyetine inanan Calles döneminde toprak reformu konusunda muhafazakâr bir görüş hâkim olmuştu.⁴² Ancak buna rağmen Calles idaresi 297 bin köylüye 3 milyon hektara yakın toprak dağıtmak durumunda kalmıştır. Bununla birlikte Calles idaresi ejidal topraklar üzerindeki devlet kontrolünü de önemli ölçüde arttırarak, orta büyüklükte çiftlikleri daha çok teşvik edecek yasal düzenlemeleri de beraberinde getirmişti.⁴³ Calles, CROM Genel Sekreteri Luis N. Morones gibi örgütlü emeğin liderlerini politik sisteme entegre ederek işçi sınıfından destek üretmeye daha çok önem vermektedir.⁴⁴ 1929 ekonomik buhranının

40 Jesús Carlos Morett Sánchez, *Reforma agraria: del latifundio al neoliberalismo*, (México: Plaza y Valdes, 2001).

41 Luis Aboites Aguilar, *Cuentas del reparto agrario norteco, 1920-1940*, (México: Centro de Investigaciones y Estudios Superiores en Antropología Social, 1991).

42 Morett Sánchez, 2001, s. 13.

43 Aguilar, age. 1991, s. 56.

44 Meyer, age. 1994, s. 1189.

etkisi ile, ülke içinde birçok madende üretim durmuş, artan işsizliği engellemek için mecburen tekrar toprak dağıtımına başvurulmuştu.⁴⁵ Bu durum Emilio Portes Gil'in sadece iki yıl süren idaresinde, Obregón dönemindeki kadar toprak dağıtılmasını sağlamıştı ki kendisinden sonra gelen iki başkan da Calles'in etkisi altında toprak dağıtım sürecini yavaşlatmışlardı. Sonuç olarak, 1920 ile 1934 yılları arasında önemli miktarda ejidal toprak dağıtımı gerçekleştirilmiş olsa dahi latifundialar ortadan kalkmamışlar ve böylece ortak toprak mülkiyetli ejidolar ile büyük çiftliklerin varlığını sürdürdüğü ikili bir yapı ortaya çıkmıştır.

1920 ile 1934 yılları arasındaki dönemi, devrimin kurumsallaşmasının, iktidarını -aynı fraksiyonlar içinde olmak şartıyla- düzenli devrinin garanti altına alınmasının ve devlet aygıtının kendine özgü sınıf karakterini sürdürebileceği rıza mekanizmalarının üretilmesinin ilk dönemi olarak tanımlamak mümkündür. İkinci dönem olan 1934-1940 yılları arası ise, başkan Lázaro Cárdenas ve *Cardenismo'nun* hâkim olduğu dönemin 1929 ekonomik buhranı ve takibinde küresel kapitalizmin aldığı formun oluşturduğu yapısal koşullar temelinde değerlendirilmesi ile anlaşılabilir. 1930'lara gelindiğinde, siyaset sahnesinde baskın konumda olan kıdemli devrimcilerin ve onların formüllediği tavizlere ve uyuşmaya dayalı toprak reformunu –ve buna bağlı olarak reformun tamamlanmış olduğu iddiasını- kabul etmeyen yeni jenerasyon devrimciler politikada söz sahibi olmaya başlamışlardı. *Agraristas* olarak adlandırılan bu grup, kırsal kesimlerde yaşayan halk kitlelerinin devlete bütüncül bir biçimde dahil edilemedikleri sürece Meksika'nın çağdaş bir devlet olarak inşa edilemeyeceğine inanmaktaydılar.⁴⁶ Bu grubun en önemli iki temsilcisi ise 1928 ile 1934 yılları arasında aynı dönemde görev yapan Veracruz valisi Adalberto Tejeda ile Michoacán valisi Lázaro Cárdenas'tı. Bu iki vali, agrarista hareketinin farklı iki kolunu temsil etmekteydiler ve bu farklı iki kol 1933'te başkanlık seçimleri için karşı karşıya geldiler.

Meksika körfezi kıyısındaki ve ülkenin en önemli limanlarından birine sahip olan Veracruz eyaleti, Michoacán'dan farklı olarak tekstil,

45 Morett Sánchez, age. 2001, s. 15.

46 Eitan Ginzberg, 'Ideología, política y la cuestión de las prioridades: Lázaro Cárdenas y Adalberto Tejeda, 1928-1934', *Mexican Studies/Estudios Mexicanos*, 13(1), 1997, Winter, s. 55-85.

madencilik ve liman işletmelerinde örgütlenmiş bir işçi kitlesine sahipti. Buna bağlı olarak da daha güçlü bir komünist örgütlenme ve aktiviteye sahipti. Aynı zamanda Vali Tejeda'nın denetimi altında 1923'te 'Çiftçi Toplulukları ve Köylü Sendikaları Ligi' (*Liga de Comunidades Agrarias y Sindicatos Campesinos del Estado de Veracruz* –LCAS-CEV) kurulmuştu. Benzer bir biçimde 1929'da Cárdenas, 'Michoacán Devrimci İşçi Konfederasyonunun' (*Confederación Revolucionaria Michoacana del Trabajo* –CRMDT) kurulmasını sağladı. Rakip iki vali kendi toplumsal tabanlarını örgütlü işçiler ve köylüler olarak tahkim etmekteydiler. Veracruz'da buna ek olarak Tejeda'nın desteğini aldığı gruplar arasında çoğunluğunu silahlı köylülerin oluşturduğu milis güçleri yer almaktaydı. Bu iki temel güç, Tejeda'nın radikal toprak reformu programının uygulanması için dayandığı toplumsal tabanı oluşturmaktaydı. Tejeda'nın radikal toprak reformu programı, yerel otoritenin toprak ve halkın örgütlendiği bağımsız alanlar olarak tanımlanması ve bağımsız yerel örgütlenmenin toprak, hükümet ve halk arasındaki yapısal ve yasal aracı olarak organize edilmesini öngörmekteydi.⁴⁷

Cardenás ise Tejeda'dan farklı olarak merkezi otoriteye inanmakta, tüm toplumsal güçlerin federal otorite etrafında ve öncülüğünde örgütlenmesi ve kurumsallaşması gerektiği düşüncesine sahipti. Michoacán'daki valiliği döneminde görüldüğü gibi Cardenás toplumsal tabanını korporatist bileşenler üzerine kurmaktaydı. Fakat Tejeda tarımsal praksişi ulusal ölçekte anlamlı hale getiremezken, Cardenás benzer ideolojik görüşlere sahip olmasına rağmen toplumsal tabanını PNR'ye eklemleyerek ulusal düzeyde bir desteğe sahip olabildi.⁴⁸ Tejeda'nın yerel özerkliğe dayanan radikal toprak reformu, merkeziyetçi toprak reformu programı karşısında yenilerek başkanlığı Cardenás'a kaptırırken, devrimci reformların ikinci evresinde ulus-devlet inşası, korporatizm ve kapitalist birikim açısından bir devamlılığın sağlandığını belirtmek mümkündür.⁴⁹

47 Eitan Ginzberg, 'Formación de la infraestructura política para una reforma agraria radical: Adalberto Tejeda y la cuestión municipal en Veracruz, 1928-1932', *Historia Mexicana*, vol. XLIX, núm. 4, abril-junio, 2000, s. 673-727.

48 Ginzberg, age. 1997, s. 84.

49 Knight, age. 1991, s. 245.

Knight, Cardenismo'nun toprak reformu ve devletçi müdahale açısından devrimin ilk evresinden farklılığını doğrudan 1929'daki Büyük Buhran ile açıklamaktadır. Kapitalist birikimdeki tıkanma 1926'dan itibaren işaretlerini vermekte olsa dahi asıl kriz kendini 1932'de göstermiş, Meksika'nın dış ticareti üçte iki oranında azalırken, ülkenin ithalat yapabilme kapasitesi yarı yarıya düşmüştü. Laguna bölgesi ve Yucatán gibi ihracata dayalı zirai ürün üreten bölgelerde tarım alanlarının çoğunda ekim gerçekleştirilmemişti.⁵⁰ Bu açıdan büyük haciendaların en sonunda ortadan kaldırabileceği bir ortam sağlanmıştı.

1940'a gelindiğinde Cardenás'ın büyük toprak reformu ile mevcut ekili alanların yüzde 47'si ejidal mülk haline getirilmiş, 18 milyon hektar toprak 800 bin köylüye dağıtılarak 1930'daki ejidal köylü sayısı ikiye katlanmıştı. Meksikalı Köylüler Konfederasyonu (*Confederación de Campesinos Mexicanos* –CCM) ile örgütlenen köylüler mobilize oldukları 1910 yılından sonra ilk defa tam olarak politik otoritenin kontrolü altına girmiş bulunuyorlardı. 1937'de kurulan 'Ejidal Kredi Ulusal Bankası' (*Banco Nacional de Crédito Ejidal*) toprak reformunun ve aynı zamanda sulama, kırsal alanların yol ve elektrik gibi alt yapı çalışmaları ile tarımsal üretimin modernizasyonunun ana finansmanını sağlamaktaydı.⁵¹

Cardenismo'nun toplumsal tabanını kırsal kesimde önemli ölçüde genişleten sürecin benzeri endüstriyel emek güçleri arasında da gerçekleşmekteydi. 'Meksika İşçileri Konfederasyonu'nun' (*Confederación de Trabajadores de México* –CTM) kurulması ile dikey ve yatay olarak birçok sendikayı içine alan ve işçi sınıfını federal otoriteye eklemlenmiş bir biçimde örgütleyen bir yapı oluşturulmuştu. Cardenás'ın 6 yıllık başkanlığında, reformlar ve millileştirmeleri içeren politik programın uygulamasında bu geniş toplumsal tabanın varlığı ve desteği büyük önem arz etmektedir.⁵² Yabancı sermayenin önemli varlığının bulunduğu demiryollarının ve demiryolları işletmelerinin 1937'de, büyük çoğunluğunun yabancı sermayenin elinde olan petrol üretiminin 1938'de millileştirilmesi ve 'Meksika Petrolleri' (*Petróleros Mexicanos* –PEMEX) adındaki devlet şirketi altında birleştirilmesi bu

⁵⁰ Knight, age. 1991, s. 257.

⁵¹ Knight, age. 1991, s. 261.

⁵² Delarbe, age. 1976. s. 141.

toplumsal tabanın varlığı ve desteği ile mümkün olabilmisti. Siyasi iktidarın devrim sonrası kurumsallaşması süreci hiç şüphesiz Cardenás döneminde küresel kapitalizmin girmiş olduğu buhran çerçevesinde oluşan serbest alana bağlı olarak ‘devletçi’ bir çizgide ilerlemişti, Cardenás, kendi öncülerinden daha çok toplumsal tabanını oluşturan işçi ve köylülerin yaşamsal haklarını ve örgütlenme imkânlarını korudu ve geliştirdi. Cardenás dönemi küresel kapitalizmin girdiği krizin derinleştiği bir döneme denk gelmekteydi. Son tahlilde Obregón döneminden beri genişleyen ve siyasal olarak gücünü arttırmakta olan Meksika burjuvazisinin politik programının devamı niteliğindeki bir çizgi üzerinde değerlendirildiğinde, bu sürecin, küresel krizin yarattığı koşulların bir ürünü olarak bir kırılmaya değil ancak bağımlı toplumsal formun konsolidasyonuna tekabül ettiğini söylemek mümkündür.

6.2. Jön Türk Devrimi’nin Kemalist kurumsallaşması ve çevre kapitalizminin konsolidasyonu

Daha önce de belirtildiği gibi pasif devrim kavramı, ilk önce mevcut toplumsal form dahilinde ortaya çıkan kapitalist toplumsal ilişkilerin gelişiminin hâkim olan sosyoekonomik formu aşarak yeni bir siyasi iktidar biçimi üretmesi, bu yeni forma ise farklı toplumsal güçleri eklemlenerek kendisini konsolide etmesi sürecine dikkat çekmektedir.⁵³ İlerici ve gerici toplumsal güçlerin diyalektik kombinasyonuna tekabül eden bu yeni iktidar formu ‘devrim-restorasyon’ ya da ‘devrimsiz devrimin’ ifadesi olup çevredeki burjuvazinin, kapitalist üretim biçiminin ilerletilmesinde kesintilere sebep olan, tüm toplum üzerinde organik dengeyi sağlama görevini yerine getirememesi durumu ile ilintilidir.⁵⁴ Bu açıdan pasif devrim, çevrede modern devletin oluşumu açısından önemli bir evreye tekabül eder.⁵⁵ Jön Türkler *ancien régime*’i ortadan kaldırarak aslında toplumda organik dengeyi sağlamaktan çok uzak olan burjuvazinin kırılğan egemenliğinin temellerini atmışlardı. Bu evreyi takip eden post-pasif devrimsel dönemde ise ulusal burjuvazinin güçlenmesi pasif devrimin kurumsallaşması, devlet aygıtının ve top-

53 Gramsci, age. 2007, s. 106-107, Morton age. 2003, s. 632.

54 Gramsci, age. 2007, s. 53, Morton age. 2007, s. 66.

55 Morton, age. 2011. s.34.

lumsal ilişkilerin yeniden örgütlenmesi ve ekonomik gelişimin sağlanması ilkeleri üzerinde devam etmiştir.

1908 Jön Türk devrimi ile 1925 ‘Takrir-i Sükûn Kanunu’ arasında tarihlediğimiz dönem nihai olarak toplumsal tabanı mobilize olmuş kentsel ve kırsal sektörlere dayanan bir hareketin hâkim olduğu bir dönem olarak tanımlanmıştır. Meksika Devrimi’nden farklı olarak işçi ve köylü sınıfının taleplerinin varlığı ve bu taleplerin devrim sürecine eklenmesi bu örnekte daha az olmuştur. Politik iktidarın kurumsallaşmasında Meksika örneğinde PNR’nin oynadığı rolü Türkiye’de oynayan Cumhuriyet Halk Fırkası (CHF) Ankara’daki güçlü merkezi hükümetin etrafında yerel ileri gelenler ile birlikte köylülerin desteğini sağlamakta önemli bir rol oynamıştır. Toplumsal farklılıkları ve sınıf mücadelesini reddeden bir ideoloji temelinde parti, işçi ve esnaf da dahil olmak üzere kendine yakın örgütler kurmak ve bu örgütler vasıtasıyla farklı toplumsal kitleleri siyasi iktidara eklenmenin aracı haline gelmiştir.⁵⁶

Hiç şüphesiz Meksika’daki tarımsal ekonominin kapitalistleşme süreci ve toprak mülkiyeti rejimi Türkiye’deki tarımsal faaliyetler ve toprak sahipliği ile farklılık göstermekteydi. Meksika’dan farklı olarak Türkiye köylüsünün büyük bir kısmı -bölgesel istisnalar barındırmakla birlikte ve büyük çiftliklerin varlığına rağmen- toprak sahibiydi ve tarımsal faaliyet açısından toprakta çalışacak işgücü ve sermaye kıtlığı asıl sıkıntıların başında gelmekteydi. Bir başka deyişle, Türkiyeli köylü kitlesi açısından temel sorunu toprağa ulaşım, ücretler ya da emek ilişkileri değil, toprağın niteliği ve teknolojik kapasitesi gibi konular oluşturmaktaydı.⁵⁷ Ülkedeki küçük toprak sahipliği köylülerin toplumsal hareketliliğini de temel olarak etkileyen bir unsurdur.⁵⁸ Bu açıdan köylüler için kapsamlı bir toprak reformu talebi yerine tarımsal üretimin önündeki engeller ve çiftçilere konulan yüklerin kaldırılması

56 Ahmet Makal, ‘Türkiye’nin Çok Partili Yaşama Geçiş Sürecinde CHP ve Esnaf Teşekkülleri: 1946-1950’, *Çalışma ve Toplum*, 2016 (2), s. 611-646.

57 Çağlar Keyder, ‘Small Peasant Ownership in Turkey: Historical Formation and Present Structure’ *Review (Fernand Braudel Center)*, Vol. 7, No. 1 (Summer, 1983), s. 53-107.

58 Y. Doğan Çetinkaya, ‘Kalın Çizgilerle Ortadoğu Tarihinde Direniş ve Toplumsal/Siyasal Aktörler (1798-2011)’, Y. Doğan Çetinkaya (der) *Ortadoğu Direniş, Devrim, Emperyalizm*, (İstanbul: İletişim Yayınları, 2014) s. 13-62.

ve azaltılması daha anlamlı talepler olarak ortaya çıkmaktaydı. Bu durumla paralel olarak, tarımsal faaliyetlerde bulunan köylüler açısından büyük bir yük olan ve aynı olarak toplanan aşar vergisi 1925'te kaldırıldı, 1932'de kurulan 'Türkiye Ziraat Mahsulleri Ofisi (TMO) tarımsal ürünlere alım garantisi getirmesi ve aracılardan ortadan kaldırılarak çiftçinin doğrudan piyasaya bağlanması açısından önemli rol oynamıştı.⁵⁹ Devlet bu açıdan düşen tarımsal ürün fiyatlarına destek olmakta aynı zamanda 1929 Buhranından sonra buğday örneğinde olduğu gibi bazı ürünlerin geniş ölçekte ekimini teşvik ederek döviz üretme yollarını aramaktaydı.⁶⁰ TMO'nun politikalarını tamamlayıcı olarak oluşturulan tarım kooperatiflerine ise, Ziraat Bankası tarafından kredi verilmesi öngörülmekteydi.

Politik istikrarın, 12 yıllık savaş süreci ardından sağlanmasına rağmen Türkiye ekonomisini yeniden işler hale getirmek ve kapitalist birikimin ilerletilmesini sağlamak için uygun bir uluslararası ekonomik ortam mevcut değildi. Jön Türklerin çoğunluğunda olduğu gibi Kemalist bürokratik kadro özel teşebbüs ve mülkiyet hakları gibi piyasa ekonomisinin temel ilkelerine inanmaktaydılar ve yabancı yatırımın kaçınılmaz gerekliliğini kabul etmekteydiler. 1923'ün Şubat ve Mart aylarında İzmir'de gerçekleştirilen 'Birinci İktisat Kongresi' bu kadrolara hâkim olan iktisat düşüncesini göstermesi bakımından önemli bir referans noktası oluşturmuştur. Tüccar, zanaatkâr, işçi, köylü, sanayici ve bankacıların oluşturduğu sekizer kişilik ilçe heyetlerinin ve belirli meslek gruplarının katılımıyla gerçekleşen kongrede ulusal sanayinin geliştirilmesi ulusal bağımsızlık açısından vazgeçilmez olarak görülürken, ekonomide özel sektörün ve –sınırlandırılmış da olsa- yabancı sermayenin önemini kabul eden bir anlayışın hâkim olması gerekliliğinin çerçevesi çizilmişti.⁶¹ Kongrenin korporatist önermeleri devam

59 Çağlar Keyder, *State and Class in Turkey: A Study in Capitalist Development*, (London: Verso, 1987), Zürcher age. 2004, s. 198.

60 Faruk Birtok, 'The Rise and Fall of Etatism in Turkey, 1932-1950: The Uncertain Road in the Restructuring of a Semiperipheral Economy', *Review*, 8(3), 1985, s. 407-438.

61 Arzu Varlı ve Murat Koraltürk, 'II. Meşrutiyet'ten Erken Cumhuriyet'e Milli İktisadın Sürekliliği ve İzmir İktisat Kongresi', *Çağdaş Türkiye Tarihi Araştırmaları Dergisi*, Cilt: IX, Sayı: 20-21, 2010, Bahar/Güz, s. 127-142.

eden Lozan görüşmelerinin de etkisi ile liberal kanat tarafından kabul görmese de, devletçi ve korumacı bir anlayış varlığını sürdürmüştür.⁶² Ancak kongre özel teşebbüsün yanında devletin büyük yatırımların sorumluluğunu da üstlenmesini öngörmekteydi.⁶³ Bu açıdan millî burjuvazinin geliştirilmesi için devletin kaynak sağlama ve imtiyaz verme mekanizmaları oluşturarak ekonomide ve genel anlamında kapitalist birikimde etkin bir rol oynadığını belirtmek gerekmektedir. Meksika örneğini de göz önünde bulundurduğumuzda bu durumun özellikle Birinci Dünya Savaşı sonrasında 1929 ekonomik buhranına kadar korumacı politikaların uygulanmadığı bir dönemde, kapitalist birikimi ilerletebilecek burjuvazinin zayıf kalmasıyla birlikte, çevredeki devlet aygıtının benimsediği karakteristik bir rol olduğunu söylemek mümkündür. Yerli burjuvaziyi desteklemenin en önemli araçlarından biri, Lozan Antlaşması'nın kısıtlayıcı koşullarından kurtulmak ve kamu kaynağı yaratmak üzere oluşturulan devlet tekellerinin işletmelerinin imtiyazlı şirketlere devredilmesi olmuştur.⁶⁴

Siyasal alanda ise Tahrir-i Sükûn kanunu 1929 yılına kadar sürdürülmüş, CHF dışında herhangi bir siyasal partinin kurulması yasaklanmıştı. Aynı zamanda Jön Türkler tarafından ulusçu ideolojinin yayılması, kadın haklarının genişletilmesi, adalet sisteminin seküler kontrolünün sağlanması ve kadınların eğitim sistemine dahil edilmesi gibi reformları destekleyecek olan Türk Ocağı 1931'de kapandığında 267 şubeye yayılan 32 bin üyeye sahip bir örgüttü.⁶⁵ Bunun yerine toplumsal modernizasyonu sağlamak ve eğitim faaliyetlerinde bulunmak üzere 1932'de kentlerde Halkevleri, büyük köylerde veya mahallelerde ise 1939'da Halkodaları kurulmuştu ki bunlar aynı zamanda parti örgütleri gibi idare edilmekteydiler.⁶⁶ Köy Enstitülerinin 1937'de

62 Varlı ve Koraltürk, age. 2010, s. 134-135.

63 Ahmad, age. 1993, s. 94.

64 Boratav, age. 1998, s. 31.

65 Joseph S. Szyliowicz, 'Political Participation and Modernisation in Turkey', *The Western Political Quarterly*, 19(2), 1966, s. 266-284, Keyder, age. 1987, s. 99, Zürcher, age. 2004, s. 180.

66 M. Asım Karaömeroğulları, 'The People's Houses and the Cult of the Peasant in Turkey', *Middle Eastern Studies*, 34(4), 1998, s. 67-91, Ahmad, age. 2008, s. 230.

uygulamaya konulması ile yerelde politik otoritenin inşa edilmesi sürecinde halkın devrimin ilke ve programına uygun olarak harekete geçirilmesi ve dönüştürülmesinin kurumsal çerçevesi de oluşturulmuş bulunmaktaydı.⁶⁷ Kadınların siyasi ve sosyal haklarının savunulması amacıyla CHF'den önce kuruluş dilekçesi vermiş ama kurulmasına izin verilmemiş olan Türk Kadınlar Fırkasının (TKF) yerine 1924'te kurulmuş olan Türk Kadınlar Birliği daha sonra kadınların siyasi haklara ulaşma mücadelesinin başarılı olduğu gerekçesiyle kapatılmıştı.⁶⁸ Yeni basın yasası hükümete ülkenin genel politikaları ile çatışan tüm dergi ve gazeteleri kapatma imkanı tanırken, 1936 Darülfünun Reformu ile üniversitelerden Kemalist olmayan akademisyenlerin çıkarılması sağlanmıştı. Bu açıdan bakıldığında, siyasi iktidara muhalefet edebilecek ya da devrimin ilkelerine karşıt bir toplumsal hareket üretebilecek bir örgüt kalmamış bulunuyordu. Aynı şekilde siyasi iktidarın korporatist yapısı dışında muhalif olmasa dahi herhangi bir politik örgütlenme de kabul edilmemekteydi. Zaten 1926 İzmir Suikastı ile birlikte, Milli Mücadelenin bel kemiğini oluşturmuş ve halen ordunun ve bürokrasinin içinde kalmış olan Terakkiperver Cumhuriyet Fırkası ve İttihat ve Terakki Cemiyeti'nin üyeleri tamamen tasfiye edilmiş bulunmaktaydılar.⁶⁹

İşleyen bir piyasa ekonomisi ve devlet desteği ile gelişen bir milli burjuvazinin ülke ekonomisinde sanayileşmeyi sağlaması yönündeki ekonomik planın önünde ise birçok engel bulunmaktaydı. İlk olarak, ticaretin ve sanayinin daha yoğun olduğu Balkan topraklarının kaybedilmesi ile elde Anadolu'daki yoksul ve tarımsal faaliyetlerin daha ağırlıklı olduğu bölgeler kalmıştı. Aynı zamanda tüccar, sanayici ve kalifiye işçi kitlesinin önemli bir kısmını oluşturan gayrimüslim toplumun büyük çoğunluğunu kaybeden ülke hem finansal sermaye açısından hem

67 Szyliowicz age. 1966, s. 273, Karaömerlioğlu age. 1998, s. 71, M. Asum Karaömeroğulları, 'The Village Institutes Experience in Turkey', *British Journal of Middle East Studies*, 25(1), 1998 s. 47-73.

68 Serpil Sancar, *Türk Modernleşmesinin Cinsiyeti*, (İstanbul: İletişim Yayınları, 2013), Zürcher age. 2004, s. 180.

69 Cemil Koçak, 'Siyasal Tarih (1923-1950)', Sina Akşin (der) *Türkiye Tarihi 4, Çağdaş Türkiye 1908-1980*, (Cem Yayınevi: 1989), s. 85-187.

de kalifiye emek gücü açısından büyük bir ekonomik kayıp ile karşı karşıyaydı.⁷⁰ Karşılaşılan ikinci zorluk ise Lozan anlaşmasının ekinde yer alan Ticaret Sözleşmesi'nin ortaya koyduğu kısıtlayıcı uluslararası ticaret rejimiydi. 1916 Osmanlı gümrük tarifesini temel alarak oluşturulan gümrük vergileri, 5 yıl süresince yerli sanayiye koruyabilmeye ve çoğu imalat sanayi ürünlerinin oluşturduğu ithal ürünler üzerine konulan vergileri bağımsız bir biçimde belirlemeye imkân vermemektedir.⁷¹ Ülke ekonomisini zor durumda bırakacak üçüncü bir konu olan Osmanlı borçlarının ödenmesi ise 1929'a kadar ertelenmişti. Uluslararası kapitalist ekonomik düzenin 1929'dan sonra girdiği kriz ise yerli sanayinin korunması ve geliştirilmesi için önemli bir alan açacaktı.⁷²

Jön Türklerin devletçi anlayışının ürünü olan 1913 Teşvik-i Sanayi Kanunu 1927'de genişletilmiş; vergi kolaylıkları, toprak tahsisi, yatırım malları ithalatı izinleri, nakliye ücretlerinde indirim ve piyasa fiyatları üzerinde, yüzde 10'a kadar ulaşabilecek fark ile alım garantisi gibi birçok teşvik getirilmişti.⁷³ Ancak 1927 yılı itibarıyla bu teşviklerin ancak üçte biri imalat sektöründeki kuruluşlar tarafından kullanılmış, yasadan madencilik, tarım ve hayvancılığa yönelik sanayi dışı yatırımlar daha fazla faydalanmıştı.⁷⁴ 1927 Kanunu yabancı sermayeyi dışladığından 1929 ekonomik buhranına kadarki dönemde yabancı sermayenin özellikle ham madde üretiminde ve iç piyasaya yönelik tüketim maddeleri üretimine yatırım yaptıkları görülmektedir. Bu dönemde yabancı sermaye aynı zamanda bankacılık, ticaret ve sigorta şirketleri ile madencilik, çimento, tekstil ve gıda ürünleri üretimine de yatırımlarda bulunmuşlardı. Aynı zamanda elektrik üretimi ve belediyeçilik hizmetlerinde yabancı sermaye önemli ölçüde varlık göstermektedir.⁷⁵

70 Yıldız Atasoy, *Turkey, Islamists and Democracy: Transition and Globalisation in a Muslim State*, (London: I.B. Tauris, 2005).

71 Boratav, age. 1998, s. 32.

72 Zülküf Aydın, *The Political Economy of Turkey*, (London: Pluto Press, 2005)

73 Keyder, age. 1981, s. 58.

74 Özer Özçelik ve Güner Tuncer, Atatürk Dönemi Ekonomi Politikaları, *Sosyal Bilimler Dergisi*, Cilt IX, No.1, s. 253-266.

75 Keyder, age. 1981, s. 61-62, Atasoy, age. 2005, s. 55.

1929'a kadar hâkim olan özel sektörün önceliğine dayanan politikalara paralel olarak devletin ekonomideki varlığı da devamlılık göstermiştir. Kamu yatırımlarının en önemli alanlarından birisi hiç şüphesiz demiryolu inşası olmuştur.⁷⁶ Mevcut demiryolu hattının büyük bir kısmı 19. yüzyılın son çeyreğinde Avrupa sermayesi ile ve coğrafi olarak Balkanlar ve Batı Anadolu bölgelerinde yoğunlaşmış bulunmaktaydı. 1920'ler boyunca Batı Anadolu ile Doğu Anadolu'daki demiryolu hatlarının birbirine bağlanması için 800 km yeni hat inşa edilmişti. Aynı zamanda 1924'te hükümet yabancı demiryolu şirketlerini millileştirme kararı almış, 1930 yılına kadar toplam 3000 kilometrelik hat yabancı şirketlerden satın alınmıştı. 1930'lar boyunca yabancı şirketlerin elinde kalan 2400 kilometrelik hattın da satın alınması tamamlanmış ve yeni demiryolu hatlarının inşası gerçekleşmiştir.⁷⁷ Demiryollarının millileştirilmesi ve yeni hatların inşa edilmesi devletçi programın bir unsuru aynı zamanda da devletin kaynak akışını ve yönünü kontrol ettiği sürecin bir parçasıydı.⁷⁸

1929 küresel krizi sonrasında oluşan küresel ekonomik durum çerçevesinde ve Lozan Antlaşması'nın getirdiği kısıtlamaların da kalkması ile milli sanayi oluşturulması programı daha somut temellere oturulmuş bulunmaktaydı. 1929 ekonomik buhranının etkileri, ithalatın kısıtlanması ve korumacı politikaların uygulanması ile sınırlı kalmayıp, devletin korumacılıktan ve tarımsal üretimden elde edilen artığı sanayi birikimine aktarmasını sağlayacak bir ortam yaratmıştı.⁷⁹ Özellikle Osmanlı döneminden kalma yatırımlarını devam ettiren yabancı sermayeye ve şirketlere yönelik olan müsamahalı tutum 1930 sonrası dönemde önemli ölçüde değişmiştir. Tütün, alkol, şeker, kibrit, tuz benzin ve barut gibi sektörlerde oluşmuş olan yabancı yatırımlar ile, elektrik, tramvay ve su gibi belediye hizmetlerinde yatırımları bulunan yabancı şirketler millileştirilmişlerdir.⁸⁰

76 Aydın, age. 2005, s. 27.

77 Keyder, age. 1987, s. 104, Zürcher 2004: s. 195.

78 Faruk Birtek, 'The Rise and Fall of Etatism in Turkey, 1932-1950: The Uncertain Road in the Restructuring of a Semiperipheral Economy', *Review*, 1985, 8(3), pp. 407-438.

79 Boratav age. 1998, s. 39.

80 Keyder age. 1987, s. 105, Atasoy age. 2005, s. 54. Boratav age. 1998

1929 öncesinde ve sonrasında devletin ekonomide oynadığı role paralel olarak paranın ve kredi kaynaklarının sanayi ve altyapı yatırımlarını desteklemesi gerekmektedir. Bu ihtiyaca bağlı olarak 1924'te kurulan İş Bankası, 1927'de İtibar-ı Milli Bankası ile birleşmiştir. Daha önce kurulmuş olan Ziraat Bankası güçlendirilmiş, 1925'te bir kalkınma bankası olarak devlete ait imalat sektörüne kaynak sağlamak amacıyla Türkiye Sanayi ve Maadin Bankası, 1926'ta inşaat sektörünü desteklemek amacıyla Emlak ve Eytam Bankası, 1932'de Türkiye Sanayi Kredi Bankası kurulmuştur.⁸¹ 1931 yılında kurulan Türkiye Cumhuriyet Merkez Bankası dışında ülkede toplam 54 kamu, yerli özel ve yabancı özel banka faaliyet göstermekteyken bu bankaların toplam sermayesi 67,5 milyon lira ile Gayri Safi Milli Hasılanın yüzde 5,8'ine tekabül etmekteydi.⁸²

Birinci Dünya Savaşını takip eden dönemde ülkedeki tarımsal üretimin savaş öncesindeki seviyesinin üzerinde çıkmış olması, tüketim maddeleri üretiminin ilerletilmesi için gerekli olan makine ithalatı ve diğer endüstriyel girdilerin ithalatını finanse etmeye imkân vermektedir.⁸³ Ancak 1929 buhranı ile tarımsal ürünlerin düşen fiyatları tarımsal faaliyetlerin ekonomideki gücünü sarsmıştır. Bu açıdan tarımsal artık üzerinden sanayi üretiminin genişletilmesi süreci kısa sürmüştür. Yukarıda da belirtildiği gibi, 1929 ekonomik bunalımından en çok ticaret sermayesi ve tarımsal üretim etkilenirken, küresel kapitalist düzende serbest uluslararası ticaret düzeninden korumacı politikalara doğru dönüşüm gerçekleşmiş ve devletin ekonomik sistemdeki rolü önemli derecede artmıştır.

Türkiye'de 1929 ekonomik buhranına verilen devletçi cevaplardan en önemlisi 1934'te 'Birinci 5 Yıllık Sanayi Planı'nın ilan edilmesi ile önemli bir evreye geçilmiş olunmasıydı. Birinci 5 Yıllık Sanayi Planı 1929-1933 yıllarında uygulanan Sovyet 5 yıllık Plan ile benzerlikler göstermekte, bakır, çelik, seramik, cam, kimyasallar ve kâğıt gibi ara

81 Keyder age. 1981, s. 106-107.

82 Uygur Kocabaşoğlu, Güven Sak, Sinan Sönmez, Funda Erkal, Özgür Gökmen, Neşim Şeker, Murat Ulugtekin, *Türkiye İş Bankası Tarihi*, (İstanbul: Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, 2001).

83 Atasoy, age. 2005, s. 52.

mallar ve tekstil ile gıda gibi tüketim mallarının üretilmesini hedeflemekteydi.⁸⁴ Bu 5 Yıllık Plan dahilinde iki büyük kamu iktisadi teşekkülü oluşturulmuştu. Bu holdinglerden Sümerbank, sanayi alanında kamu şirketlerinin finansmanı, inşası ve işletmesi ile sorumluyken, Etibank kömür, sülfür, bakır, krom ve demir gibi madenlerin çıkarılması görevini üstlenmekteydi.⁸⁵ Sermaye yoğun ve ara mal üretimini öncelikleri arasına alan ikinci bir 5 yıllık kalkınma planının uygulanması ise İkinci Dünya Savaşı'nın patlak vermesi sebebiyle rafa kaldırılmıştı.⁸⁶ Bununla birlikte 1930'lar boyunca devletin sanayi sektörüne gerçekleştirdiği yatırımlar sayesinde imalat sanayinin Gayri Safi Milli Hasıladaki payı 1929'da yüzde 9,9 iken 1939'da bu oran yüzde 18,3'e çıkmıştır.⁸⁷ Sanayi sektörü 1930-1939 yıllarında yüzde 11,6 büyürken, tarım sektörünün aynı dönemde büyüme hızının yüzde 5,8'de kalması (devlet müdahalesi ile bazı tarımsal ürünlerin üretiminde büyük artışların yaşanmasına rağmen -buğday üretiminde yüzde 94, tütün üretiminde yüzde 54, şeker pancarı üretiminde yüzde 754 artış⁸⁸) hiç şüphesiz devletin ekonomik genişlemedeki rolü ve küresel kapitalist düzenin 1929'dan sonra aldığı formun çevrede korumacı ve sanayileşme politikalarına açtığı alan ile ilintilidir.

Bu açıdan değerlendirildiğinde Takrir-i Sükûn Kanunu'nun ilan edilerek, muhalefetin tamamen ortadan kaldırıldığı, siyasi iktidarın partiyi kullanarak toplumun farklı kesimlerini örgütlemesi ve bu sayede politik iktidara eklemelenmesi süreci ile 1908'de başlayan burjuva devriminin kurumsallaşmayı başarabildiğini söylemek mümkündür. Siyasi iktidarın düzenli olarak aynı ideolojik yönelime sahip –ki çok partili hayata geçişten sonra da bu özellik devam edecektir– olan güç-

84 Maxwell J. Fry, 'Turkey's First Five-Year Development Plan: An Assessment', *The Economic Journal*, 81(322), 1971, s. 306-326, Şevket Pâmuğ, 'Political Economy of Industrialization in Turkey', *MERIP Reports, Turkey: The Generals Take Over*, No.93, 1981 s. 26-32.

85 Osman Okyar, 'The Concept of Étatism', *The Economic Journal*, 75(297), 1965, s. 98-111, Birtek, age. 1985, s. 413.

86 Fry, age. 1971, s. 306.

87 Boratav, age. 1998, s. 54-55.

88 Boratav, age. 1998, s. 55.

ler arasında el değiştirebilmesi bu kurumsallaşma ile mümkün olabilir. Meksika Devrimi'nin kurumsallaşmasındaki sosyoekonomik ortaklık ve korporatist yapı 1929 ekonomik buhranının yarattığı küresel kapitalist formun çevrede aldığı şekil ile sınırlı değildir. Daha nceki bölümlerde paralelliklerinin ortaya konulmaya çalışıldığı 19. yüzyıldaki dışsal kapitalist birikimin çevrede yarattığı toplumsal yapı ve bu birikim tarzının koşulladığı pasif-devrimler, bu iki ülkede benzer dönemlerde benzer toplumsal çelişkileri üretmişti. Çevredeki devlet aygıtı bu bağlamda kapitalist toplumsal ilişkilerin kurumsallaştığı diğer örneklerden farklı bir konum benimsemiş, kapitalist birikimin hem yaratıcısı hem de sonucu olmak drumunda kalmıştır. Bu sürecin sonucu olarak ortaya çıkan toplumsal formların zlmesi de yine küresel kapitalist birikim formundaki kriz ve bu krize bağlı olarak çevrede kendine has bir biçimde ortaya çıkan toplumsal çelişkiler olacaktır.

KORUMACILIKTAN YENİDEN YAPILANDIRMAYA: İTHAL İKAMECİ MODELİN ÇÖKÜŞÜ VE ÇEVREDE DEVLET-TOPLUM İLİŞKİLERİNİN NEOLİBERAL YENİDEN ÖRGÜTLENMESİ

BÖLÜM 7

“Homojenin içinde ayrıışan mekânlar bir hiyerarşi içinde yerleştirilmektedirler... Hiyerarşik bir biçimde düzenlenme genel ve kendine özgün formlar alır: mekânın güçlü noktaları ve merkezler ile periferiler arasında, ki onlar da hiyerarşıktır... Merkezlerin, tahakküm altına alınmış mekânlar üzerinde kurdukları egemenlik mekânın homojen karakterini garanti altına alır... Merkezler çevreleri birbirlerine bağlarlar, birbirleri ile koordine ederler ve Devletin küresel stratejisine boyun eğdirirler.”

Henri Lefebvre ‘*Space and Mode of Production*’, (2009).¹

İkinci Dünya Savaşı’nın bitimi ile birlikte küresel kapitalist birikim, merkezde devletin efektif talebi yaratmada aktif rol alması ve bu açıdan uluslararası sermaye hareketliliğinin kısıtlı olduğu bir ortamda piyasayı önemli ölçüde düzenlemesi ve kontrol altında tutması formunu alırken, çevrede takip edilen birikim stratejisi kapitalizmin uluslararası iş bölümüne uygun olarak ithal ikameci politikalar vasıtasıyla içeride sanayi üretiminin arttırılması olmuştur. Bu dönemde çevrede sağlanan sanayi üretiminin genişletilebilmesi, küresel kapitalizmin 1970’lerden itibaren girdiği kriz ile birlikte Keynesci modeli terk etmesi sonucu yeniden yapılanan toplumsal üretim ilişkilerinin temelini oluşturacaktır. Hiç şüphesiz, savaş sonrası dönemde ekonomik büyümenin sanayi üretiminin arttırılması ile sağlanması her çevre ekonomisinde mümkün olmamıştır. Bu sürecin en kapsamlı biçimde 19. yüzyılın ikinci

1 Lefebvre, age. 1980/2009, s. 215.

yarısında küresel kapitalizmin çevresindeki dışsal karakterli kapitalist birikimin yoğun olduğu bölgelerde gerçekleşebildiğinin altını çizmek gerekmektedir. Bu bölümde, Meksika ve Türkiye’de, çevre kapitalizminin formasyonu, konsolidasyonu ve dönüşüm süreçlerinin koşullarının zaman-mekânsal analizi bağlamında ithal ikameci politikalar ve bu politikaların girdiği kriz ile birlikte aldığı yeni form ele alınarak, günümüzdeki politik, ekonomik ve sosyal yapı ile arasındaki süreklilik ve kopuşlar ortaya konacaktır.

7.1. Cárdenas’tan Salinas’a Meksika’da devletin yeniden yapılandırılmasının sosyoekonomik koşulları

Daha önceki bölümlerde Meksika’da General Lázaro Cárdenas’ın başkanlığı döneminde Meksika Devriminin politik ve ekonomik anlamda kurumsallaşmayı başarabildiği belirtilmişti. Bu durum hiç şüphesiz Meksika’nın küresel kapitalist iş bölümünde konumlanması ile dinamik bir biçimde ilintiliydi. İkinci Dünya Savaşı ile birlikte, küresel kapitalizm uzun süredir içinde bulunduğu krizden çıkarken, 1945 sonrası dönemde küresel ekonomide önemli bir büyümeyi de beraberinde getirmişti ki bu durum dünya piyasalarına ham madde ve tarımsal ürün satışı ile artık yaratarak sanayileşme sürecini finanse etmeyi hedefleyen çevre ekonomileri için de önemli bir fırsat anlamına gelmekteydi. Cárdenas’ın başkanlığı döneminde gerek millileştirmeler ile gerek kamu finans ve kredi araçlarıyla gerekse de kamunun üretim alanına dahil olması ile başlayan devletin ekonomideki hacminin arttığı ve ekonomi yönetiminin merkezileştiği dönemi iki alt döneme ayırmak mümkündür. Her ne kadar Cárdenas’ın başkanlığı döneminde 1934-1940 yıllarını kapsayan ‘Birinci 6 Yıllık Plan’ adında bir ekonomik program ortaya konmuş olsa da bu plan esas olarak genel bir ekonomik şema oluşturmaktan öteye gitmemişti ve planda ne planın uygulayıcı araçları ne de nihai amaçları belirtilmekteydi.² 1938’de petrol sanayisinin millileştirilmesi ile birlikte PNR ismini Meksika Devrimi Partisi’ne (*Par-*

² Jorge Tamayo, ‘Las Entidades Paraestatales en México’, *México: 75 años de Revolución I, Desarrollo Económico II*, (México D.F.: Fondo de Cultura Económica, 1988), s. 633-760.

tido Revolución Mexicana –PRM) dönüştürmüş ve parti ekonomik yapıda devlet müdahalesini programına dahil etmişti. 1940-1946 yılları arasında uygulanması öngörülen ‘İkinci 6 Yıllık Plan’ PRM’nin parti programında belirttiği devletçi politikalar ile uyumlu bir plan olarak ortaya çıkmakta, petrol sektörünün tamamının millileştirilmesi, devletin ekonomideki gücünün daha da artırılması ve devletin tarımsal ve sanayi üretimine kredi sağlaması ilkeleri öne çıkarılıyordu.³ 1946’da son defa olmak üzere PRM olan ismini ‘Kurumsal Devrimci Parti’ (*Partido Revolucionario Institucional* –PRI) olarak değiştiren parti PRM’nin benimsediği ekonomik prensipleri tekrar etmekteydi.

İthal ikameci sanayinin Meksika’daki ilk dönemi 1939-1958 yılları arasında iç piyasaya yönelik tüketim maddelerinin üretilmesi için ara mal ve sermayeye olan talebin dereceli bir biçimde arttığı ve ihracatın ham maddeler ve tarımsal ürünlerle sınırlı kalarak önemli bir büyümeye göstermediği bir evre olarak tanımlanabilir.⁴ Bununla birlikte, ham maddelerin ve tarımsal ürünlerin ihracatının imalat sanayindeki büyümeyi destekleme kapasitesi de düzenli olarak azalmıştır.⁵ Kısıtlı da olsa ham madde ihracatı, ithal ikameci endüstrilerin finansmanı için önem arz eden bir faktördü. Bu sektörlerin anlamlı bir biçimde finansman üretemediği durumlarda kısa süreli dış borçlanmaya başvurulması ise kaçınılmaz hale gelmekteydi. Ancak 1939-1958 yılları arasında savaş sonrası ABD ve İngiltere ekonomilerindeki büyümeye bağlı olarak Meksika’nın ihraç mallarına olan talebin artması ile ithal ikameci sanayilerin finansmanının sağlanması mümkün olmuştur. Bununla birlikte, Meksika hükümetleri ithalatı sınırlandırmak ve dış ticaret dengesini koruyabilmek amacıyla sık sık milli paranın devalüasyonuna başvurmuşlardır. 1948-1950 yılları arasında Meksika Pesosunun uğradığı nominal değer kaybı yaklaşık yüzde 78’e ulaşmış, Başkan Manuel Ávila Camacho (1940-1946) döneminde ithal edilen tüketim

3 Tamayo, age. 1988, s. 640-641.

4 Rene Villareal, *El desequilibrio externo en la industrialización de México (1929-1975): Un enfoque estructuralista*, (México: Fondo de Cultura Económica, 1976)

5 Gerardo Fujii, ‘El comercio exterior manufacturero y los límites al crecimiento económico de México’, *Comercio Exterior*, 2000, Noviembre, s. 1008-1014.

mallarının ikamesi için verdiği önemli teşviklerle birlikte ve dışsal faktörlerin de yardımıyla ithalattaki büyüme yüzde 8,2 ile ihracattaki yüzde 12,3 büyümenin önemli ölçüde altında kalmıştır.⁶ Bununla birlikte ülkedeki yabancı yatırım, 505 milyon dolarını kısa-dönemli borçların oluşturduğu, toplam 1.134 milyon dolarlık bir düzeye ulaşmaktaydı.⁷

1959 ve 1970 yılları arasında dönemlendirilebilecek ve ithal ikameci sanayi politikalarının daha kompleks ve ileri aşamasını oluşturduğu ikinci evrede ise, Meksika imalat sanayiinin üretim kalıpları değişmeye başlamış, tüketim maddelerinin üretiminden ara mal ürünlerin üretimine doğru bir dönüşüm gerçekleşmişti. Her ne kadar imalat sanayiinde kapasite ve çeşitlilik açısından önemli bir gelişme gerçekleşmiş olsa da, bu yapısal dönüşümün ihracata olan etkisi, bu dönemde Meksika Pesosunun değeri piyasa değerinin üzerinde olduğundan dolayı kısıtlı kalmıştır. 1959-1976 yılları arasında ihracat 772 milyon dolardan 3,35 milyar dolara çıkarken, ithalat ise aynı dönemde 2 milyar dolardan 6 milyar dolara çıkmıştı.⁸ İthalatın artış hızının daha hızlı olması tedricen, ihracatın ithalatı karşılama oranını azaltmaktaydı. 1970'lerden itibaren dış ticaret açığının önemli ölçüde artmış, yabancı yatırımların kâr transferleri ve borç ödemeleri yüzünden artan servis ödemeleri de ödemeler dengesini bozmaya başlamıştı. 1970'lerin ilk yarısında Meksika ekonomisinde bazı göstergeler Tablo 7.1'de gösterildiği gibidir.

Tablo 7.1. 1970-1975 yılları arası Meksika ekonomisinde makroekonomik göstergeler

Yıl	1970-1971	1971-1972	1972-1973	1973-1974	1974-1975	1970-1975
GSYİH büyüme oranı (%)	3.4	7.3	7.6	5.9	4.0	5.7

- 6 Miguel D. Ramírez, 'Mexico's Development Experience, 1950-85: Lessons and Future Prospects', *Journal of Interamerican Studies and World Affairs*, Vol. 28, No. 2 (Summer, 1986), s. 39-65.
- 7 Villareal, age. 1976, s. 11.
- 8 NAFINSA, *La Economía Mexicana en Cifras*, (México: D.F.: Nacional Financiera, S.A., 1978)

Enflasyon (TÜFE) oranı (%)	5.4	4.9	12	23.7	15	12	
Yıl	1970	1971	1972	1973	1974	1975	1970- 1975
Ödemeler Dengesi (Milyon dolar)	-1.115	-718.9	-1.303.1	-2.399	-3.633	-4.331.7	-14.493

Kaynak: Villareal 1976: s. 194, Tablo 48: 'Meksika: İç ve dış denge hedeflerine ulaşma'

Ülkedeki makroekonomik dengelerin bozulması ve ithal ikameci politikaların tüketilmesi ile birlikte girilen krizin politik yansıması ise korporatist rejime karşı artan işçi, köylü ve öğrenci muhalefeti olmuştur. 1958'de birçok farklı sendikanın –petrol, demiryolu, telgraf, öğretmen sendikaları gibi kamu sektöründe örgütlenen emek güçleri- üyesi olan işçiler rejime ve partiye eklemlenmiş liderlerine meydan okuyarak bağımsız bir sendika kurulması için çaba göstermişlerse de bu çabalar yasaklanmış ve 1959'da ordu güçlerinin yardımıyla bu hareketin liderleri tutuklanmıştır.⁹ PRI'nin artan otoriter yapısına karşı eski başkan Lázaro Cárdenas önderliğinde 1961'de kurulan 'Ulusal Kurtuluş Hareketi' (*Movimiento Liberación Nacional*–MLN) ülkenin bir çok bölgesinden toplumsal hareket liderlerini ve Meksika Komünist Partisi (*Partido Comunista Mexicano* –PCM), Sosyalist Halk Partisini (*Partido Popular Socialista* –PPS) ve PRI'nin sol kanadını içeren bir birliği kurduysa da 1964 seçimlerinde ortak bir aday gösteremeyerek dağılmışlardır.¹⁰ Ancak buna rağmen bu hareket ülkenin genelinde farklı muhalefet gruplarının birbirleri ile etkileşim sağladığı bir platform yaratması açısından önemliydi. Aynı şekilde siyasal düzene ek-

9 Jorge Cadena-Roa, 'State pacts, élites, and social movements in Mexico's transition to democracy', Jack A. Goldstone (der) *States, Parties, and Social Movements*, (Cambridge University Press, 2003), s. 107-143.

10 Cadena-Roa, age. 2003, s. 116.

lemelenmeyi kabul etmeyen, toprak reformunun sürdürülmemesine ve 1917 Anayasasının 27. maddesinde ön görülen toprağın adil ve ortak kullanımının sağlanmamasına tepki gösteren köylüler de 1950'lerin sonundan itibaren farklı formlarda –gerilla hareketi ya da toprak iş-galleri başta olmak üzere- toplumsal muhalefete başlamışlardı.¹¹ Bu hareketlerin en önemlileri ise sosyoekonomik eşitsizliğin neredeyse kolonizasyondan beri kalıcılaştığı güney eyaletlerinden biri olan Guerrero'da ortaya çıkan gerilla hareketleriydi. Ekonomik krizin 1950'lerden itibaren etkisini göstermeye başlaması ve Cardenismo'nun kurumsallaştırdığı korporatist rejimin sosyal refah mekanizmalarının ve tarımsal programların çözülmesi, güneydeki kırsal kesimi ekonomik açıdan oldukça zor durumda bırakmaktaydı. Guerrero'ya komşu eyalet olan Morelos'ta, Zapata'nın ordusuyla devrime katılmış olan milislerden biri olan Rubén Jaramillo'nun sisteme eklemlenmeyi reddederek gerilla mücadelesi başlatması ve hemen ardından 1962'de öldürülmesi güneydeki sosyoekonomik durumun toplumsal muhalefet üretmekteki kapasitesini göstermekteydi.¹²

Guerrero eyaletinde ise bu potansiyel en keskin biçimlerde somutlaşmasına sahne olmuştur. Devletin 1960'lı yılların ortasından itibaren uyguladığı politikalar bölgede toplumsal gerginliğin artmasına sebep olmuş, Küba Devriminin ve *foquismo'nun* önemli ölçüde etkilediği Genaro Vázquez'in ve Lucio Cabañas'ın gruplarının 1967 ve 1968'de eyalette gerilla hareketini başlatmaları ile de durum çatışmaya dönüşmüştür.¹³ Ayotzinapa Öğretmen Okulu öğrencilerinden olan ve PCM içinde örgütlü bir geçmişi bulunan Cabañas sosyalist ve devrimci bir ideolojiye sahip 'Fakirler Partisini' (*Partido de los Pobres* –PDLP) ve partinin silahlı kanadını (Köylü İdam Tugayı - *Brigada Campesina de Ajusticiamiento* –BCA), aynı okulun öğrencilerinden olan Vázquez

11 Juan D. Lindau, 'Technocrats and Mexico's Political Elite', *Political Science Quarterly*, Vol. 111, No. 2 (Summer, 1996), s. 295-322.

12 O'Neill Blacker-Hanson (2012) The Intellectual Roots of Guerrero's Cold War Rebellion, *Journal of Iberian and Latin American Research*, 18:2, s. 101-117.

13 Verónica Oikión Solano, 'El Estado mexicano frente a los levantamientos armados en Guerrero. El caso del Plan Telaraña', *Tzintzun. Revista de Estudios Históricos*, núm. 45, enero-junio, 2007, s. 65-82

ise ideolojik olarak kendisini ulusalcılık ve Cardenismo ile tanımlayan Ulusal Devrimci Sivil Birliğini (*Asociación Cívica Nacional Revolucionaria* –ACNR) kurmuşlardı.¹⁴ Vázquez'in 1972'de, Cabañas'ın da 1974'te kontra gruplar tarafından öldürülmesi ile her iki gerilla hareketi de son bulmuş olsa da bölgede önemli bir politik miras ve mücadeleci gelenek bırakmışlar, aynı zamanda Meksika Pasif Devriminin kurumsallaşan rıza mekanizmalarının kır ölçeğinde artık sürdürülelemeye başladığının ilk işaretlerini vermişlerdir.

Hiç şüphesiz 1960'larda kentsel ölçekte en önemli muhalefet hareketlerinden birini öğrenci hareketleri oluşturmaktaydı. 1950'lerden itibaren orta sınıfların eğitim hizmetine ulaşımının artması, 1960'lara gelindiğinde bu sınıflar açısından orta ve yüksek eğitim, ekonomik olarak yükselmek için ve emek piyasasında daha iyi bir yer bulabilmek için temel kanallardan biri haline getirmişti. Orta sınıflardan ve hızla artan kentli nüfustan eğitime yönelik bu artan talep, devletin sınırlı sayıdaki eğitim kurumlarının sayısını arttırmak yerine eğitimden yararlanmayı kısıtlar bir politika izleyerek sorunu çözmeye çalışmasına sebep olmuştu.¹⁵ Bu bağlamda ele alındığında otoriter rejime karşı muhalefet aslında orta sınıfların sosyal mobilizasyonunu engelleyen ekonomik kriz ile alakalıydı.¹⁶ 1960'ların başından itibaren lise ve üniversitelerde bu durumla ilintili olarak devlet ile karşı karşıya gelmeler artış göstermiştir. Öğrenci hareketleri 1960'ların sonuna doğru çalışan kesimlerle ve üniversiteli sol çevrelerle güçlü bir ittifak kurmuş 1968 Temmuz ayından itibaren üniversitelerin özerkliği üzerindeki tartışmaların artması ile tabanını öğrencilerin oluşturduğu çatışmalar hız kazanmıştı.¹⁷ 30 Temmuz'da ordunun öğrencilere müdahalesi karşısında, Meksika Ulusal Otonom Üniversitesi (Universidad Nacional Autónoma de

14 Solano, age. 2007, ş. 71.

15 Alcira Soler, '1968 y la crisis en la educación superior', *Inventio*, Universidad Autónoma del Estado de Morelos, 2008, s. 41-48.

16 Soledad Loaeza, 'México 1968: los orígenes de la transición', *Foro Internacional*/Vol. 30, No. 1 (117) (Jul. - Sep., 1989), s. 66-92.

17 Ariel Rodríguez Kuri, 'Los primeros días. Una explicación de los orígenes inmediatos del movimiento estudiantil de 1968', *Historia Mexicana*, Vol. 53, No. 1 (Jul. - Sep., 2003), s. 179-228.

México -UNAM) Rektörünün öğrencilere destek vermesi ve öğrencilerin hükümet ile müzakere taleplerine aracı olmak istemesi, çatışmaya politik bir alan yaratılmasında önemli rol oynamıştı.¹⁸ 1964'te göreve geldiğinden itibaren 'ekonomik istikrar ve politik sakinliğin' korunmasını önemseyen, bunun da toplumsal düzenin devamı vasıtasıyla yapılabileceğini düşünen Başkan Gustavo Díaz Ordaz, yükselen öğrenci hareketini 1958'deki demiryolu işçileri ve öğrenci hareketi ile ilişkili olan bir komplonun devamı olarak görüyordu.¹⁹ Ağustos ayı boyunca artan çatışmalar sonunda, 1968 Meksiko City Olimpiyatlarının başlamasından hemen önce, 2 Ekim'de, Tlatelolco'da Üç Kültür Meydanında (*Plaza de las Tres Culturas*) ordunun müdahalesi ile 300'den fazla öğrenci katledilmiş, öğrenci hareketinin önemli liderleri tutuklanmıştı. Bu açıdan devletin ve partinin zor aygıtını daha çok öne çıkardığı ve devrimin farklı toplumsal kesimleri eklemleme gayretini artık bir kenara bıraktığı çıkarsamasını yapmak mümkündür. Bu açıdan 2 Ekim Tlatelolco katliamı aslında tüm muhalif kesimlere karşı parça parça sertleşecek bir politikaya işaret etmekteydi.²⁰ Kırdı olduğu gibi kentte de *halcones* adı verilen kontra örgütler ve silahlı komando grupları oluşturulmuş, artan öğrenci hareketliliğine karşı 1971'de Echeverría hükümeti döneminde Meksiko City'de gösteri yapan 120 öğrenci Corpus Christi katliamında öldürülmüştür.

1970-1976 yılları arasında ise rejimin çözülen meşruiyetini yeniden üretmek üzere Luís Echeverría hükümeti kamu harcamalarını arttırma yolunu seçmiş, toplam talebi arttırmaya ve sermaye malları üretimine ağırlık vermişti.²¹ 1974-1975 yılları arasında yaşanan petrol fiyatlarının artışının tetiklediği küresel kriz, petrol üreten ülkelerden biri olması sebebiyle Meksika ekonomisini kısa vadede etkilememiş ve kamu harcamalarının arttırılması sürecini durdurmamış bilakis desteklemişti. Kamu harcamalarındaki artış ise kaçınılmaz olarak para arzının genişlemesine sebep olmuş, Pesonun üzerindeki baskıyı arttırmış bu

18 Loaeza, age. 1989, s. 86.

19 Loaeza, age. 1989, s. 90-91.

20 Sorel, age. 2008, s. 45.

21 Morton, age. 2011, s. 113.

durum da Merkez Bankasının rezervlerinin kademeli olarak erimesini de beraberinde getirmiştir.²²

İthal ikameci politikaların son gösterişli evresinin yaşandığı Echeverría dönemi yüzde 23 oranında bir devalüasyon (1 dolar/12.5 peso) ve 22 yıllık sabit kur politikasının sona ermesi ile tamamlanmıştır. Uluslararası Para Fonu (*International Monetary Fund* –IMF) ile başlatılan müzakereler ile kapsamlı bir ticaret serbestleşmesi ve kamu sektöründe çalışan sayısının büyük ölçüde azaltılarak bütçe açığını azaltmayı hedefleyen bir 3 yıllık program öngörülmekteydi. Ancak 1978’de Meksika Körfezinde 40 milyar varillik petrol rezervinin bulunması makroekonomik beklentileri değiştirmiş, ‘petrolizasyon’ olarak adlandırılan dönemi beraberinde getirerek bütçe açığı kaygılarının ertelenmesine sebep olmuş, artan kamu harcamaları para arzının artırılması ve daha fazla borçlanma ile karşılanmıştır.²³ Para arzının (M1) artış oranı 1980’de yüzde 33,2’den 1982’de yüzde 61’e yükselmiş, kamunun dış borcunun GSYİH’ye oranı aynı dönemde yüzde 29’dan yüzde 61’e çıkmıştır. GSYİH’nin nominal büyümesini kamu harcamaları ile arttırmanın temel sonuçlarından birisi de enflasyonun 1979’da yüzde 20,3’ten 1982’de yüzde 98,2’ye yükselmesi olmuş, dış ticaret dengesindeki kötüleşme ihracat artarken ithalatın daha hızlı artması ile devam etmiştir.²⁴ 1982’ye gelindiğinde Meksika, ithal ikameci birikim modelini petrol gelirlerini kullanarak, kamu harcamalarını büyük ölçüde arttırarak ve dış borç stokunu genişleterek finanse ettirebilme imkanlarını tüketmiş bir biçimde ekonomik yapısını yeniden düzenleme zorunluluğunun tek seçenek olduğu düşüncesine teslim olmuş durumdaydı.²⁵

22 Ramírez, age. 1986, s. 52.

23 Ramírez age. 1986, s. 54, Gustavo del Castillo Vera, ‘NAFTA and the Struggle for Neoliberalism: Mexico’s Elusive Quest for First World Status’, in Gerardo Otero (ed.) *Neo-liberalism Revisited: Economic Restructuring and Mexico’s Political Future*, (Colorado: Westview Press, 1996), s. 27-42.

24 Miguel D. Ramírez, ‘Stabilisation and Trade Reform in Mexico’, *Journal of Developing Areas*, 27(2), 1993 January, s. 173-190.

25 Gerardo Otero, ‘Neoliberal Reform and Politics in Mexico: An Overview’, in Gerardo Otero (ed.) *Neo-liberalism Revisited: Economic Restructuring and Mexico’s Political Future*, (Colorado: Westview Press, 1996), s. 1-25.

Meksika Pesosunun aşırı değeri, paraya yönelik spekülasyon hareketlerinin artmasına ve 1981'in sonuna gelindiğinde döviz piyasasında derin bir kriz ile karşı karşıya kalınması ile sonuçlanmıştır. 1976 ve 1977 yılında yaşanan sermaye çıkışlarının bir benzeri, daha sert biçimde gerçekleşerek Meksikalı Bankaların ve yabancı yatırımcıların ellerindeki pesoyu satarak ülke dışına çıkarması ile Banco de México'nun döviz rezervlerini eriterek ülkenin dış borcunu servis edemesine neden olmuştur. Bu hızlı sermaye kaçışı karşısında ülke Eylül 1982'de dış borç servisinde 90 günlük bir moratoryum ilan ederek, tüm yerli bankaların millileştirilmesine ve kur hareketlerinin kontrolüne karar vermiştir.²⁶ Aslında bu kapitalist birikim krizi pasif devrimin rıza mekanizmalarını yok etmek için büyük sermaye gruplarına altın bir fırsat sunuyordu. Krizi takip eden sert neoliberal politikalar, Miguel de la Madrid (1982-1988) ve Carlos Salinas de Gortari (1988-1994) dönemlerinde uygulanan ana hatlarını IMF'nin oluşturduğu 'Ekonominin İvedi Yeniden Yapılandırılması Programı' (*Programa Inmediato de Reordenación Económica* -PIRE) dahilinde gerçekleşmişti. Program kamu harcamalarında çok büyük bir kesintinin sağlanmasına ek olarak, piyasanın ve dış ticaretin serbestleştirilerek yeniden yapılandırılmasını hedefleyen bir dizi politika öngörmektedir.²⁷

Banka sisteminin devletleştirilmesi, bankacılık sektörünün çöküşünü engellemek ve Meksika kapitalizminin kurtarılmasını sağlamayı hedefleyen radikal bir önlemdi. Krizin derinliği ekonomik ve politik ilişkilerin yeniden şekillendirilmesinde sermaye mantığının hâkim gelmesine imkân sağlamış, sermayenin etkin olarak kullanılmadığı düşünülen kamu şirketlerinin özelleştirilmesi, açık veren kamu şirketlerinin işletmelerinin düzenlenmesi, ekonominin doğrudan ve dolaylı yabancı yatırıma daha uygun hale getirilmesi ve GATT üyeliği, programın temel ilkeleri olarak ortaya çıkmıştır.²⁸ Her halükarda yeniden yapılanmanın odak noktasının finansal bir yeniden yapılanma olduğunu,

26 Thomas Marois, *States, Banks and Crisis: Emerging Finance Capitalism in Mexico and Turkey*, (Cheltenham: Edward Elgar Publishing Limited, 2012).

27 Ramírez, age. 1993, s. 181.

28 Carlos Morera Camacho, *El capital financiero en México y la globalización: Límites y contradicciones*, (México D.F.: Ediciones Era, 1998).

‘üretimle yönelik iç finans kaynaklarının, finans kapitalin operasyonel mekanizmalarında çeşitlendirmeye gidilmesi yoluyla yeniden yapılandırılmasının’ bu sürecin ana hedefi olduğunu belirtmek gerekmektedir.²⁹ PIRE, acil olarak ise bütçe açığının düşürülmesi, sübvansiyonların ve fiyat sınırlandırılmalarının –fiyat kontrolü olan 5000 üründen 300’e inilmesine sebep olacak olan- kaldırılması, para arzının azaltılarak enflasyonun kontrol altına alınması ve ücretlerin dondurularak iç talebin genişlemesinin önlenmesi, sabit kurun pesonun reel değerinde belirlenmesi ve faizler vasıtasıyla tasarrufların arttırılması gerekliliğini içermektedir.³⁰

Her ne kadar artan petrol fiyatları ülkenin döviz üretmesini sağlıyor olsa dahi –ki o gün için petrol ihracatı toplam ihracatın yüzde 70’ine tekabül etmekteydi- ödemeler dengesindeki açık devamlılık göstermiştir.³¹ Dış borç ödemelerinin yeniden yapılandırılması sayesinde 1982 ve 1984 yılları arasında 22,8 milyar dolar yerine, 3,2 milyar dolar ödeme gerçekleşmesine rağmen, 1985’ten sonra borç servisinde yine zorluklarla karşılaşmaya başlanmıştır. Yıllık borç servisinin 23 milyar dolarının 14 milyar dolarını faiz ödemeleri oluştururken, makroekonomik göstergelerde düzelme gerçekleşmemiştir ki 1985-1988 yılları arasında borç ödemeleri için yeniden müzakere yapılma durumunda kalmıştır.³² Hükümetin borç servisini devam ettirebilmek için IMF ve yabancı sermayeye büyük ölçüde bağımlı hale geldiği bu dönemde ticaretin serbestleştirilmesine yönelik atılan adımlar hızlandırılmış, Meksika 1986’da GATT üyesi olmuş ve özelleştirmeler öncelik kazanmıştır.³³

1940-1970 yılları arasında uygulanan ithal ikameci politikalar yıllık 6,5’lik bir büyüme sağlamış olsa da bu politikaların girdiği kriz ile

29 Camacho, age. 1998, s. 41.

30 Miguel Ángel Rivera Ríos, *Crisis y reorganización del capitalismo mexicano, la situación al inicio de los años ochenta*, (México D.F.: Ediciones Era, 1985).

31 Fuji, age. 2000, s. 1011.

32 Rivera Ríos, age. 1985, s. 9.

33 Marilyn Gates ‘The Debt Crisis and Economic Restructuring: Prospects for Mexican Agriculture’, in Gerardo Otero (ed.) *Neoliberalism Revisited: Economic Restructuring and Mexico’s Political Future*, (Colorado: Westview Press, 1996), pp. 43-63.

birlikte de la Madrid başkanlığı döneminde bir mali kurtarma programı uygulamaya konmuştur. De la Madrid'den itibaren teknokratların içindeki bir kesimin sahiplendiği mali disiplin, bütçe dengesi ve ticaret serbestisi temelinde özetlenebilecek ekonomi stratejisi hegemonik hale gelmiştir.³⁴ Bu pozisyona göre; ülkenin temel sorunu aşırı korumacılık, aşırı regülasyon ve ayırım yapmadan uygulanan genelleşici teşviklerin yarattığı kötü rekabet ortamı nedeniyle verimin desteklenmediği bir ekonomik atmosfer ve bu ortamda pesonun aşırı değerlenmesinden de istifade eden tekellerin varlığıydı.³⁵ Bu sebeple ticaret serbestliği ve ekonominin mamul ürün ihracatına yönelmesi ödemeler dengesindeki krizin çözümü için tek çare olarak gösterilmekteydi. Aslında planlı ekonominin terkedilmesi yönündeki görüşler ilk petrol krizinden itibaren savunulmaktaysa da dönüşümün kademe kademe gerçekleştirilmesi, ilk olarak döviz kurlarının reel değerinde fiyatlandırılması gerekliliği savunulmaktaydı. Bu süreci ise pesonun devalüe edilmesi, kamu harcamalarının kısıtlanması ve ticaret rejiminin serbestleştirilmesi izleyecekti.³⁶ Ancak krizle birlikte özellikle Carlos Salinas de Gortari'nin başkanlığı döneminde bu politikalar toptancı bir anlayış içinde uygulanmaya başlanmıştır.

Salinas'ın başkan seçildiği 1988 seçimleri aynı zamanda Meksika'daki siyasal yapı ve bu yapı içinde PRI'nin hegemonik rolü açısından sarsıcı bir öneme sahiptir. PRI, kendisine eklemlediği köylü, işçi ve kitle örgütlerini yerel, bölgesel ve ulusal ölçekte, hiyerarşik bir biçimde yapılandırmakta, karar alma mekanizması farklı toplum kesimlerinin liderlerinden başlayarak Merkez Yürütme Komitesi'nde yoğunlaşmaktaydı. Farklı kesimlerin liderlerinden beklenen, partiye olan sadakatin ve desteğin devamlılığının sağlanması, bunun karşılığında liderlerin beklentisi ise farklı kesimler arasında kotalara bölünmüş olan siyasi mevkileri elde etme ve temsil ettikleri kesimlerin sorunları

34 Rivera Ríos, age. 1985, s. 3.

35 Menno Vellinga, 'Economic Internationalisation and Regional Response: The Case of Northern Mexico', *Royal Dutch Geographical Society KNAG*, 2000, s. 293-307, Rene Villareal ve Rocio R. de Villareal 'La apertura de México y la paradoja de la competitividad: hacia un modelo de competitividad sistémica', *Comercio Exterior*, Septiembre, 2001, s. 772-788.

36 Villareal, age. 1976, s. 205.

nı müzakere edebilme imkanıydı.³⁷ Korporatist model, 1988 başkanlık seçimlerinde özellikle kentsel ölçekte çökmüş, tarihte ilk defa bir PRI adayı başkanlığı yüzde 70'in altında –yüzde 51³⁸– bir oy oranı ile kazanmış, hatta Lázaro Cárdenas'ın oğlu Cuauhtémoc Cárdenas'ın seçimleri kazanmasına rağmen hile yapıldığı inancı kamuoyunda yaygınlık kazanmıştır.³⁹ Miguel de la Madrid'in kabinesinde maliye bakanlığı yapmış olan Salinas'ı aday göstermesi, PRI içinde geleneksel lider kadro tarafından desteklenmemiş ve Cárdenas grubunun partiden ihraç edilmesine ve yeni bir parti kurmasına sebep olmuştu. Yeni kullanılan bilgisayarlı sistemin seçim akşamı çöktüğü şaibeli seçimlerden sonra, Salinas'ın başkanlığı meşruiyet krizi ile birlikte başlamış, ama seçimler aynı zamanda da PRI'nin kentlerde, kırsala nazaran önemli ölçüde oy kaybetmeye başladığını göstermişti.⁴⁰

Harvard Üniversitesinden *'Political participation, public investment, and support for the system: a comparative study of rural communities in Mexico'* başlıklı teziyle doktora derecesi almış olan Salinas döneminde 800 kamu işletmesi özelleştirilmiş ya da kapatılmış ve sadece özelleştirmelerden 1989-1993 yılları arasında 23,7 milyar dolar gelir elde edilmişti. Aynı zamanda 1990-1994 yılları arasında toprak rejiminde ejidal sisteminin serbest piyasa koşullarına bırakılmasını öngören Kırsal Modernizasyon Ulusal Planı (*Plan Nacional de Modernización del Campo*) hayata geçirilmiş, 1991-1992 yılları arasında müzakere edilen Kuzey Atlantik Serbest Ticaret Anlaşması (*North American Free Trade Agreement* –NAFTA) ile birlikte topraklar büyük tarım şirketlerinin yatırımlarına açılmıştır.⁴¹

37 Guadalupe Pacheco Méndez, 'Los sectores del PRI en las elecciones de 1988', *Mexican Studies/Estudios Mexicanos*, Vol. 7, No. 2 (Summer, 1991), s. 253-282.

38 Meksika başkanlık seçimleri tek turlu seçimler olduğundan dolayı yüzde 50 üzeri oy almak yerine adaylar arasında en çok oyu almak başkan seçilmek için yeterlidir.

39 Méndez, age. 1991, s. 259-260.

40 Juan Molinar and Jeffrey Weldon, 'Elecciones de 1988 en México: crisis del autoritarismo', *Revista Mexicana de Sociología*, Vol. 52, No. 4, Procesos Electorales en América Latina (Oct. - Dec., 1990), s. 229-262.

41 Enrique Peters Dussel, 'From Export-Oriented to Import-Oriented Industrialization: Changes in Mexico's Manufacturing Sector, 1988-1994', in Gerardo Otero (der.) *Neo-liberalism Revisited: Economic Restructuring and Mexico's Political Future*, (Colorado: Westview Press, 1996), s. 63-83, Gates, age. 1996, s. 51.

Meksika ekonomisinin ithal ikameci sanayi üretiminden ihracat merkezli bir ekonomik modele hızlı bir biçimde dönüşmesi için hem maquiladora⁴² hem de maquiladora olmayan imalat sanayinin genişlemesi önemli bir unsurdur ki 1989-1997 yılları arasında toplam ihracat pesonun reel değeri kayıpla da birlikte yıllık olarak yüzde 13 artmıştır. Ancak maquiladora sektörünün imalat içindeki önemi ‘esnek uzmanlaşma’ olarak adlandırılan modele daha uygun olduğu için maquila üretiminin Meksika ekonomisi içinde kapladığı yer gittikçe artmıştır.⁴³ 2001 yılı itibarıyla maquila endüstrisinin büyüklüğü 3600 firmaya ve 1,3 milyon işçiye yükselmiş, bu rakam sanayi üretiminde çalışan kişi sayısının yüzde 26’sına ulaşmıştır. Maquila sektörü toplam ihracatın yüzde 50’sini üreterek ülkenin geleneksel olarak maquilodara üretimi dışında kalan bölgelerine doğru da yayılmaya başlamıştır.⁴⁴ ABD menşeli şirketlerin büyük çoğunluğunu oluşturduğu sektör, emek piyasası açısından esnekleşme sürecini ilerletmek için referans noktası olmuş, özel koşullarda kısıtlı bir coğrafyada ortaya çıkmış olan sistem baskın üretim ilişkileri halini almaya başlamıştır.

Bu noktada maquila sektöründen kısaca bahsetmek anlamlı olabilir. Meksika’da maquiladora tipi montaj imalat sanayinin gelişimi, ABD’deki emek piyasasının dönem dönem yaşadığı krizler ile doğru-

42 Maquiladora –kabaca montaj sanayisi olarak tanımlanabilecek- sektörünün, Meksika ekonomisi açısından önemi ve ABD ekonomisindeki dalgalanmaları Meksika ekonomisine daha büyük dalgalar halinde yansıtması üzerine bkz. Paul R. Bergin, Robert C. Feenstra, ve Gordon H. Hanson, ‘Offshoring and Volatility: Evidence from Mexico’s Maquiladora Industry’, *American Economic Review* 99:4, 2009, s. 1664–1671. Maquila sektörünün ucuz işgücü arayışında özellikle kadın emeğinin sömürüsü ve esnekleştirilmesi ve üretimin uluslararasılaşmasının ücretler üzerinde kurduğu baskı üzerine bkz. Elizabeth Fussell, ‘Making Labor Flexible: the Recomposition of Tijuana’s Maquiladora Female Labor Force’, *Feminist Economics*, 6(3), 2000, s. 59-79.

43 Dussel, age. 1996, s. 64-65. Esnek uzmanlaşma ve post-Fordist üretim biçimindeki farklılıklar için bkz. Paul Hirst ve Jonathan Zeitlin, ‘Flexible specialisation versus post-Fordism theory, evidence and policy implications’, *Economy and Society*, 20(1) February 1991, s. 1-56.

44 Nigel Harris, ‘Mexican Trade and Mexico-US Economic Relations’, in Neil Harvey (ed.) *Mexico: Dilemmas of Transition*, (London: Institute of Latin American Studies, University of London, 1993) s. 151-171, James J. Biles, ‘Export-oriented Industrialization and Regional Development: a Case study of Maquiladora Production in Yucatán, Mexico’, *Regional Studies*, 38(5), 2004, s. 519-534.

dan ilintilidir. 1964'te ABD'nin, 'Bracero' (rençber) programı kapsamında ABD'de mevsimlik olarak çalışmakta olan çiftçi Meksikalıları, programı tek tarafı iptal ederek ülkelerine geri göndermesi ile Meksika özellikle hudut bölgelerinde sosyoekonomik bir problem ile karşı karşıya kalmıştır. 200 bin Meksikalı mevsimlik işçiye iş yaratabilmek amacıyla 1965'te 'Kuzey Sınırının Sanayileşmesi Programı' (*Programa de Industrialización de la Frontera Norte*) ile ortaya çıkan maquila sektörü, 1982 sonrasındaki yeniden yapılandırmada neoliberal ekonomik yapının bir parçası haline dönüşmüştür.⁴⁵ Maquila üretimi temel olarak, üretimde kullanılan ham ve ara maddelerin ithalatının vergiden muaf tutulması, düşük işçi ücretlerinden –ve örgütlü olmayan iş gücünden- faydalanan deniz aşırı firmaların ana ülkeye montajını tamamladığı ürünü gümrüksüz olarak geri döndürebilmesine dayanmaktaydı. Bu bağlamda maquila sanayisi ucuz emek ücretlerine, esnek emek ilişkileri koşullarında ulaşabilirken, ucuz sabit sermaye girdilerine dayanarak yatırımını arzu ettiği ölçüde bitirme ya da başka bir bölgeye taşıma imkanına da sahip olması öngörülmekteydi.

Maquiladora programı 1970 ve 1980'lerde kalıcılık kazanmış, maquilaların sadece kuzey sınırının 20 kilometre güneyindeki alana kurulabilmesine olanak veren coğrafi kısıtlama ile maquila ürünlerinin iç piyasaya sürülebilmesine engel olan diğer kısıtlamalar kaldırılmıştır.⁴⁶ 1990'ların başından itibaren maquiladora modeli Meksika üretim yapısının ve ekonomik yeniden yapılandırılmasının anahtar stratejilerinden biri haline gelmiştir. Meksika'nın güneydoğusunda yer alan Yucatán eyaleti örneğinde görülebileceği gibi, 1970'lerde çöken henequen endüstrisi ile madencilik ve tarım sektörlerinde azalan istihdam olanakları ve eyaletteki ortalama ücretlerin kuzey sınırındaki ücretlerden yüzde 30 daha düşük olması maquila sektörünün gelişmesi için uygun koşulları yaratmıştı. 1984'te uygulanmaya başlanan 'Henequen Alanı Yeniden Yapılandırma Programı' ile maquiladora tipi

45 Robert B. South, 'Transnational 'Maquiladora' Location', *Annals of the Association of American Geographers*, 80(4) December, 1990, s. 549-570.

46 Ian MacLachlan ve Adrian G. Aguilar, 'Maquiladora Myths: Locational and Structural Change in Mexico's Export Manufacturing Industry', *The Professional Geographer*, 50(3), 2010, s. 315-331.

sanayinin bölgede genişlemesi teşvik edilmiş, ilk önce eyalet başkenti Mérida’da oluşturulan maquilalar zamanla emek ücretlerinin daha da düşük olduğu kırsal alanlara doğru yayılmaya başlamıştır.⁴⁷

Maquiladora sektörüne konulan sınırlandırılmaların kaldırılması ve pesonun devalüe edilmesi ile birlikte maquilalar ülkenin sanayileşmiş iç bölgelerine de yayılmıştır. Bununla birlikte ABD’ye olan fiziki mesafe halen emek ücretleri kadar önemli bir maliyet kalemi oluşturmaya devam ettiğinden, maquilalar’ın coğrafi dağılımında bu etkenin de göz önünde bulundurulması maquilaların ülke coğrafyasına dağılımının anlaşılmasında yararlı olacaktır. Buna göre, her ne kadar güneydeki daha düşük emek ücretlerinden faydalanmak isteyen şirketler maquila yatırımlarını bu bölgelere doğru kaydırmış olsalar da, kuzeydeki Juárez, Tijuana ve Matamoros gibi sınır kentlerindeki üretim ülkedeki toplam maquila istihdamının yarısına tekabül etmektedir. Maquiladora tipi üretim yapan firmalar ülkenin endüstriyel üretimindeki paylarını arttırdıkça coğrafi farklılıklar temelinde yapısal bir dönüşüm de geçirmeye başlamış, kuzeydeki maquilalarda emek-yoğun düşük teknoloji tekstil gibi ürünlerin üretimi cüzi bir orana sahip hale gelirken bu ürünlerin oranı iç eyaletlerde toplam üretimin yüzde 40’ına kadar ulaşır duruma gelmiştir.⁴⁸

Bununla birlikte imalat sanayiinde kaydedilen büyüme Meksika ekonomisinin ödemeler dengesinde yaşanan sorunları anlamlı bir biçimde değiştirmemiş, ihraç ürünlerindeki esneklik artış göstermiş, aynı zamanda ihracat ve iç piyasalara yönelik üretim önemli ölçüde ara mal ve makine ithalatı ihtiyacını büyümüştür. Ekonominin 1994-1995 yıllarında karşı karşıya kaldığı ve ‘Tekila Krizi’ olarak adlandırılan kriz yaşandığında bozulan ödemeler dengesi 68,5 milyar dolarlık bir portföy yatırımı ile finanse edilmekteydi.⁴⁹ Tüm bankaların 1982’den 1992’de özelleştirilene kadar devlet kontrolü altında olması büyük firmaları ve holdingleri finansman sıkıntısı içine sokmuştu. Meksika’da 1994 öncesi ise bu açıdan özel şirketlerin yabancı kur ile borçlanması

47 Biles, age. 2004, s. 526.

48 MacLahan ve Aguilar, age. 1998, s.320.

49 Fuji 2000, age. s. 1012.

ve bu borçlanmanın önemli ölçüde kısa vadeli olması –yüksek enflasyon sebebiyle- bu krizin temel yapısal koşullarını oluşturmuştu. Ernesto Zedillo’nun (1994-2000) başkan seçilmesi ile başlayan dönemde Merkez Bankası rezervlerinin borç ödeme işlemlerini gerçekleştiremeyecek oranda düşüşe geçmesi, sabit kurun devam ettirilememesine sebep olmuş, dalgalı kurla yüzde 50 oranında devalüe olan peso kısa vadeli yabancı kurdan borçlanmış olan firmaların ve bankaların bir döviz krizi yaşamasına yol açmıştı.⁵⁰

Bu açıdan bakıldığında 1994 Meksika finansal krizine sebep olan temel yapısal koşullardan birisinin hızlı bir biçimde deregüle edilen ve serbestleştirilen mali piyasaların gelişmekte olan ülke ekonomilerinde yarattığı borçlanma genişlemesinin, banka denetiminin de gevşek olması ile birlikte sürdürülemez boyutlara varması olduğu iddia edilmektedir.⁵¹ Bu sebeple, 1994-1995 ve 1997 Doğu Asya krizlerini takiben Latin Amerika’daki birçok ülkede mali krizlerin ve volatilitenin ekonomiye olan genel etkisinin artıyor olması da göz önünde bulundurularak bankacılık sistemini güçlendirecek önlemler alınmış ve sistemin regülasyonunun sağlanması hedeflenmişti.⁵² Tekila krizinden en çok etkilenen ikinci ülke olan Arjantin’de de hem milli para büyük oranda değer kaybetmiş hem de büyüme oranları negatif oranlarda gerçekleşerek mal ve hizmet üretimi zarar görmüş, ancak krizi takip eden süreçte cari açıkta belirli oranda bir düzelme gerçekleşmiştir.⁵³

1994 aynı zamanda Meksika’da önemli bir dönüm noktası olmuştur. NAFTA üyeliğinin hayata geçmesi ile, Meksika üretim yapısının tamamen Kuzey Amerika üretim ve tüketim yapıları ile entegre olduğu süreçte beraberinde gelmiş olmaktaydı. Bir başka deyişle Meksika

50 Frederic S. Mishkin, ‘Lessons from the Tequila Crisis’, *Journal of Banking & Finance*, 23, 1999, s. 1521-1533

51 Mishkin, age. 1999, s. 1528-1529.

52 Barbara Stallings ve Rogerio Studart, ‘Financial Regulation and Supervision in Emerging Markets: The Experience of Latin America since the Tequila Crisis’, Ricardo French-Davis ve Stephany Criffith-Jones (der.) *From capital surges to drought: seeking stability for emerging economies*, (London: Palgrave Macmillan, 2003), s. 292-316.

53 Steven B. Kamin, ‘The current international financial crisis: how much is new?’, *Journal of International Money and Finance*, 18, 1999 s. 501-514.

ekonomisi ABD ekonomisi ile birçok farklı noktadan birden bütünleşmekteydi. NAFTA üyeliği, Meksikalı büyük sermaye grupları için hem büyük bir fırsat sağlamakta hem de sermayelerinin organik gelişimlerini yükseltmeleri için baskı oluşturmaktaydı. Örnek vermek gerekirse 1996 yılında ABD'den yapılan toplam ithalatın yüzde 15,3'ü (611 milyon dolar) ağır makine ve ekipman iken bu oran 1997'de yüzde 21,2'e (1.026 milyon dolar) çıkmıştır.⁵⁴ Bu bütünleşme sürecinde, Meksikalı sermaye grupları sadece teknolojik yapılarında uluslararasılaşma baskısı ile karşılaşmamışlar, aynı zamanda Kuzey Amerikalı şirketlerle birlikte ortak yatırım ve partnerlikler için yeni kanallarla ve ortaklık imkanları ile de karşılaşmışlardır.⁵⁵

Meksika ekonomisi hızlı bir biçimde gelişmekte olan ekonomiler içinde en açık ve en liberal ticaret rejimine ve mali piyasasına sahip olmuştur.⁵⁶ Bununla birlikte, bu hızlı liberalleşme ve küresel kapitalizm ile NAFTA üzerinden nihai bir biçimde eklemlenme yıkıcı bir döngü olan 'arzın genişlemesi-ulusal paranın değer kazanması-artan ithalat-ulusal paranın değer kaybetmesi' dönemlerini de beraberinde getirmiştir.⁵⁷ Mali piyasaların serbestleşmesi, ihracat merkezli kapitalist birikim modelinde yabancı portföy yatırımlarını daha etkin hale getirmiş, böylece ülke ekonomisi uluslararası piyasalardaki dalgalanma ve belirsizliklerden diğer ekonomilere nazaran daha fazla etkilenir bir duruma gelmiştir. Salinas döneminde millileştirilen bankaların tekrar özelleştirilmesi fırsat bilinerek mali piyasalar daha fazla serbestleştirilmiş, Anayasanın 28 ve 123. maddeleri değiştirilerek ticari bankalarda yüzde yüz özel yatırıma izin verilmişti.⁵⁸ 1917 Anayasasının toprak rejimi üzerindeki maddesi de NAFTA üyeliği ile ihlal edilecek ve bu süreç büyük bir politik çalkantının ve meşruiyet krizinin de fitilini ateşleyecekti. Bu konu sekizinci bölümde ele alınacaktır.

54 Menno Vellinga, 'Economic Internationalisation and Regional Response: The Case of Northern Mexico', *Royal Dutch Geographical Society KNAG*, 2000 s. 293-307.

55 Vellinga, age. 2000, s. 303.

56 Villareal ve Villareal, age. 2001, s. 778.

57 Eduardo L. Díaz, 'La restricción externa dinámica al crecimiento de México, a través de las propensiones del comercio, 1970-1999', *Estudios Económicos*, julio-diciembre, 16(2), 2001, ss. 227-251.

58 Marois, age. 2012, s. 81.

7.2. Planlı ekonomiden Özalp yıllara, çevrede kapitalist birikimin dönüşümü

Türkiye ekonomisinin küresel kapitalist iş bölümünün çevresinde konumlandığı pozisyonun konsolide olması İkinci Dünya Savaşı'ndan sonraya dönemlenebilir ki Meksika örneğinde görüldüğü gibi 1945 sonrası dönemde merkez ülkelerdeki yeni kapitalist birikim modeline cevaben ithal ikameci modelin derinleşeceği dönem de aynı dönemdir. Ülkenin Marshall Yardım Programına dahil edilmesi bu açıdan önemlidir. Aynı eksen üzerinde Türkiye 1947'de IMF ve Dünya Bankası üyesi olmuş, bunları savaş sonrası küresel kapitalizmin diğer temel kurumları olan Gümrük Tarifeleri ve Ticaret Genel Anlaşması (GATT), Avrupa Ekonomik İş Birliği Örgütü (OEEC) ve Uluslararası Çalışma Örgütü (ILO) üyelikleri izlemiştir.

Her ne kadar 1930'lu yıllarda Türkiye, devlet öncülüğünde planlı sanayileşme çabalarına sahne olmuşsa da savaşın hemen akabinde bu stratejide değişiklikler gerçekleşmişti. Dünya Bankası'nın savaş sonrası Türkiye'ye verdiği mali destek, Türkiye'nin karşılaştırmalı üstünlüğe sahip olduğu tarımsal üretime yönelmesi şartına bağlanmıştı.⁵⁹ Mevcut kamu şirketlerinin finansmanında karşılaşılan sıkıntılarla da birlikte devlet öncülüğünde oluşturulan sanayileşme planları, tarımsal ürünlere ve hammadde üretimine odaklanılması düşüncesiyle bir kenara itilmiştir.⁶⁰ Savaş sonrası dönemde artan tarımsal ürün talebinin yükselttiği ürün fiyatlarının da desteği ile tarım üretimi hızlıca yükselmiş, daha sonra da 1980'lere kadar devam edecek yıllık yüzde 3 büyüme oranında sabitlenmiştir.⁶¹ Hiç şüphesiz tarım sektöründeki büyümede devlet bankalarının sağladığı kredilerle ABD ve Avrupa ülkelerinden ithal edilen tarım makine ve ekipmanlarının sağladığı makineleşmenin

59 Aydın, age. 2005, s. 28-29.

60 Birtek, age. 1985, s. 414-415; Merih Celâsun ve Dan Rodrik, 'Debt, Adjustment, and Growth: Turkey' in Jeffry Sachs and Susan M. Collins (eds.) *Developing Country Debt and Economic Performance Country Studies: Indonesia, Korea, Philippines, Turkey*, Volume 3, (Chicago: University of Chicago Press, 1989), s. 615-808.

61 Şevket Pamuk, 'Economic change in twentieth-century Turkey: is the glass more than half full?', Reşat Kasaba (der), *The Cambridge History of Turkey*, Volume 4, (Cambridge: Cambridge University Press, 2008) s. 266-300.

de önemli etkisi olmuştur.⁶² Ülkede çok partili hayata geçişle birlikte devletin ekonomideki rolü üzerine ideolojik olarak farklı bir duruşa sahip olan Demokrat Parti'nin (DP) iktidara geldiği dönemde de ülke ekonomisinde kamu yatırımları ve finansmanının önemi değişmemiştir. 1950'lerin ikinci yarısında uluslararası piyasada olumlu tarımsal ürün fiyatlarının ve makineleşmenin etkisi ile tarımsal üretimde ve bu üretimle ortaya çıkan artıktaki artış da devam etmiştir.⁶³

Tarımsal üretimden ve hammadde ihracatından gelen artık ile kapitalist birikimin sağlanması ve sanayi imalatı yatırımlarının finanse edilmesi yöntemi küresel piyasalarda düşen tarımsal ürün ve hammadde fiyatları ile kısa süre sonra yerini kronik döviz açığının finanse edilmesi sorununa bırakmıştır. Yüksek enflasyon ve borç servisindeki zorluklar sınırlı ihraç gelirlerini de tükettiğinden sorun daha da karmaşık hale gelmektedir. Böyle bir çerçevede DP hükümetinin başvurduğu yol ise kamu harcamalarını arttırmak ve enflasyon baskısının yaşandığı durumlarda kısa süreli bir çözüm olan fiyat ve kredi kontrollerini uygulamaya koymak olmuştur.⁶⁴ Kaçınılmaz olarak DP hükümeti 1958 yılında Türk lirasını devalüe etmek mecburiyetinde kalmış, 1 dolar 2,8 liradan 9,0 liraya yükselmiş, aynı zamanda OEEC ve IMF ile borç yeniden yapılandırması ve dış mali yardımları da içeren bir istikrar programı uygulamaya konulmuştur ki bu program da ödemeler dengesini düzeltmekte başarısız olmuştur.⁶⁵ Milli gelirdeki büyümenin yıllık 3,7'de kaldığı bu dönemde ekonomide genel bir durgunluk gözlemlenirken ithalat ve ihracat oranları düşüş göstermiştir.⁶⁶ 1957

62 Reşat Aktan, 'Mechanisation of Agriculture in Turkey', *Land Economics*, 33(4), 1957, s. 273-285.

63 Osman Okyar, 'Development Background of the Turkish Economy, 1923-1973', *International Journal of Middle Eastern Studies*, 10, 1979, s. 325-344; A. Aydın Çeçen, A. Suut Doğruel ve Fatma Doğruel, 'Economic Growth and Structural Change in Turkey 1960-88', *International Journal of Middle East Studies*, 26(1), 1994, s. 37-56.

64 Osman Okyar, 'The Concept of Étatism', *The Economic Journal*, 75(297), 1965, s. 98-111; Fry, age. 1971, s. 307.

65 Z. Yehuda Hershlag, *Turkey: The Challenge of Growth*, (Leiden: E.J. Brill, 1968); Gülten Kazgan, *Tazminattan 21. Yüzyıla Türkiye Ekonomisi*, (İstanbul: Altın Kitaplar Yayınevi, 1999).

66 Boratav, age. 1998.

seçimlerinde oy kaybeden DP ise devlet aygıtını kontrol altına alabilmek için muhalif gruplara uyguladığı baskıları arttırmış, bu da kentli nüfus içinde ve üniversite öğrencileri arasında yükselen bir hareketliliğe sebebiyet vermiştir. DP dönemindeki bu hareketlilik ve kısıtlı ve bastırılmış da olsa işçi eylemleri aslında 1960 sonrasında ülkede görülecek olan büyük toplumsal hareketliliğin ve örgütlenmenin temellerini oluşturmaktaydı.⁶⁷

DP'nin iktidardan indirildiği 27 Mayıs 1960 darbesinden sonra ise devletçi politikalara daha kurumsal bir yapı ile dönüldüğünü söylemek mümkündür. 1961 Anayasası ile Devlet Planlama Teşkilatı (DPT) kurularak 5 yıllık kalkınma planlarının hazırlanmasından sorumlu hale getirilmiştir. İlk 5 yıllık plan 1934'te uygulanmış olmasına rağmen, DPT tarafından Birinci 5 Yıllık Kalkınma Planı olarak adlandırılan plan, yüzde 7'lik bir yıllık büyüme ve kamu iktisadi teşekküllerinin bu büyümedeki yerinin altını çizerken aynı zamanda özel sektörün tamamlayıcı rolüne de dikkat çekmekteydi. 1950'lerin ikinci yarısından itibaren artan ara malı ve makine ihtiyacının finanse edilmesinde zorluklar yaşanmaya başlanmış olmasına rağmen sanayi üretimindeki büyüme tarımsal üretimdeki büyümenin üzerinde gerçekleşmiş, sanayi üretiminin toplam milli gelir içerisindeki payı düzenli olarak artış göstermiştir. Bu açıdan, sanayi sektöründeki büyümenin gittikçe genel olarak ekonomik büyümenin ve tarımsal üretim ve hizmet sektöründeki büyümenin belirleyicisi sektör konumuna geldiğini söylemek mümkündür.⁶⁸ Bir başka deyişle, 1960 darbesinden sonra gerçekleşen devletçi planlı endüstriyel büyüme politikalarına dönüş, siyasal bir seçimin değil, kapitalist birikimin yapısal koşullarının bir sonucu olarak karşımıza çıkmaktadır.

5 yıllık kalkınma planlarının uygulanmaya başlanması ile birlikte hem imalat sanayinde hem de hizmet sektöründe 1961 öncesindeki durgunluğun aksine önemli bir büyümenin yakalandığını söylemek mümkündür. Arka arkaya uygulanan üç 5 yıllık kalkınma planı döneminde Gayrisafi Milli Hasıla 1963-1967 döneminde yıllık ortalama

67 Sinan Yıldırım, 'Demokrat Parti ve Dönemi: Sol Tarih yazımında "Kayıp" Zamanın İzinde', *Praksis*, 2008, s. 23-42.

68 Erkin Bairam, 'Economic growth and Kaldor's law: the case of Turkey, 1925-78', *Applied Economics*, 23, 1991, s. 1277-1280.

yüzde 6,4, 1968-1972 döneminde yıllık ortalama yüzde 6,7, ve 1973-1977 döneminde yıllık yüzde 7,2 oranında büyüme göstermiştir. İmalat sanayindeki genişlemenin sonucu olarak tarım sektörünün toplam ekonomideki rolü 1962'de yüzde 38,4'ten 1977'de yüzde 23,3'e düşmüş ve aynı dönemde sanayi üretiminin payı yüzde 22,3'ten yüzde 31,5'e çıkmıştır. Hiç şüphesiz bu hızlı yapısal değişim, 1930'lardan itibaren süregelen genel eğilime uygun olmakla birlikte kamu yatırımlarının KİT'ler vasıtasıyla iç tüketime yönelik ithal ikameci üretime yoğunlaştırılması ile alakalıdır.⁶⁹ Bununla birlikte, imalat sanayisine odaklanan yüksek kamu yatırımları sermaye yoğun sanayi üretiminin de ortaya çıkışını hızlandırmıştır.⁷⁰ 1960 sonrası ithal ikameci sanayi üretiminin genişlemesinin ilk evrelerinde iç kaynakların yanında o yıllarda Avrupa'da çalışmakta olan Türkiyeli işçilerin ülkeye yolladıkları dövizlerin de önemli katkısı olmuştur. Göçmen işçilerin ülkeye yolladıkları dövizlerin nihai olarak KİT'lerin ve özel sermayenin ürettiği tüketim ürünlerine yönelik talebin oluşması için gereken satın alma gücünde azımsanmayacak bir etkiye sahipti ve bu etki 1970'lerin başlarında zirveye ulaşmıştır.⁷¹ O kadar ki 1971, 1972 ve 1973 yıllarında göçmen işçilerin dış ticaret açığını karşılama oranları sırası ile yüzde 95, yüzde 109 ve yüzde 154 gibi yüksek oranlara tekabül etmekteydi.⁷²

Meksika örneğinde görüldüğü gibi ithal ikameci sanayileşme modeli, ithal ikameci sanayi üretiminin ikinci evresi diyebileceğimiz ve daha fazla dış finansman ihtiyacının açığa çıktığı dönemde, değerlendirilen milli paranın ve düşük faiz oranlarının 1973'teki birinci petrol krizi ile birlikte sürdürülemez hale gelmesi ile kesintiye uğramıştır. 1973-1978 döneminde Türkiye'nin ödemeler dengesi kademeli olarak kötüleşmiştir. Artan petrol fiyatları ile ithalatın değerinde büyük bir yükselme gerçekleşmiş, döviz rezervlerindeki erime ve yetersizlik dış borç ile kapatılmaya çalışılmıştır.

69 Fry age. 1971, s. 313-314; Çeçen et al. age, 1994; s. 39, Pamuk age. 267-273.

70 Ali H. Bayar, 'The development state and economic policy in Turkey', *Third World Quarterly*, 17(4), 1996, s. 773-785.

71 Şevket Pamuk, 'Political Economy of Industrialization in Turkey', *MERIP Reports, Turkey: The Generals Take Over*, No.93, 1981, s. 26-32.

72 Oğuzhan S. Artukoğlu, *Yurtdışı İşçi Tasarruflarının Türkiye Cumhuriyet Merkez Bankası, Banka Sistemi ve Türkiye Ekonomisi Üzerine Etkileri*, Uzmanlık Yeterlilik Tezi, (Türkiye Cumhuriyet Merkez Bankası İşçi Dövizleri Genel Müdürlüğü, 2005).

Tablo 7.2. Türkiye’de kamu ve özel yatırım ve tasarrufları, 1973-1977

	1973	1974	1975	1976	1977
Yatırım					
Özel	11.1	10.0	10.3	13.1	11.9
Kamu	7.0	10.8	12.2	11.6	13.1
Yurt İçi Tasarruflar					
Özel	11.6	11.0	8.5	11.2	11.7
Kamu	8.8	7.4	9.0	8.1	6.4
Cari Açık	-2.2	2.3	5.0	5.4	6.9

Kaynak: Dani Rodrik, 'Premature Liberalization, Incomplete Stabilization: The Ozal Decade in Turkey', Working Paper, No.3300, Cambridge National Bureau of Economic Research (1990), s. 31.

Tablo 7.2’den de görülebileceği üzere kamu yatırımları artmaya devam etmekte olsa bile yurt içi tasarrufların yerinde sayması dış kaynağa olan ihtiyacı arttırmıştır. Bu dönemde hükümet, KİT ürünleri ve enerji fiyatlarını sübvans etmeye devam etmiştir. Bu yaklaşım KİT’lerin tamamen kamu finansmanı ile hayatta kalabilmelerine sebep olmuş, dış kaynaklı ve kısa vadeli borçların genişlemesi ise hem enflasyonu arttırmış hem de hükümeti 1977’de ithalat için yapılacak olan döviz transferlerini durdurmaya zorlayan bir ödemeler dengesi krizinin oluşmasına zemin hazırlamıştır.⁷³

1976 yılında yüzde 15,6 olan enflasyon oranı 1977’de yüzde 24,1’e ve 1977’nin son çeyreğinde ise yüzde 36’ya, kısa vadeli borçlar ise 1974’te 229 milyon dolar iken 1977’de 6.146 milyon dolara yükselmiştir.⁷⁴ Ülkenin ödemeler dengesinin girdiği kriz ile yeni iktidara gelmiş olan merkez-sol Bülent Ecevit hükümeti Nisan 1978’de IMF ile stand-by anlaşması imzalamak durumunda kalmıştır. Bu anlaşma ile Türk lirasında gerçekleştirilecek yüzde 23’lük bir devalüasyon ile cari açığın yüzde 7’den yüzde 4’e düşürülmesi hedeflenmekteydi.⁷⁵ Aynı

⁷³ Fikret Şenses, ‘Turkey’s Stabilization and Structural Adjustment Program in Retrospect and Prospect’, *The Developing Economies*, 29(3), 1991, s. 210-234.

⁷⁴ Okyar, age. 1983, s. 534.

⁷⁵ Çeçen vd., age. 1994, s. 44.

anlaşma ile Türkiye'ye verilen özel çekme hakları (SDR) ise hükümetin kamu sektörü borçlanması ve yeni dış borç alımları sınırlamalarına uyması koşuluyla ithalat kısıtlamaları yapmaması ve fonun üyeleri ile ikili anlaşmalara girmemesi gibi şartlara bağlamıştı.⁷⁶ Ancak anlaşmanın öngördüğü ithalatın kısılarak ihracatın arttırılması hedefi gerçekleşmemiş, döviz yokluğu temel gıda maddeleri ve petrol gibi enerji maddelerinde kıtlık yaşanmasına sebep olmuştur. Haziran 1979'da IMF ile ikinci bir stand-by anlaşması imzalanarak merkez bankasının kamu sektörü borçlarını finanse etmesi kısıtlandıysa da dolaşımdaki para hacmi artmış, enflasyon önemli ölçüde artış göstermiştir. Bu duruma ek olarak ithalattaki artış ve toplam ihracat gelirlerindeki düşüş devam etmiştir.⁷⁷

Tablo 7.3. 1973-1980 yılları arası Türkiye ekonomisinde makroekonomik göstergeler

Yıl	Reel GSYİH büyüme oranı, (%)	Enflasyon TÜFE oranı, (%)	Cari Açık (milyon dolar)
1973	4.1	20.5	534
1974	8.8	29.9	-662
1975	8.9	10.1	-1.889
1976	8.9	15.6	-2.286
1977	4.9	24.1	-3.431
1974-1977 ortalama	7.3	19.9	-2.067
1978	4.3	52.6	-1.595
1979	-0.6	63.9	-1.595
1980	-1.0	107.2	-3.304
1978-1980 ortalama	0.9	74.6	-2.034

Kaynak: Celâsun ve Rodrik, age. 1989, s. 630.

⁷⁶ Okyar, age. 1983, s. 535; Kazgan, age. 1999, s. 132.

⁷⁷ Okyar, age. 1983, s. 539-540; N. Kadri Ekinci, 'Macroeconomic Development in Turkey: 1980-1988', *METU Studies in Development*, 17(1-2), 1990, s. 73-114; Mustafa İsmihan, Metin-Özcan Kılıncım ve Aysit Tansel, 'The role of macroeconomic instability in public and private capital accumulation and growth: the case of Turkey 1963-1999', *Applied Economics*, 37(2), 2005 s. 239-251; Aydın, age. 2005, s. 40-41.

Derinleşen ekonomik sorunların çözülememesi, iktidardaki CHP'nin yerel seçimlerde büyük bir yenilgi almasını ve hükümetin istifasını da beraberinde getirmişti. CHP kadrolarının KİT'lerin özelleştirmesine ya da kamu finansmanının kesilmesi ve devletin ekonomideki rolü üzerine farklı düşünceleri, IMF ile yeniden yapılandırma anlaşması yapabilecek bir siyasi aktörün varlığı problemini yaratıyordu. Kasım 1979'da Süleyman Demirel'in Başbakan olduğu azınlık hükümeti hem ticaret serbestisi hem de devletin ekonomideki rolünü kısıtlamayı hedeflemekteydiler. Bu iki politikayı da uygulamak, hem iç piyasayı deregüle etmeyi hem de reel ücretlerin radikal bir biçimde düşürülmesini gerektirmekteydi.⁷⁸

Demirel hükümeti, IMF'nin öngördüğü uzun dönemli yapısal dönüşümü ve kısa vadeli parasal önlemleri beraber uygulayabilecek bir ekonomi ekibi oluşturmuş ve bu ekibin başına Dünya Bankası'nda danışmanlık yapmış olan Başbakanlık Müsteşarı Turgut Özal getirilmişti. 24 Ocak 1980'de ilan edilen yeniden yapılandırma programı IMF, Dünya Bankası ve OECD, AET'den destek görmüş böylece hükümetin para transferlerini gerçekleştirebilecek kaynak bulma sorununu kısa vadeli olarak da olsa çözebilme imkânı ortaya çıkmıştı.⁷⁹ Bununla birlikte, programı uygulamak için azınlık hükümetinin meclis desteği yoktu ve aynı zamanda örgütlü işçi sınıfı ve emek güçlerinin var olan güçlü sendikal örgütlülüğü programın uygulanmasını neredeyse imkânsız kılmaktaydı.⁸⁰

Program, 24 Ocak'ta kamuoyuna sunulmadan önce IMF ile görüşülerek dizayn edildiğinden Latin Amerika'daki diğer yeniden yapılandırma programları ile aynı ideolojik temeli paylaşmaktaydı. 24 Ocak kararları, enflasyonist döngüyü ve ödemeler dengesindeki sürdürülemez baskıyı ortadan kaldırmayı amaçlamakta, fiyat istikrarının sağla-

78 A. Erinċ Yeldan, "Structural Adjustment and Trade in Turkey: Investigating the Alternatives "Beyond Export-led Growth"", *Journal of Policy Modelling*, 11(2), 1989, s. 273-296.

79 H. Baturalp Candemir, "External Debt and Internal Transfer Problem: the Case of Turkey 1980-1990, *Discussion Paper*, No: 9404, The Central Bank of the Republic of Turkey Research Department, 1994, s. 99-160.

80 Şenses, age. 1991, s. 214.

masını ve dış ticareti liberalize ederek üretim yapısının ihracata yönelik üretime dönüşmesini, devletin ekonomideki rol ve varlığını azaltarak ekonomik hayatın tam anlamı ile özelleştirilmesini ve piyasa güçleri tarafından belirlenmesini öngörmektedir.⁸¹

24 Ocak kararlarının öngördüğü kısa vadeli önlemler dahilinde Türk Lirası yüzde 48 devalüe edilmiş, tarımsal üretimde sübvans edilen girdilerdeki destekler önemli ölçüde azaltılmış, ithal edilen ürünler üzerindeki damga vergisi yüzde 1'e düşürülmüş, göçmen işçi dövizleri tasarruflarının çekilebilmesi ve ihraç ürünlerinin rekabet gücünü arttırmak için daha esnek bir kur oranı belirlemiştir.⁸² Özel sektördeki fiyatların kontrolü bırakılırken KİT ürünlerinin fiyatları büyük oranda artırılmıştır. Aynı zamanda ekonomide karar alma mekanizmalarını oluşturan başat aktörler olan Maliye, Sanayi, Ticaret bakanlıkları ve DPT birleştirilerek Başbakanlığa bağlanmıştır.⁸³

Uluslararası finans kuruluşları sunulan programa güçlü bir destek göstermişler, Türkiye'nin kotasının yaklaşık 9 katına tekabül eden 1,7 milyar dolarlık bir SDR paketini 1980 ve 1985 dönemi için serbest bırakmış, Dünya Bankası ise aynı dönem için yapısal düzenleme kredisi olarak 1,6 milyar dolar sağlamıştır.⁸⁴ Ancak IMF'nin iki temel endişesi devam etmekteydi; yüksek reel ücretler ve yüksek negatif reel faiz oranlarına sebep olan, faizin nominal oranları. Faiz oranlarının reel faiz oranlarına kademeli bir biçimde yükseltileceği konusunda anlaşma sağlanmış ve ücretlerin belirlenmesi için bir kurul teşkil edilmesine karar verilmişti.⁸⁵ Ekonomide derin bir dönüşümü öngören programın uygulanmasını sağlayabilecek bir politik güce iktidar sahip

81 Şenses, age. 1991, s. 215, Ahmet Ertuğrul ve Faruk Selçuk, 'A Brief Account of the Turkish Economy, 1980–2000', *Russian and East European Finance and Trade*, vol. 37, no. 6, November–December 2001, s. 6–30.

82 Erdener Kaynak ve Cengiz Erol, 'The Export Propensity of Turkish Manufacturing and Trading House Firms', *Journal of Marketing Management*, 3(2), 1989, s. 211–229.

83 Okyar, age. 1983, s. 544–545, Kaynak ve Erol age. 1989, s. 212.

84 Rüstü Saraçoğlu, 'Growth Oriented Adjustment Strategies', IMF-World Bank Symposium, Washington DC'de sunulan bildiri, 1987.

85 Çeçen vd. age. 1994, s. 45.

değildi. 1980 yılı boyunca, programı uygulamakla yükümlü ekibin başındaki Turgut Özal dahil olmak üzere birçok kişi programın mevcut politik ortam içinde uygulanmasının mümkün olmadığını belirtmekteydiler.⁸⁶ 1978'de başarısız olan stand-by anlaşmasından beri IMF ülkedeki örgütlü işçi hareketi sayesinde elde edilmiş olan artan reel ücretleri ve özellikle KİT'lerde var olan reel ücretleri ekonomideki negatif unsurlardan biri olarak göstermekteydi.⁸⁷

Programın geleceği, Demirel'in azınlık hükümetinin genel seçimlere giderek mecliste çoğunluğu elde etmeye hazırlanmasına izin vermeden, ordunun 12 Eylül 1980'de ülke yönetimine el koyması ile kurtarılmıştır. Milli Güvenlik Konseyi vasıtasıyla askeri cuntanın yürürlüğe koyduğu kanunlar ve 1982 Anayasası, bu uzun vadeli ekonomik yeniden yapılanma ve dönüşüm programının uygulanabilmesi için gerekli olan politik ortamı sağlamış, toplumsal muhalefetin merkezi olan siyasi partiler, sendikalar ve üniversiteler gibi bu derin sosyoekonomik dönüşümün önünde engel olabilecek unsurlar ortadan kaldırılmışlardı. Toplumu depolitize ederek ve askeri güç ile kontrol altına alarak ekonomik ve politik istikrarı getirmek cuntanın temel hedefi olmuştur.⁸⁸ Tüm siyasi partiler yasaklanmış, Devrimci İşçi Sendikaları Konfederasyonu (DİSK) dağıtılarak, sendika liderleri hapsedilmiş, tüm grevler ve toplu sözleşmeler askıya alınmıştı. 1982 yılındaki Yüksek Öğretim Kanunu ile üniversiteler merkezi kontrol altına alınmış, birçok sol görüşlü öğretim üyesi üniversitelerden ihraç edilmiştir.⁸⁹ Askeri cunta 24 Ocak kararlarının mimarı Turgut Özal'ı ekonomiden sorumlu Başbakan Yardımcısı olarak atamış, Özal 1982-1983 arasında 16 aylık bir ara dışında, 1980'ler boyunca ekonomi politikalarında birinci söz sahibi olmuştur.

86 Feroz Ahmad, 'The Transition to Democracy in Turkey', *Third World Quarterly*, 7(2), 1985, s. 211-226.

87 Okyar, age. 1983, s. 543.

88 Feroz Ahmad, 'Military Intervention and the Crisis in Turkey', *MERIP Reports, Turkey: The Generals Take Over*, 93 (January 1981), s. 5-24; Ahmad, age. 1985, s. 214.

89 Ziya Öniş ve Steven B. Webb, (1992) 'Political Economy of Policy Reform in Turkey in 1990s', *Working Papers*, World Bank, Country Economic Department, Policy Research Dissemination Centre pp. 1-60.

Bu dönemde, kısa ve orta vadeli istikrar önlemleri ile daha uzun soluklu yapısal politikalar birlikte uygulanmaya konulmuşlardır. Dış ticaret rejiminin deregüle edilmesi amacıyla 1981’de ithal ürünlere konulan kota listesi kaldırılmış, ithalat yapabilmek için gerekli depozito sınırlamaları elimine edilmiş, kur ‘depolitize’ edilerek sermaye hareketliliğinin serbestleşmesi önündeki engel kaldırılmıştır.⁹⁰ KİT’lerde reform çalışmaları; vergi muafiyetleri, fiyat kontrolü ve sübvansiyonların kaldırılmasının ötesine geçmiş, bu kuruluşların kamuca finansmanının tamamen engellenmesi, çay, tütün ve havayolları gibi tekellerin kaldırılması sağlanmış, KİT’lerin özelleştirilebilmesi 1986’da kanunen mümkün hale getirilmiştir.⁹¹

Eş zamanlı olarak hükümet ihracat sektörü için vergi iadesi, ara mal ve hammadde ithalatına yönelik gümrük vergisi muafiyeti, bu ürünlerin KDV’den muaf tutulması, ihracatçı firmalara döviz sağlanması ve gelir vergisinden muaf tutulmaları gibi büyük bir teşvik programı uygulamaya başlamıştır.⁹² Bu açıdan, Türkiye ekonomisi, Meksika ekonomisindeki yapısal dönüşüm programı ile benzer bir biçimde, ilk önce dış ticaret rejimini serbestleştirmek suretiyle kapitalist birikim modelini dönüştürmeyi amaçlamıştır. Her iki ülke de bunu gerçekleştirirken KİT’lerin ekonomideki rolünü azaltmakta kademeli bir yaklaşım sergilemişlerdir. Örnek vermek gerekirse ithalattaki kotaların ve sınırlamaların kaldırılması ile tütün ithalatını yine daha önce yurt dışına tütün ihracatı yapmakta bulunan TEKEL üstlenmiş, kendi sigara imalatında kullanmak üzere toplam tütün ithalatının yüzde 80’ini gerçekleştirir hale gelmiştir.⁹³ Piyasanın rekabete açılması ve yabancı firma ürünlerinin piyasaya girmesi ile birlikte TEKEL’in sigara üretimindeki üstünlüğü önemli ölçüde aşınmıştır.⁹⁴

90 Çeçen vd. age. 1994, s. 46; Sel Diboğlu ve Aykut Kibritçiöğlu, ‘Inflation, Output Growth, and Stabilization in Turkey, 1980-2002’, *Journal of Economics and Business*, 56, 2004, s. 43-61.

91 Şenses, age. 1991, s. 218.

92 Sübidey Togan, *Foreign Trade Regime and Trade Liberalization in Turkey During the 1980s*, (Aldershot: Ashgate Publishing, 1994).

93 Gülay Günlük Şenesen ve Özgün Akduran, ‘Özelleştirmeye Toplumsal Cinsiyet Farkındalığı ile Bakmak: Kadın Tütün İşçileri’, *Maliye Araştırma Merkezi Konferansları*, 47. Seri, 2005, s. 32-44.

94 Özgün Akduran, ‘Tekel’in Ardından’, *Almanak 2008 Analizleri*, Serap Korkusuz Kurt (ed), (İstanbul: Sosyal Araştırmalar Vakfı, 2009), ss. 424-434.

Özal hükümeti finans ve bankacılık sektöründe hızlı bir serbestleşme gerçekleştirilmesini arzu etmişse de, kontrol edilmeyen mali sektörün ürünü olan bankerlik sisteminin 1982’de çöküşü ile bu hedef gerçekleştirilememiştir. 1983’te kurulan Tasarruf Mevduatı Sigorta Fonu banka mevduatlarına garanti sağlamak ve bankacılık sektörüne güveni arttırmayı hedeflemekteydi ve fonun kuruluşunu 1985’teki Bankacılık Kanunu takip etmişti.⁹⁵ Bununla birlikte özel bankaların devlet tahvilleri üzerinden gelir sağlamaya olan bağımlılığı arttıkça, hazine sistemin regülasyonu ve tahvil satışlarının devamı arasında bir ikilemde kalmıştır.

Ekonomideki dönüşümün etkisi kendisini hızlı bir biçimde göstermiş, 1980 yılında 2,9 milyar dolar olan ihracat geliri 1988 yılında 11,7 milyar dolara ulaşmıştır. Tekstil, cam, demir ve çelik gibi sektörlerdeki KİT imalat sanayisi ise ihracatın artışında önemli bir paya sahip olmuştur. 1981-1983 yılları arasında yıllık büyüme yüzde 4,0; 1984-1985 yılları arasında 5,5; 1986-1987 yılları arasında ise 7,8 olarak gerçekleşmiştir. İhracata yönelik imalat sanayisinin ana gücünü oluşturduğu ekonomik büyümeye paralel olarak ise reel ücretler düşüşe geçmiş ve gelir adaletsizliği artmış, uluslararası kredi elde edebilme gücü düeldikçe, dış borç önemli ölçüde artış göstermiştir.⁹⁶

Uygulanan ekonomik program her ne kadar makroekonomik dengeleri tekrar sağlamakta görece başarılı olmuşsa da enflasyonu kontrol altına almakta ve sürdürülebilir bir mali dengeye ulaşmakta başarısız olmuştur. 1987 yılı ile birlikte makroekonomik dengesizlikler tekrar etkisini göstermeye başlamıştır. Akyüz ve Boratav makroekonomik istikrar çabalarının başarısız olmasındaki temel sebeplerden birini mali disiplin sağlanmadan ve enflasyon kontrol altına alınmadan, finansal piyasaların deregüle edilmesi olarak göstermektedirler.⁹⁷ Faiz oranlarının kontrolünün bırakılması kamu borçlanmasını kısa sürede zor hale getirmiştir. Sermaye hareketlerinin 1989’da liberalize edilmesi durumu daha da ağırlaştırmıştı.⁹⁸ Mali piyasaların hızlı bir biçimde

95 Marois, age. 2012, s. 106.

96 Kaynak ve Erol, age. 1989, s. 213-214; Çeçen vd. age. 1994, s. 51.

97 Yılmaz Akyüz ve Korkut Boratav, ‘The Making of the Turkish Financial Crisis’, *World Development*, 31(9), 2003, s. 1549–1566.

98 Akyüz ve Boratav, age. 2003, s. 1151.

serbestleştirilmesi benzer bir biçimde Meksika'da da finansal krizin şartlarını yaratmıştı. Buna ek olarak 1980 darbesi öncesi siyasi hayatta önemli yer sahibi olan liderlerin üzerindeki siyaset yasağının kalkması, Özal'ın başbakanlığı altında hükümeti oluşturan Anavatan Partisi'nin meclisteki çoğunluğu kaybetmesine ve 1991 genel seçimlerinden sonra tek başına iktidar konumunu sürdürememesine neden olmuş, ancak koalisyon dönemlerinde neoliberal konsensüse karşı bir muhalefet gelişmemiştir.⁹⁹

Bununla birlikte Doğru Yol Partisi (DYP) ve Sosyal Demokrat Halkçı Parti (SHP) ortaklığında kurulan koalisyon hükümeti süresince parasal sıkılaşma sağlanarak enflasyonla mücadelenin gerçekleştirilebilmesi ve kamu kesimi borçlanma gereğini azaltmadan faizlerin düşürülmesini sağlamak, buna ek olarak kapsamlı bir özelleştirme geliri elde etmek zor gözükmekteydi. Dış ticaret dengelerinin kötüleşmesi, Türk lirasının reel olarak değer kazanması 1991 ve 1994'te büyük ekonomik çalkantıları da beraberinde getirmişti. 1994 krizi ve 5 Nisan kararları ile Liranın tekrar devalüe edilmesi, yeni bir istikrar programı ve IMF stand-by anlaşması imzalanması ile sonuçlanmıştır. Ancak 1994'teki devalüasyonu takip eden süreçte hükümet yine borç ödeme sorunu ile karşı karşıya kalmıştır.¹⁰⁰

1999'daki IMF destekli sabit kura ve özelleştirmelere önem veren ekonomik büyüme ve enflasyonla mücadele programının başarısız olması ise ülkede KİT'lere karşı söylemi arttırmış ve programın başarısızlığına sebep olarak özelleştirme sürecinin sağlıklı bir biçimde gerçekleştirilememiş olduğu yönünde görüşler ağırlık kazanmaya başlamış, neoliberal ideoloji toplumdaki hegemonik durumunu güçlendirmiştir. Özal döneminde yeniden yapılandırma programının uygulanmasında askeri rejimin desteği önemli bir rol oynarken 1990'larda siyasi partilerin üzerindeki yasakların kalkması ve sosyoekonomik taleplerin siyasete tekrar yansıtılması bu dönüşüm sürecinde belirli bir yavaşlama ve duraksamaya sebep olmaktaydı.¹⁰¹ Özelleştirmenin

99 Galip Yalman, *Transition to Neoliberalism: The Case of Turkey in the 1980s*, (İstanbul: Bilgi University Press, 2009).

100 Ertuğrul ve Selçuk, age. 2001, s. 11.

101 Galip Yalman, "Tarihsel Bir Perspektiften Türkiye'de Devlet ve Burjuvazi: Rölativist bir Paradigma mı Hegemonya Stratejisi mi?", *Praksis*, 2002, s. 7-23.

meşruluğu, devletin ekonomideki varlığının negatifiği, esnek emek piyasasının, esnek döviz kurlarının, mali deregülasyon ve sıkı mali politikaların olumlu ve gerekli olduğu görüşlerinin kamuoyunda hâkim durumda olması bu dönüşüm açısından hayati bir öneme sahiptir.¹⁰²

Bu bağlamda, 2000-2001'de yaşanan bankacılık ve likidite krizini takiben 2001 baharında uygulanmaya başlanan programın ideolojik tabanını bu savların oluşturduğu söylenebilir. Kriz ortamı da bu görüşlerin hegemonik hale gelmesi ve buna karşı toplumsal muhalefetin zayıf kalmasına büyük ölçüde katkıda bulunmuştur. 2001 programı önemli yapısal reformlar içermekte ve nihai olarak ihracata dayalı imalat endüstrisinin güçlenmesini hedeflemekteydi. Kamu borcunun kontrol altında tutulmasının devamlılığı ve büyümede istikrarın sağlanması Türkiye'nin uluslararası borç kredibilitesi için gerekli en önemli unsur olarak görülmekteydi.¹⁰³ Aynı zamanda banka ve kredi sisteminin sağlıklı işleyişini sağlamak için 1999'da IMF ve Dünya Bankası'nın talebi üzerine kurulan 'Bankacılık Denetleme ve Düzenleme Kurulu' (BDDK) bankacılık sistemini kriz ortamında IMF baskısı ile güçlendirilmiş bulunmaktaydı.¹⁰⁴ Üçlü koalisyonun ekonomik programı uygulayabilecek bir politik güce sahip olmadığı bir ortamda, 2002 Kasım ayında genel seçimler gerçekleştirilmiş, merkez-sağ partiler büyük oy kaybı ile baraj altı kalmış, Adalet ve Kalkınma Partisi (AKP) yüzde 34,2'lik bir oy ile meclise 365 milletvekili sokarak 550 sandalyeli parlamentonun yüzde 66'sını elde etmiştir. 1980 darbesinin ürünü olan yüzde 10'luk seçim barajından faydalanan AKP, böylece kendisinden önce ortaya konmuş olan 3 yıllık ekonomik istikrar programını uygulayabilecek tek politik aktör olarak kendini yerli ve yabancı sermaye gruplarına ispat etme fırsatını elde etmekte, neoliberal ortodoksi çerçevesinde yeniden yapılandırma sürecini kurumsallaştırabilecek

102 Ümit Cizre ve Erinc Yeldan, 'The Turkish encounter with neo-liberalism: economics and politics in the 2000/2001 crises', *Review of International Political Economy*, 12(3) August, 2005, s. 387--408.

103 M. Airaud K. Derviş, G. Daniel, F. Öztrak, F. Bayar ve Y. Işık, 'Stabilising Stabilisation', *EU Turkey Working Papers*, 7, September, 2004, Centre for European Policy Studies, pp. 1-32.

104 C. Emre Alper ve Ziya Öniş, 'The Turkish Banking System, Financial Crises and the IMF in the Age of Capital Account Liberalization: A political Economy Perspective', *Fourth Mediterranean Programme Florence and Montecatini Terme*, Florence'ta sunulmuş bildiri metni (19-23 March 2003).

bir özne haline gelmekteydi.¹⁰⁵ Bu dönemde yeniden yapılandırmanın somutlaştırılacağı üç alan ise deregüle edilmiş mali piyasalar, özelleştirmenin hızlandırılması ve ihracata yönelik sanayilerin genişletilmesi olarak tanımlanabilir.

Neoliberal yeniden örgütlenme sürecinde, hiç şüphesiz, Meksika'nın NAFTA üyeliği ile Kuzey Amerika üretim yapısına eklenmesi sürecinin ve neoliberal hegemonyanın kurumsallaşmasına benzer bir biçimde, Türkiye'nin Gümrük Birliği üyeliği de Türkiye Ekonomisi için aynı duruma tekabül etmekteydi. 1996 yılında Gümrük Birliğine üye olmadan önce, 1973'te, AET, Türkiye'deki imalat sektörüne destek verecek biçimde, Türkiye'deki mamul ürünlerin birçoğunun gümrüğünü kaldırmış, Türkiye ise Avrupa'dan aldığı mamul ürünlerin gümrüklerini 1989-1992 dönemine kadar düşürmemişti.¹⁰⁶ 1996'da ülke Gümrük Birliğine dahil olduğunda, Türkiye 2001'e kadar tüm AB ikili ticaret anlaşmalarını kabul etme ve tüm ulusal düzenleme ve standartlarını AB düzenleme ve standartları, kalite sertifikasyon ve altyapıları ile uyumlaştırma ve bu vasıta ile teknik bariyerleri ortadan kaldırma yükümlülüğü altına girmektedir.¹⁰⁷ AB üyelik müzakerelerinin bir parçası olarak kabul edilen Avrupa Ekonomik ve Parasal Birliği'nin kriterleri de Türkiye açısından önemli bir referans noktası oluşturmuştur. Buna göre Türkiye, nihai bir üyelik süreci için fiyat istikrarı, faiz oranlarında uyum, bütçe açıkları ve hükümet borçlarındaki sınırlandırmalara uyulması ve kur dengesi gibi konularda uyum sağlayabilecek durumda olmalıdır.¹⁰⁸ Bu bağlamda, 2000-2001 krizi sonrasında neoliberal yeniden yapılandırma programı ile AB üyeliği süreci rastlantısal ve politik tercih/zaruret neticesinde üst üste gelen bir programa işaret etmekten çok neoliberal hegemonyanın kurumsallaşması sürecinde birbirini tamamlayan iki yapısal süreç olarak tanımlanmalıdır.

105 Pınar Bedirhanoglu ve Galip Yalman, 'Neoliberal Transformation in Turkey: State, Class and Discourse', in Alfredo Saad-Filho and Galip L. Yalman (eds.) *Economic Transitions to Neoliberalism in Middle-Income Countries Policy Dilemmas*, 2010, s. 107-127.

106 Togan, age. 1994, s. 27.

107 Togan vd., age. 2005, s. 94.

108 Sübidey Togan ve Hasan Ersel, 'Macroeconomic Policies for Turkey's Accession to the EU', in Bernard M. Hoekman and Sübidey Togan (eds.) *Turkey: Economic Reform and Accession to Europe*, Hemdon: World Bank Publications, 2005, s. 3-36.

SONUÇ YERİNE: NEOLİBERAL YENİDEN ÖRGÜTLENMEDEN ALT-EMPERYALİZMİN KRİZİNE

BÖLÜM 8

Bu kitapta, Meksika ve Türkiye'nin, küresel kapitalist iş bölümünün çevresinde yer alan iki toplumsal mekân olarak, kapitalizm öncesi geri kalmışlıktan, modern kapitalist azgelişmişliğe doğru geçirmiş oldukları dönüşüm sürecinin spesifik zaman ve mekânsal koşulları tanımlanmaya çalışılmıştır. Bir başka deyişle, bu iki örnekte, devlet ve toplum arasındaki ilişkilerin dönüşümünün kendine özgü ritmi anlaşılmaya çalışılmıştır. Hiç şüphesiz, bu ritmin anlaşılmasında en temel unsurlardan biri, Meksika ve Türkiye'nin kapitalist birikim merkezleri ile olan bağlarının ve bu bağların bu ülkelerdeki toplumsal üretim güçlerini ve bunlardan doğan ilişkileri üzerindeki belirleyici rolleri olmuştur. Bu ilişki biçimi ve ortaya çıkışlarının zamansallığı aslında başka çevre ülkelerin gelişmiş kapitalist merkezle olan ilişkilerinde de tespit edilebilmektedir. Örnek vermek gerekirse, Brezilya ve Arjantin'in hem bu ilişkilerin doğası açısından, hem de dışsal bir kapitalist birikimin periferideki ilkel birikimi koşullayarak modern devlet yapısının ve toplumsal üretim ilişkilerinin ortaya çıkışındaki zamansallık açısından da benzer nitelikteki bir sosyoekonomik yapıya sahip oldukları iddia edilebilir. Ancak, Meksika ve Türkiye'nin, kapitalist birikimin derinleştiği sanayileşmiş merkezlerle olan coğrafi yakınlığı, sermayenin genişlemesi sürecinde çevredeki sosyoekonomik dönüşümüne doğrudan maruz kalmalarını sağlayarak daha yakınsayan bir benzerliğe sahip olmuştur.

Kitabın ilk bölümünde, toplumsal mekânın ulus-ölçeğinde örgütlenmesi olan modern devletin nasıl kavramsallaştırılabileceği üzerinde durulmuş, toplumsal mekân kavramının sürekli olarak üretilmekte ve yeniden üretilmekte olan devletin, 'şeyleştirilmeden' ve ilişkisel olarak ele alınmasına imkân verip veremeyeceği sorgulanmıştır. Toplumsal üretim ilişkilerinin, sınıf mücadelelerin bir ürünü olarak, diyalektik bir biçimde tanımlanabilmelerinin bu yöntem ile mümkün olması beklenmektedir. Bu kavramsal çerçeve, sosyal bilimlerdeki bölünmenin devleti statik ve veri olarak gören ve sosyal bilimlerin her alanındaki ana akım yaklaşımlarda güç kazanmış olan bir yaklaşımın aşılmasını hedeflemekte, ancak her halükârda toplumsal gerçekliğin özellikle ulus-ölçeğinde örgütlenmesinin ilişkisel ve diyalektik bir biçimde tanımlanmasının zorluğunun büyük oranda varlığını koruduğunu belirtmek gerekmektedir.

İkinci bölümde ise, aslında çalışmanın temel amacı olarak tarif ettiğimiz, Meksika ve Türkiye'nin küresel kapitalist iş bölümü içinde örgütlenmesinin ortaya çıkardığı toplumsal yapının oluşumu, yeniden üretimi ve dönüşümü süreçlerinin, bunları koşullayan zaman ve mekânsal dinamikler bağlamında tarif edilmesi ve özgüllüklerinin ortaya konması ele alınmaya başlanmıştır. Tam da bu noktada daha önce 'içkin karşılaştırma' olarak tanımlanan yöntemine uygun olarak, iki ülkenin yakınsayan ya da farklılaşan özellikleri temelinde değil, geçirmekte oldukları üretim ve dönüşüm süreçlerinin birbirini koşullayan zaman ve mekânsal özellikleri irdelenmeye başlanmıştır. Bu aşamada, iki ülkede küresel ekonomiye eklemlenme ile geleneksel üretim güçlerinin ve toplumsal üretim ilişkilerinin çözülmesi ve bu dönüşümün getirdiği toplumsal mücadelenin tarihsel süreci açıklanmaya çalışılmıştır. Lüksemburg'un merkezdeki kapitalist birikime içkin olarak tanımladığı bu süreç, aynı zamanda Meksika ve Türkiye'deki toplumsal üretim ilişkilerinin nihai bir biçimde dönüştüğü kapitalist ekonomik ilişkilere dahil olma sürecine tekabül etmekte, iki ülkede de toplumsal güçler eski rejimin devamını savunan ve bunların yok edilerek kapitalist üretim güçlerinin ilerletilmesini savunan güçler şeklindeki oluşan kamplara bölünmekteydiler.

Kesin sınırlarla bölünmesi güç olsa da, muhafazakâr ve reformist sınıflar ve programları arasındaki mücadele olarak adlandırılabilir bu toplumsal çatışmanın galibi ise kapitalist birikim sürecinin ilerletilmesi olmuştur. İki ülkedeki kapitalist birikimin eşitsiz ve bileşik bir model üzerinde gerçekleşmesi mücadele halindeki toplumsal güçlerin bastırılıp, merkezi otoritenin tesisinin mümkün olduğu 19. yüzyılın son çeyreğindeki dönemde gerçekleşmiştir. Meksika ve Türkiye'nin modern ulus-devletler olarak ortaya çıktığı ve kurumsallaştığı Porfirio ve Abdülhamid dönemleri ve bu dönemde kapitalist üretim güçleri ve toplumsal üretim ilişkilerinin dışsal karakterli gelişimi bu çalışmanın üçüncü bölümünde ele alınmıştır.

Kapitalist birikimin eşitsiz ve bileşik bir modelde geliştiği ve modern ulus-devlet yapılarını ürettiği bu dönemler hiç şüphesiz kendisini ortadan kaldıracak çelişkileri de beraberinde üretmişti. Formasyon halindeki burjuvazi ve orta sınıfların geniş kitleler ile ittifak yaparak gerçekleştirdikleri pasif devrimler ise dördüncü ve beşinci bölümlerde ele alınmıştı. Periferide kapitalizmin kendine özgü biçimde devlet toplum ilişkilerinde kurumsallaşması bu devrimlerin karakterinde kendisini göstermektedir.

Küresel kapitalizmin 1945 sonrasında aldığı forma paralel bir biçimde, periferideki bağımlı kapitalist üretim ilişkileri, devrimlerle ortaya çıkan korporatist yapıyı konsolide etmiş, bu bağlamda *ancien régime*lerin çözülmesinde karşımıza çıkan formasyondaki burjuvazi ve toplumun geniş kitleleri arasındaki ittifak yeniden üretilebilmişti. Ancak bu ittifakın dayandığı korporatist yapının devamını sağlamak mümkün olmamış, devlet politik meşruiyeti yeniden üretme gücünü kaybederken derin bir politik krize aynı zamanda ithal ikameci politikaların tüketilmesi ile derin bir ekonomik kriz de eklenmiştir. Tüm bu sürecin sonunda gelen neoliberal yeniden yapılanma süreci ise bu politik meşruiyet krizini derinleştiren bir dönemin yapısal koşullarını oluşturmuştur. Altıncı ve yedinci bölümlerde işlenen iki dönem ile Meksika ve Türkiye'nin bu politik meşruiyet krizini ortaya çıkaran koşulların aynı zamanda iki ülkenin bölgelerinde alt-emperyalist rolleri üstlendikleri dönemi de ürettiğini iddia etmek mümkündür.

Birinci dalga siyasi meşruiyet krizi ve krizin aşılma çabaları

Meksika ve Türkiye’de neoliberal yeniden yapılandırmanın kurum-sallaşması, çevre ülkelerinin birçoğundan farklı olarak daha derin bir kurumsal çerçevede gerçekleşmiştir denebilir. Bu kurumsal çerçeveyi ise iki ülke ekonomisinin üretim ve tüketim yapılarının büyük oranda uyumlu ve eşgüdümlü hale geldiği Kuzey Amerika Serbest Ticaret Anlaşması (NAFTA) ve Avrupa Gümrük Birliği (GB) mekanizmaları oluşturmuştur. Meksika ve Türkiye’nin NAFTA ve GB sistemlerine dahil olması sadece dış ticaretlerinde küresel kapitalizmin sanayii ve finans merkezlerine daha bağımlı olmasını değil aynı zamanda kurumsal olarak neoliberal yeniden yapılandırma programını teminat altına almakta, üretimi ve emek piyasasını tam anlamı ile eklemlmeyi taahhüt etmekteydi. 1990’larda gerçekleşen bu eklemlenme sürecinin kısa vadede iki sonucunun olduğunu iddia etmek mümkündür; (1) neoliberal yapılandırma ile saldırı altında bulunan geleneksel korporatist devletten arta kalan son rıza mekanizmalarının ortadan kaldırılması ve buna bağlı olarak ortaya çıkan siyasal meşruiyet krizi (2) bu meşruiyet krizinin yarattığı çalkantının yeni kapitalist birikimin derinleştirilmesi ve genişletilmesi ile aşılmaya çalışılması.

Meksika’daki politik iktidarın 1980’lerden itibaren içine girdiği siyasal meşruiyet krizinin en somut yansımalarından birisi, NAFTA’nın ilan edilmesi ile birlikte Ocak 1994 güneydeki Chiapas eyaletinde ortaya çıkan Zapatista ayaklanması olmuştur. Hiç şüphesiz, 1990’lardan itibaren Meksika’da ortaya çıkan siyasal çalkantının ve oluşan toplumsal muhalefetin Zapatista Ulusal Kurtuluş Ordusunun (Ejército Zapatista de Liberación Nacional –EZLN) başlattığı mücadeleye indirgenmesi mümkün değildir. Devrimden beri iktidarda bulunan PRI, 1988’de Başkanlık seçimlerini büyük bir seçim hilesi ile ancak ufak bir farkla kazanabilmiş, 1994’de parti içindeki ayrılıklar keskinleşmiş, 1994 seçimlerinde partinin yenilik ve adalet vadeden adayı Luis Donaldo Colosio öldürülmüştü. Ancak tüm bu siyasi karmaşanın içinde EZLN’nin, NAFTA aracılığı ile tarımsal üretimin ve Meksika kırının küresel piyasa koşullarına açık hale getirilmesine, Chipas’ta ve Meksika’nın diğer bölgelerindeki küçük ölçekli tarımsal faaliyetlerle uğraşan yerli halklarının karşılaştıkları yaşamsal tehdide karşı gerçekleştirdik-

leri ayaklanma önemli bir momentumu da beraberinde getirmişti.¹ Aslında yerliler de la Madrid idaresinden beri tarım sektöründeki piyasacı düzenlemelerin etkilerini hissetmekteydiler.² NAFTA üyeliği ile birlikte devrimin en temel kazanımlarından biri olan 27 maddede yapılacak olan değişikliklere karşı EZLN hareketi yerlilerin ‘Ulusal Demokratik Konvansiyon’ şemsiyesi altında ortak bir muhalefet oluşturmalarını sağlamıştır.³ 1990’ların ikinci yarısından itibaren yükselen bu muhalefete karşı ise ülkedeki demokratik mekanizmaların işlediğine dair bir görüntü oluşturulması elzem hale gelmiş, 2000’de ülkede ilk defa PRI haricinde bir partiden, muhafazakâr kanadın temsilcisi olan Ulusal Hareket Partisinin (Partido Acción Nacional –PAN) adayı olan Vicente Fox Başkan seçilmiştir.

Benzer bir biçimde, Meksika’daki bu gelişmeleri Türkiye’de merkez sağ partilerin 1990’ların ortalarına gelindiğinde toplum karşısında önemli ölçüde itibar yitirmeleri ile mukayese etmek mümkündür. Neoliberalizmin sosyoekonomik hâkimiyetinin kapitalist birikimde yaşanan kesinti ve krizleri daha da keskinleştirir hale getirdiği bir dönemde kendisini klasik siyasetin dışında kalmış gibi gösteren muhafazakâr eğilimin bu dönemde yükselişe geçtiğinin altını çizmek gerekmektedir. Siyasal İslam ya da ılımlı İslam olarak adlandırılan bu eğilim, bazı yazarlar⁴ tarafından iddia edildiğinin aksine, hiçbir dönemde kapitalizm karşıtı bir hegemonik programa veya stratejiye sahip olmamıştır. Bu açıdan bu eğilimin böyle bir programdan seküler hegemoniye eklenmiş olduklarını iddia etmek güçtür. Tam ifadesini AKP’de bulmuş olan bu eğilim ile, 1970 ve 1980’lerdeki Millî Görüş hareketi ve onun Adil Düzen sosyoekonomik programı birbiri ile ideolojik olarak örtüşmemektedirler.⁵ Bununla birlikte, neoliberalizm, çevre ülkelerine

1 Neil Harvey, ‘Rural reforms and the Zapatista Rebellion: Chiapas, 1988-1995’, Gerardo Otero (ed), *Food for the Few: Neoliberal Globalism and Biotechnology in Latin America*, (Austin: University of Texas Press, 1996), ss. 187-208.

2 Harvey, age. 1996, s. 193.

3 Lynn Stephen, ‘The Zapatista Army of National Liberation and the National Democratic Convention’, *Latin American Perspectives*, 22(4), ss. 88-99.

4 Cihan Tuğal, *Passive Revolution: Absorbing the Islamic Challenge to Capitalism*, (Stanford: Stanford University Press, 2009).

5 Barış Alp Özden, Ahmet Bekmen, İsmet Akça, ‘Passive Revolution: Beyond a Politicist Approach’, *Development and Change*, 49(1), 2018, ss. 238-253.

hem sürekli olarak esnekleşen emek piyasaları üzerindeki baskıyı sürdürülebilir kılmak, hem günlük hayatın, en temel kamu hizmetlerinin piyasalaştırılabilmesine olanak sağlamak, hem de küresel sermaye hareketliliğinin günden güne birikimin merkezine yerleştiği bir modelde belirsizlikleri asgariye indirmek gibi birçok faktörle açıklayabileceğimiz gibi en azından görünürde işlediği hissi uyandıran demokratik mekanizmaların varlığını gerektirmektedir. Bu bağlamda, Adalet ve Kalkınma Partisi'nin Kasım 2002 seçimlerinden sonra iktidara gelmesi hâkim sınıflar açısından meşruiyet krizinin belirli bir ölçüde çözümlenerek neoliberal programın güvence altında uygulanmasına olanağı anlamına gelmiştir.

Bir bağımlı kapitalizm formu olarak alt-emperyalizm

Meksika ve Türkiye ekonomilerinin, özellikle 1980'lerle birlikte geçirmekte oldukları dönüşümün ve küresel kapitalist iş bölümünde merkezle olan bağımlı ilişkisini kurumsallaştırmalarına paralel olarak bölgelerinde alt-emperyalist bir rol üstlendiklerini gözlemlemek mümkündür. Küresel kapitalizmin hiyerarşik yapısında yer alan farklı sosyoekonomik formların analizi bağlamında alt-emperyalizm kavramı en geniş bir biçimde Ruy Mauro Marini tarafından 1960'larda kuramsallaştırılmıştı. Marini, alt-emperyalizm kavramını, Brezilya örneğinde ele alırken, küresel kapitalizmin olgunlaşması paralelinde edindiği yeni bir küresel entegrasyon stratejisi bağlamında ortaya çıkan –basit merkez-çevre kutuplarının aşıldığı– yeni küresel iş bölümünde bir seviye ve aynı zamanda bağımlı kapitalizmin yeni bir evresi olarak ele almaktaydı.⁶ Bunun genel olarak çevre ülkeleri tarafından paylaşılan bir eğilim olmadığı, ancak bağımlılığın farklı bir formu olduğu da vurgulanmalıdır.⁷

6 Ruy Mauro Marini, 'Proceso y Tendencias de la Globalización Capitalista', Carlos Eduardo Martins (ed), *América Latina, Dependencia y Globalización/Ruy Mauro Marini; antología y presentación*, (México D.F.: Siglo XXI Editores; Buenos Aires: CLACSO, 2015), s. 247-283, Mathias Seibel Luce, 'O subimperialismo, etapa superior do capitalismo dependente', *Crítica Marxista*, n.36, 2013, ss. 129-141.

7 Fábio Marvulle Bueno ve Raphael Lana Seabra, 'A teoria do subimperialismo brasileiro: notas para uma (re)discussão contemporânea', 33. Encontro Anual da Anpocs GT 24: Marxismo e Ciências Sociais konferansında sunulmuş tebliğ.

Brezilya'da 1964 darbesi ile iktidara gelen askeri cunta ile kurulan Castelo Branco hükümeti aynı zamanda Brezilya burjuvazisinin, 1930 Devrimi sonrasında orta sınıflarla kurduğu ittifakı ortadan kaldırarak, büyük toprak sahibi eski oligarşik sınıflar ile yeniden ittifak yapmasının önünü açmış, bu durum da kaçınılmaz olarak Brezilya burjuvazisinin hareket kabiliyetini kısıtlamıştır. Ancak diğer bir yandan Brezilya burjuvazisinin küresel sermaye ile entegrasyonun önündeki engeller de kaldırılmış bulunuyordu. Her halükârda, büyümekte olan üretimin absorbe edilmesinde iç piyasanın yeterli gelmemesi, Brezilya burjuvazisinin bölgeye yönelik bir genişleme gösterme ihtiyacını beraberinde getirmiştir.⁸ Bu durumun poliitik yansıması ise Branco döneminden itibaren 'bağımsız dış politika' ilkesinin bırakılarak, 'kıtasal karşılıklı-bağımlılık' politikasının benimsenmesi olmuştur. Brezilya, küresel hegemon ABD ile bir alışverişe (*barganha leal*) girmekteydi; Brezilya ABD'nin etkisinden kaçamayacağını kabul edecek, ancak bunun karşılığında ABD'nin kendi bölgesindeki 'neredeyse tekel' olarak tanımlanabilecek hâkim konumunu onaylamasını talep edebilecekti.⁹

Bu açıdan bakıldığında, Marini için küresel emperyalizme sıkı bir biçimde eklemelenmek, alt-emperyalizmin ortaya çıkışı açısından hayati bir öneme sahiptir. Marini'ye göre bu eklemelenme hem yerli sanayinin üretkenliğinin sermayenin organik bileşenlerine yönelik yatırımlarla birlikte artmasına aynı zamanda da imalat sanayisinin büyümesi ve bu sektörde çalışan sayısının artması arasındaki mevcut olan dengesizliği hızlandırır. Bir başka deyişle Marini, Brezilya ekonomisinin 1960-1970'lerden itibaren geçirdiği dönüşümden yola çıkarak, çevrede sanayinin yoğunlaşmasının iç piyasanın genişlemesini sağlayacak bir biçimde istihdamı ve reel ücretleri etkilemediğini savunmuştur. Sanayi üretiminin gelişmesinin istihdamda ve ücretlerde pozitif etki yaratmamasını ise ekonomideki endüstriyel yoğunlaşmayı sağlayan sermayenin organik bileşenlerindeki artışın doğrudan teknolojinin ve finansal kaynakların ithal edilmesine bağlı olmasının da dış ticarete anlamlı bir iyileşmeye izin vermemesi ile açıklamaktadır.¹⁰

8 Ruy Mauro Marini, *Subdesarrollo y revolución*, (México D.F.: Siglo Veintiuno Editores, 1977).

9 Marini, age. 1977, s. 67.

10 Marini, age. 1977, s. 98-101.

Bu açıdan Marini'nin alt-emperyalizm kavramsallaştırmasında iki temel aks olduğunu söylemek mümkündür; (1) yeni küresel iş bölümünü üretmekte olan kürsel kapitalizmin yeniden yapılandırılması süreci ve (2) bağımlı ekonominin kendi iç dinamikleri, ve bunlardan özellikle 'emeğin aşırı sömürüsü; sermaye döngüsündeki evrelerin birbirinden kopukluğu, yerel sermayenin küresel sermaye ile entegrasyonu ve aynı biçimde yerel üretim güçlerinin küresel üretim güçleri ile eklemlenmesi'.¹¹ Theotonio Dos Santos'a göre, bir alt-emperyalizmin ortaya çıkması aynı zamanda bağımlılık koşulları ile doğrudan bir çelişki de oluşturmakta ve aynı zamanda iç piyasadaki sorunları dış piyasalara genişleyerek çözmeye çalışmakla çevre ekonomileri aynı zamanda büyük bir ikilem ile karşı karşıya da kalmaktadır.¹² Ancak bu çelişkili karakterine rağmen alt-emperyalizmin Brezilya kapitalizminin dönüşümünde devamlı bir eğilim olduğu savunulmaktadır.¹³

Marini, Latin Amerika'da sermayelerinin organik bileşenlerinin en yüksek olduğu, tekelci sermaye grupları ile finans kapitalin yoğunlaştığı ve yabancı sermaye ile en sıkı ilişki kurabildiği ülkeler olarak Brezilya, Arjantin ve Meksika'yı belirlemiştir. Bu gözlemin bugün için de geçerliliğini koruduğunu iddia etmek mümkündür. Meksika ekonomisi daha önce detaylandırılan dönüşüm süreci ile ve NAFTA üyeliğinin kurumsallaştırdığı neoliberal yeniden yapılandırma süreçlerine paralel bir biçimde özellikle 1990'lardan itibaren Orta Amerika bölgesinde ve geniş Güney Amerika'nın tamamını da kapsayacak bölgesel ekonomik entegrasyon projeleri ile bölgede kapitalist birikimi derinleştir-

-
- 11 Ruy Mauro Marini, 'Dialéctica de la Dependencia', Carlos Eduardo Martins (ed), *América Latina, Dependencia y Globalización/Ruy Mauro Marini: antología y presentación*, (México D.F.: Siglo XXI Editores; Buenos Aires: CLACSO, 2015), s. 107-164.
 - 12 Mathias Seibel Luce, *A Teoria do Subimperialismo em Ruy Mauro marini: contradições do capitalismo dependente e a questão do padrão de reprodução do capital. A história de um conceito*, basılmamış doktora tezi, Universidade Federal do Rio Grande do Sul, 2011.
 - 13 Theotonio Dos Santos, 'Ruy Mauro Marini: um pensador latino-americano', *A América Latina e os Desafios da Globalização: Ensaios em Homenagem a Ruy Mauro Marini*, (Rio de Janeiro: Editora PUC-Rio, 2009), ss. 21-26.

menin ve yeniden yapılandırmanın kurumsallaşmasında araçsal hale gelmiştir. 2000 yılında ortaya çıkan Plan Puebla-Panamá ve daha sonra Proyecto Mesoamerica adını alacak proje Meksika'nın kapitalist birikim açısından en az gelişmiş güney eyaletleri ile Orta Amerika ülkeleri arasında süper-otobanlar, demiryolları, limanlar gibi altyapı çalışmaları ile ekonomik bir entegrasyon öngörmektedir. Bu proje sayesinde bölgede 'âtlı kalmış jeo-ekonomik' potansiyelin kullanılabilir hale getirilmesi hedeflenmektedir.¹⁴ Projenin, başlıca finansmanı Dünya Bankası, Interamerikan Kalkınma Bankası ve Birleşmiş Milletler Kalkınma Programı tarafından sağlanacaktı. Ayrıca altyapı çalışmalarına yoğunlaşması ve bununla beraber bölgede telekomünikasyon, elektrik gibi hizmetlerin ortaklaştırılması ve piyasa rekabetine açılmasını da sağlaması öngörülmektedir. Günümüzde bu projenin altyapı çalışmalarında istenilen yatırımları sağlayamasa da kurumsal düzenlemelerde piyasacı paradigmayı bölgede hâkim kılmakta daha başarılı olduğunu iddia etmek mümkündür.

Türkiye'nin ise yer yer yeni Osmanlıcılık olarak anılan, 1990'lardan itibaren Karadeniz Ekonomik İş Birliği Teşkilatı gibi örgütler vasıtasıyla bölgesinde serbest piyasa ekonomisi kurumlarının ve kurallarının hâkim olması sürecinde kolaylaştırıcılık görevini üstlendiği gözlemlenebilir. Ekonominin neoliberal dönüşümü ile dış politikanın alt-emperyalist bir karaktere bürünmesi bu açıdan birbirine paralel iki süreç olarak karşımıza çıkmaktadır. Bu bağlamda, AKP döneminde ortaya atılan 'Levant Dörtlüsü' projesi gibi, -Türkiye, Suriye, Lübnan ve Ürdün'ü içine alan- ekonomik entegrasyon projelerini bugün için hatırlayan kalmasa dahi iktidarın 'proaktif dış politika' olarak tanımladığı tüm insiyatifler, 1990'lardan beri aslında süregelen sürecin devamlılığı içinde değerlendirilebileceklerdir. Her halükârda, alt-emperyalizmin basit bir imalat sanayi ürünleri ihracatı için pazar arama stratejisinden farklı olduğunu belirtmek önemlidir. Alt-emperyalizm, ancak, çevre ekonomisindeki sermayenin uluslararasılaşması ve ulusal sermayenin

14 Andrés Barreda Marín, 'The dangers of Plan Puebla Panama', Armando Bartra (eds), *Profound Rivers of Mesoamerica: Alternatives to Plan Puebla Panama*, (Mexico: Instituto Maya, 2004), ss. 131-208.

organik bileşenlerindeki artış ve çevre ekonomisinin görece otonom yayılmacı politikası temelinde tanımlandığı ölçüde anlamlı bir kategori olarak karşımıza çıkabilecektir (ki buna merkez üretim yapısına daha fazla eklenme ve onu tamamlayıcı rol üstlenilmesi süreçleri eşlik etmektedir).¹⁵

İkinci dalga meşruiyet krizi ve kırılma?

Alt-empyralist bağımlılık formu, iç piyasadaki kronik sorunlara çözüm üretme amacıyla bir strateji sunuyor olsa da aynı zamanda siyasi iktidarın 1990'larda içine girmiş olduğu meşruiyet krizinin aşılması için de belirli bir ölçekte olanak sağlamaktaydı. Meksika ve Türkiye'nin bölgelerindeki nadir görülen 'başarılı ve istikrarlı demokrasilerinden' oldukları düşüncesinin ne kadar temelsiz olduğu 1990'ların ortalarında her iki ülkenin de yaşadığı ağır birikim krizi ve politik kaos dönemi ile ortaya çıkmıştı. Daha önce de belirttiğimiz gibi bu kriz 2000'lerin başında Meksika'da ilk defa PAN'ın Türkiye'de de AKP'nin iktidara gelmesi ile atlatılmaya çalışılmıştır.

Ancak ne Meksika'da ne de Türkiye'de bu politik krizlerin aşılabildiği iddia edilebilir. Neoliberal yeniden yapılandırmanın dayattığı piyasalaştırmacı eğilim tüm kamu hizmetlerine yayılırken, 'âtl' olarak nitelenen tüm kaynaklar sermayenin kullanımına ve metalaştırılmaya uygun hale getirilmektedir. Neoliberal kapitalist toplumsal ilişkilerin eşzamanlı olarak yoğunlaşması ve genişlemesi süreci 2000'lerin başında görünürde gerçekleştirilen 'demokrasi' hamlesi ile hız kazanmıştır. Bu krizin yol açtığı kırılmanın en somut örnekleri ise Meksika'da 2011 yılının yazında Başkanlık seçimleri öncesinde ortaya çıkan 'YoSoy132' adlı öğrenci hareketleri ile Türkiye'de 2013 yılında gerçekleşen Gezi protestoları olarak gösterilebilirler. Kendiliğinden ve belirli bir politik programa sahip olmadan gerçekleşen bu toplumsal mücadele pratikleri Meksika'da yeni seçilen Başkan Enrique Peña Nieto'nun toplum nezdindeki meşruiyetini başkanlık süresinin başından itibaren sarsmış, Nieto'nun toplumsal onay oranı başkanlık süresince hep tarihin en düşük oranı olarak seyretmişti. Türkiye'de ise Gezi protestoları siyasi

15 Ruy Mauro Marini, 'La acumulación capitalista mundial y el subimperialismo', *Clásicos*, No.10, Septiembre- diciembre 2011, ss. 183-217.

iktidarın yeni rıza mekanizmaları oluşturarak destek arama yöntemlerini bırakarak, mevcut toplumsal desteğini toplumsal kutuplaştırma ile tahkim etmeye çalışmasıyla önemli bir dönüm noktası olmuştur. Siyasi iktidarın, toplumsal muhalefete karşı aldığı topyekûn baskı stratejisinin sürdürülebilirliği tartışma konusudur.¹⁶

Bu açıdan bakıldığında, bugün benimsenen alt-emperyalist bir formun da her iki ülke açısından bir çıkış noktası oluşturmadığı iddia edilebilir. Aynı zaman mekânsal koşullar paralelinde ortaya çıkan, dönüşen ve konsolide olan bağımlı kapitalist mekansallık, bugün her iki ülkeyi de derin bir politik meşruiyet krizine sokmuş gibi gözükmektedir. Lefebvre, kapitalist toplumun ‘parıltılı görüntüsünün’ onun altındaki toplumsal üretim ilişkilerini bulandırdığını ve görünmez kıldığını söyler. Çevrede kapitalist toplumun kendine özgü dönüşümünün anlatısı bu parıltılı görüntünün dağıtılması ve onu üreten ilişkiseliliğin ortaya konmasına yardımcı olabilecektir.

16 Elif Uzgören, ‘Countering globalization and regionalization: is there a united front within Turkish labour and disadvantaged groups?’, *Globalizations*, 15(3), 2018, ss. 347-361.

Porfirio Díaz'a atfedilen
"Zavallı Meksika, Tanrıya
o kadar uzak, Birleşik
Devletlere o kadar yakın!"
sözü dünyanın en zor
komşularından birine sahip
olan bu ülkenin coğrafi
konumunun karşılaşılan
sorunlarla olan ilişkisine işaret
etmekteydi. Peki coğrafya
toplumlar açısından gerçekten
bu kadar önemli midir?
Meksika ve Türkiye,
birbirlerinden farklı
coğrafyalarda, farklı doğal
kaynaklara, toprak ve nüfus
büyüklüğüne sahip olmasına
rağmen, bağımlı kapitalist
üretim ilişkilerinin ortaya
çıkışı, gelişmesi, konsolide
olması ve yeniden üretilmesi
süreçleri önemli ölçüde

benzerlik gösteren iki ülkedir.
Birbirine yakınsayan
zaman-mekânsal koşullar,
çevre kapitalizminin biçimini
de belirleyen temel unsur
olarak iki ülkedeki
sosyoekonomik yapıyı da
birbirine oldukça benzer
kılmıştır. Bu bağlamda
Ertan Erol'un elinizdeki
çalışması, çevrede kapitalist
mekânın oluşumunu,
kendine özgü yanlarıyla
tarihsel bağlamda
kavramsallaştırarak,
Meksika ve Türkiye'de
bağımlı kapitalizmin
dönüşümü ve alt-emperyalizm
formunda yeniden üretimi
hakkında güncel bir
karşılaştırma yapmayı
hedeflemektedir.

